

СССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ ЎЗБЕКИСТОН ФИЛИАЛИ
ТИЛ, АДАБИЁТ ВА ТАРИХ ИНСТИТУТИ

СССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ФИЛИАЛИНИНГ
А С А Р Л А Р И

II СЕРИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

2 КИТОБ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ИЛМИИ
ГРАММАТИКАСИ УЧУН МАТЕРИАЛЛАР

ЎзФАН НАШРИЁТИ
Тошкент — 1941

МУНДАРИЖА

	Бет
<i>Айюб Фулом</i> — Ўзбек тилида келишиклар . . .	3
<i>Зокир Ма'руф</i> — Ўзбек адабий тилида от ясовчи суффикслар	87
<i>Хусан Ғозиев</i> — Ҳозирги замон ўзбек адабий ти- лидаги эргашган кўшма гапларнинг состави хақида	127

Мас'ул муҳаррирлар— *А. Фулом* ва *Ф. Камол*.

Р 2074 Босишга ижозат берилди 19|VIII 1941.
Тиражи 1500. Автор лист 11. Босма лист 9,75.
Бир босма листда 45696 ҳарф.
Баҳоси 5 с. 50 т.

Тошкент. Ўзполиграфкомбинат—1941.
Заказ № 5291.

АЙЮБ ФУЛОМ

ЎЗБЕК ТИЛИДА КЕЛИШИКЛАР

СУЗБОШИ УРНИДА

Ўзбек тили келишикларини, уларнинг формаларини, ма'ноларини аниқлашга интилган бу иш шу соҳадаги бир тажрибадир. Бу иш ўзбек тилининг турли шевалари бўйича йиғилган материалларни таҳлил этиш соясида тўпланган натижалардир. Булар ҳақида тарихий малумот бериш лозим бўлган ўринларда, эски адабиёт материалларидан ҳам далиллар берилган. Келишиклар ҳақида тарихий малумотга эга бўлиш учун, ба'зан қадимий формалар устида ҳам қисқа справкалар берилди.

Бундаги тўпланган материалларнинг кўпи „Равшанхон“, „Олпомиш“, „Кунтуғмуш“, „Ширин-Шакар“, „Мардикор“ дostonлари, шунингдек, ҳозирги давр адабиёти, қисман эски давр адабиёти материаллари юзасидандир.

Ҳарбир келишик алоҳида сарлавҳа остига олиниб, унинг формалари, ма'нолари ва грамматик функциялари айрим-айрим баён этилган. Ҳамма келишиклар учун умумий бўлган ўринлар эса, „кириш“ қисмда кўрсатилган. Бу такрор хавфидан кутилиш учун қилингандир.

Жонли тил материаллари ҳам ҳозирги имломиз билан берилди, фонетик хусусиятларини кўрсатиш мақсад этилган ўринлардагина бу қоидага кўп-да риоя этилмади.

Келишик қўшимчаларнинг айрим фонетик ўзгаришлари баён этилганда, ҳамма шевалар бўйича мисоллар бермай, намуна учун бир шевадан мисол кўрсатиш билан чегараландик.

Келишиклар ҳақида сўзлар эканмиз, шунга боғлиқ равишда кўмакчилар ҳақида ҳам сўзлашга тўғри келди. Бошқарув келишик билан бўлганидек, кўмакчи билан ҳам бўлаолади. Бу жиҳатдан уларнинг бирлик нукталари бор, шунга қараб уларни ҳам шартли равишда келишик қаторида санаш ходисалари ҳам кўрилади. Биз ундай қилмадик, келишик билан кўмакчинини айрим-айрим бердик, кўмакчинини келишик қаторида санамадик, чунки келишик қўшимчалари ма'но, талаффуз, урғу жиҳатидан мустақил эмасдир: келишик қўшимчалари ҳам ўзакка, ҳам негизга қўшилмасин, шу сўзнинг урғуси билан қолади, у сўзда акцентуаль чўққи биргина бўлади. Кўмакчилар эса, асосан, мустақил урғулдир. Кўмакчидан аввал келган келишик қўшимчасини билан ўша кўмакчинини солиштирсак, келишик қўшимчасинини ўша сўз билан ҳар жиҳатдан тамом бирдек бўлиб кетганлиги, кўмакчинининг эса, айримлик сақлаши кўрилади. Англашиладики, мустақил урғули кўмакчиларни келишик қаторига киритиб бўлмайди. Келишик — синтетик ҳодиса, кўмакчи — аналитик ҳодиса.

Биз келишик каторига бошқарувнинг фақат кўшимча билан бўлган ифодасини, кўшимчаларнигина киритдик, кўмакчиларни эса, айрим олдик. Уни „Кўмакчили конструкция“ номи остида бердик.

КИРИШ

Отларнинг келишиклар билан турланиши бош келишикдаги ҳолатнинг ўзгаришидир. Келишиклар отларнинг бошқа сўзлар билан бўлган муносабатини кўрсатади (*от + ф:’л; от | сифат: от + от* в. б.). Бу муносабат предметнинг (буни келишик билан турлануши от ифода этади) бошқа предмет билан, ё ҳаракат билан, ё бошқа белги билан бўлган алоқасини, боғланишини ифодалайди.

Келишиклар формаларни ўзгартиришигина эмас, у ҳаммадан бурун ма’но ҳодисасидир. Отларнинг нутқ ичида турли тус олиши *ма’нога қараб*, шунинг талаби билан булади. Келишиклар отнинг гапдаги ролини кўрсатади.

Келишик кўшимчалари, асосан отларга кўшилиб келади, брок от вазифасида келган сўзлар ҳам келишик билан турланаоладилар, бундай чоғда улар от ҳукмида бўладилар.

Келишикларнинг аталиши уларнинг асосий — етакчи функцияларига кўра бўлади: ҳарбир келишикнинг ма’носи, грамматик вазифаси жуда кўпдир, шу вазифалардан бири унинг ҳоким томонини ташкил этади, ўша *келишик шу ҳоким томонига кўра аталади*. Масалан: „дан“ формасини олган отлар чиқиш ўрни, сабаб, восита, қиймат, чоғиштириш, ошириш каби кўп ма’ноларни ифодалайолади, брок биринчи ма’но унинг асосий хусусиятидир, шунга кўра у чиқиш келишиги аталади. Демак, ҳеч бир келишикнинг номи унинг бутун томонини ўзида акс этдираолмайди. Бош келишикнинг аталиши унинг бошқа келишиклар учун ўзаклик вазифасини бажаришига кўрадир. У бошқа келишикларга қарама-қарши равишда, шуларга нисбат этилиб берилади.

Ўзбек тили келишиклари шу чокқача олтига (1. Бош келишик, 2. Қаратқич келишиги, 3. Тушум келишиги, 4. Жўналиш келишиги, 5. Урин-пайт келишиги, 6. Чиқиш келишиги) саналади. Биз янги бир келишик — ундаш келишиги (звательный падеж) ни орттирдик: бу келишик ўз хусусиятига кўра тилимизда бош келишикдан айримлик ҳолатига эгадир. Демак, ўзбек тили етти келишикка эга:

1. *Бош келишик*
2. *Ундаш келишиги*
3. *Қаратқич келишиги*
4. *Тушум келишиги*
5. *Жўналиш келишиги*
6. *Урин-пайт келишиги*
7. *Чиқиш келишиги.*

Ўзбек тили келишикларининг қўлланишдаги умумий хусусиятлари (ба'зан айрим келишикларнинг хусусиятлари) куйидагича:

1. Келишик қўшимчалари ўзак, негизларга тўғридан-тўғри қўшилаолгани каби, сон, эгалик қўшимчаларидан сўнг ҳам қўшилаолади, брок ҳечвақт улардан аввал келмайди. Масалан: *китоб+ни*, *китоб+ча+ни*, *китоб+ча+лар+ни*, *китоб+ча+лар+имиз+ни* в. б.

2. Бир ўзакка икки келишик қўшимчаси қўшилиб келмайди, брок эски ёзув тилида қараткич қўшимчасининг олмошларга қўшилишда бошқа келишик қўшимчаларидан аввал келгани кўринади (*сен+инг+да*, *мен+инг+да* в. б.). Шунингдек, ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олган сўзларга „ги“ қўшилгач, улар сифатга айланиб, янги ўзак каби бўлиб, сўнг яна бошқа келишик қўшимчасининг келиши мумкин бўлади (*уйдагиларга* айтиб келдим). Бирнеча предметга берилган муддат ма'носи ифодаланганда, муддат билдирган сўз чиқиш келишигида, ўша муддатнинг нимага белгилангани жўналиш келишигида келади, брок ба'зан жонли тилда кейинги сўзни тушириб, унинг формасини аввалги сўзга қўшиш ҳодисаси ҳам учраб қолади (кечаги спекулянтлар бир *йилдан* қамоққа кесилди. .... бир *йилданга* кесилди); шунингдек, бошқа ўринларда ҳам учраб қолади (Аралашига килоси уч *сўмданга* сотилди. — Аралаш ҳолда килоси уч *сўмдан* нарх блан сотилди). Бу ҳодиса тилимизда йўқ деярликдир.

3. Келишик қўшимчалари аниқ ифодаланганидек, уларнинг контекстуаль ҳолатга эга бўлиши ҳам мумкин; бу блан улар бош келишик саналмайди, бошқаручи сўз блан боғланиш уларнинг бошқа келишик эканлигини, қўшимчасини аниқлаб беради. Бу икки турли қўлланиш ма'но талаби блан бўлади.

4. Келишик қўшимчалари блан ифодаланган ҳолатни кўмакчи блан ҳам ифодалаб бўлади (Китобни *укамга* олдим. — Китобни *укам учун* олдим); бу жиҳатдан кўмакчилар келишикнинг эквиваленти бўлиб келади, ба'зан иккиси бирга келади, бундай чоғда доим кўмакчи сўнг туради (*мактабга* қадар югурди), бу ҳодиса ўзининг айрим семантик хусусиятларига эга (булар „кўмакчили конструкция“ бобида берилган).

5. Келишик қўшимчалари бирликдаги отларга ҳам, кўпликдаги отларга ҳам бир хил қўшилади, сўз охирининг унли, ё ундошлигига қараб ҳам, асосан, ўзгармайди, брок сўзнинг юмшоқ, қаттиқлигига, жарангли, ё жарангсиз товуш блан битишига қараб, турли вариантларга эга бўлаолади.

6. Бошқарилучи сўзлар бошқаручидан аввал келади, ше'риётда бунинг ўзгариш ҳоллари бўлиши мумкин. Бошқаручи блан бошқарилучи кўпинча кетма-кет келади, бошқаручи равиш ҳолига эга бўлганда ва шунингдек ба'зи ўринларда, кўпинча, ажралган ҳолда келади (*У вазифани* тез *бажарди*); шунингдек, бўлакларнинг ахамиятига, логик урғуга қараб кетма-кет келиш ҳодисасининг ўзгариши мумкин.

7. Қаратқич ўзининг ба'зи хусусиятлари блан келишикдан айримлик ҳолатларига ҳам эга (ундаги бўлақларнинг шахс жиҳатидан мослашган бўлиши). Шунга қарамай, у келишик каторида берилиб, айримлик хусусиятлари ўз ўрнида кўрсатилди.

8. Форс тилидан кириб, ўзлашиб қолган таркиблар (таркиби изофий, таркиби тавсифий) га кўшилучи келишик кўшимчалари аниқловчига кўшилади (қолбуки ўзбек тилида доим аниқланмишга кўшилади), брок мазмунан аниқланмишга қаратилган бўлади; бундай чоғда ўша таркиб бир бутун саналиб, кўшимча охирига кўшилган бўлади (мардуми *Фарғона + ни* — Фарғонанинг мардуми + *ни*; гули ра'но + *га* — ра'но гули + *га* в. б.).

9. Сўзга келишик кўшимчаси кўшилгач, урғу ҳам шунга кўчади, чунки тилимизда урғу, *асосон*, сўзнинг охириги бўғинида бўлади (*мактаб — мактабга*; *болалар — болалардан* в. б.), урғуси бош бўғинда келган совет-интернациональ сўзларнинг урғуларини ўзгартириш ходисалари ҳам учрайди (*бомба — бомбани*; *интервенция — интервенцияни* в. б.). Булар анорматив талаффуз натижасидир.

10. Ўзакка келишик кўшимчалари кўшиш блан, унинг ўзгартириш ходисалари ҳам учрайди.

11. Ба'зи сўзлар келишик кўшимчалари бўлган ҳолда равиш саналадилар (*жиҳатидан, чиндан, орқасидан, ёнидан, уёққа, буёққа*), брок ўрни блан (кўпинча қаратқич блан турланганда) от ҳам бўлиб келадилар.

12. Бир хил келишикдаги сўзлар уюшиб келганда, уларнинг ҳаммасига бир келишик кўшимчаси кўшиш мумкин (кўшимча энг охиригисига кўшилади), шунингдек, ҳарбирига кўшиш ҳам мумкин. Сўнгги ҳолатда та'кид, ажратиб кўрсатиш мақсад этилган бўлади (*Фабрика, завод* ва *мактабларни* айландик — *фабрикаларни, заводларни* ва *мактабларни* айландик.) Уюшиқ бўлақлар бир-бирига якин бирнеча предметларни ифода этганда, келишик кўшимчасини ҳарбир тўда (бир-бирига якин бўлган предметларни ифодаловчи отлар) нинг охирига кўшиш ҳам мумкин бўлади (*Олма, беҳи, ёнғоқларни; картошка, лавлаги, карамларни* ва бошқа *нарсаларни* йиғиб олдик). Ше'рий асарларда келишик кўшимчаларини уюшиқ бўлақларнинг исталганида такрорлаш, исталганида яшириш мумкин (ше'рий талабба кўра). Брок ҳарқандай ҳолда ҳам сўнгги бўлақ белгилангүлиб келади. Уюшиб келиш бўйича қаратқич ўзининг айрим хусусиятларига эга, булар қаратқич баҳсида берилган.

Энди ҳарбир келишикнинг ма'но, форма ва вазифаларини айрим-айрим кўришга киришамиз.

БОШ КЕЛИШИК

Бош келишик сўзнинг келишик формалари кўшилмаган ҳолатидир. Бу келишик кўшимчасиз бўлиш блан бошқа кели-

шикларга карама-қарши туради. Бошқа келишикларга нисбат қилганимизда, бу „нуль кўшимчали“ келишикдир. Бош келишик ҳамма келишиклар учун асос, ўзакдир.

Бош келишикда келган сўзларнинг ма'нолари, функциялари қуйидагича:

1. Гапнинг эгасини кўрсатади. Бу бош келишикнинг асосий ролидир. Мисол:

Ленин номи баланд турур, ўртоқлар

(Эргаш Жуманбулбул)

Бош келишикда келиб, эга вазифасида туручи сўзга логик жихатдан қарасак, икки ҳолатни кўрамиз:

а) Гапнинг актив конструкциясида у логик субъектни ифодалайди. Масалан: *Майин шамоллар кўм-кўк ўтларни силкитмоқда.*

б) Гапнинг пассив конструкциясида логик объектни ифодалайди. Масалан: *Бу ҳикоя Азим томонидан ёзилган.* Бундай чоғда эга мазмунан ҳаракатни ўз устига олган предметни аниқлатса ҳам, грамматик жихатдан ҳоким бўлганлигидан, тушум формасида келмайди, шунингдек, актив конструкциядаги ўтимли аниқ фе'л мажхулга айланади.

Кесимнинг мажхул бўлишига карамай, объектни тушум формаси билан қўллаш ҳам учрайди (пассив конструкцияда). Бунинг эски адабиётда кўрамиз. Масалан: *Тўртинчи буким, менинг фанимим кўрғонда эди, ҳам кўрғонини олинди, ҳам фанимни қочурилди* („Бобирнома“). Бундаги „кўрғонини олинди“ ва „фанимни қочурилди“лар „кўрғони олинди“, „фаним қочурилди“ формасида бўлиши лозим эди. Бу ҳолат эски тилда эга вазифасига ўтган объектнинг мазмунан тўлдиручи бўлишига, кўпинча актив конструкцияда келиб, „ни“ билан қўлланишига кўра, пассив конструкцияда ҳам ба'зан тўлдиручилик ҳолатидаги формасида қўлланаберганини кўрсатади. П. М. Мелиоранский бундаги „олинди“, „қочурилди“ларни аниқ фе'л ма'носидадир деган мазмунда тахмин қилади¹, балки бошқачадир; ўша фе'ллар бу ўринда ўз мажхуллик ма'ноларида бўлиб, кўпинча актив конструкцияда қўлланигандан, ўша форманинг фарқ этилмай пассив конструкцияда ҳам қўлланишидир. Букунги жонли тилимизда ҳам ба'зан пассив конструкциядаги эганинг „ни“ билан учраб қолиши шунини тасдиқлайди (брок пассив конструкциядаги фикр ифодаланади): „Ош ейилди, чой ичилди“ ўрнида „ошни ейилди, чойни ичилди“ формасини қўллаш каби. Бу ҳодиса Букунги адабий тилимизда учрамайди, унда бу конструкциялар тўлиқ фарқ этилади. Жонли тилда учраши ҳам йўқ деярлик, борлари ҳам йўқолиб бормоқда.

2. „Олди“ каби ба'зи ўтимли фе'ллар кесим бўлиб келган гапларда ҳам бош келишик объектни ифодалайолади, бундай чоғларда субъект тушум келишиги билан берилади. Масалан:

¹ П. М. Мелиоранский, Памятник в честь Кюль-Тегина, стр. 102.

уни ер олди.— У ерни кучди. Мени севинчи олди.— Мен севинчи кучдим.

3. Харакат бўладиган *территорияни* кўрсатади:¹ *Ўлкамиз янги нур блан порламоқда.— Ўлкамизда янги нур порламоқда.* Бундай чоғда субъект бизда „блан“ кўшилиб ифодаланадиган конструкция (*instrumentalis*) ила кўрсатилади.

4. „Сўз сўзланди“, „гап гапирилди“ типда келган тавтологик бирикмаларнинг биринчи сўзи бош келишикда бўлиб, эга саналади. Урни блан бу бирикмаларнинг ўзи бир ма’нони ифодалайди.

5. Бош келишикдаги сўз гапнинг *кесимини* кўрсатади (огли гапларда); бундай чоғда унинг эга блан бўлган алоқаси боғлама (*copula*) ёрдами блан бўлади (ба’зан боғламанинг ифодаланмай қолиши ҳам мумкин). Масалан:

Кўк — ювилган, артилган шиша.

Сувлар тиниқ. Япроқлар олтин.

(Уйғун)

Терак — дарахт.— Терак дарахтдир.

Эга ҳам, кесим ҳам бош келишикдаги от блан ифодаланиб, боғлама ифодаланмай колганда (бунда предикатив шаклланиш пауза блан бўлади), бош келишикдаги сўзнинг кесим эканлиги позиция бўйича аниқланади. Унинг позициясини ўзгартсак, грамматик ҳолати ҳам ўзгаради:

Синфкомимиз — Аҳмаджон.

Аҳмаджон — синфкомимиз

Аҳмаджондир синфкомимиз.

Абдурахим — Ғайратий

Ғайратий — Абдурахим

Эга бўлиб келган сўзнинг бош келишикда бўлиши унинг ҳокимлигини кўрсатучи белгидир. У мутлоқ ҳоким (бошқа сўзлар томондан аниқланади, брок ўзи ҳечвақт аниқлаш вазифасини бажармайди) бўлиб, шунга кўра ҳечқандай тоби’лик белгиларига эга бўлмайди. Кесим бўлиб келганда, у формаль жиҳатдан ҳокимлик ҳолатида кўринса-да, синтаксистик муносабат унинг тоби’ эканлигини ифодалаб туради.

Кўшма кесимларнинг от қисми (от ва фе’лдан тузилган такдирда) ҳам бош келишикда келади (у, кўпинча, *қил, айла, бўл, эт* фе’ллари блан кўшилган бўлади):

Жамбул деган томонда

Жуда қадим зомонда

Қуллар ис’ён қилдилар.

(Ҳамид Олимжон)

¹ Мурожаат: проф. Э. Тимченко, Номинатив, датив в украинський мови (Українська Академия Наук), у Київі—1935. стр. 2.

*Имо блан қошин қоққан ким бўлди?
Зулфларига гавҳар тоққан ким бўлди?*

(„Равшанхон“)

Қон бўлди кўнгил фироқингиздин.

(Лутфий)

Қўшма кесим составидаги бу от айримликка томон мойил бўлади. Буларда худди ёрдамчи фе'л бирор ҳолат ё ишни тўла бўлмаса ҳам ифода этади-да, от шуни тўлатиб, аниқлаб келган-дек бўлади. Бу қўшма кесимга аниқловчи келтирсак, қоидага мувофиқ, ҳол бўлиши лозим, брок ба'зан бу аниқлови ўша составдаги отга боғланиб, сифатловчи ҳолатида қолади. Бу унинг айримлик ҳолатининг кучайиши бўлади. Масалан:

Бўдилар Масков бориб, ҳурматли меҳмон пахтадин.

(Кўшиқ)

Меҳмон бўдилар — ҳурматли меҳмон бўдилар.

6. Ба'зан бош келишиқдаги эга ўзида кесимни акс эттириб туради. Масалан: *Бу ишдан сенга мукофот бўлади. — Бу иш учун сени мукофотлайдилар*

7. Бош келишиқдаги сўзлар яққа ҳолида, гапдан ташқари ҳам, предметларни *аташ* (номинация) учун қўлланади. Бу жиҳатдан қараганимизда, у отов гапларни ифода этиш хусусиятига эгадир. Масалан: *Куз. Табиат олтин тусга кирган.*

8. Рус тилидаги айрим конструкцияларда творительный падеж блан бериладиган отлар ўзбек тилида бу ма'нодаги бирикмаларда бош келишиқ формаси блан берилиб, кесим ичига киради; шунингдек, „бўлиб“ равишдоши ила қўшилиб, иккинчи даражали бўлак бўлиб келиш ҳодисаси ҳам бор. Мисоллар: *У уста саналади. Салима а'лочи аталади. У ўқитучи бўлиб ишлайди.*

9. Мавжудлик билдиручи сўз блан ифодаланган кесим тушиб қолганда, миқдор билдиручи икки бош келишиқдаги сўзнинг қўшилиб бир кесимни ифодалаш и ҳам мумкин. Бу жуда кам учрайдиган ҳодиса. Бу одатда миқдорда ортикликни ифодалаш учун, „тўла“ сўзининг ўша гапдаги эга блан ифода этилган нарса учун ўлчов қилиб олинган предмет номи блан қўшилишидан туғилади: *Бизникида товуқ уй тўла. — Бизникида уй тўла товуқ. — Бизникида уй тўла товуқ бор.*

10. Бош келишиқдаги сўз *изоҳловчини* кўрсатади.

*Гўзал боғда қувнамоқда
Кўзичоқлар — болалар.*

11. *Сифатловчи* вазифасидаги сўзлар бош келишиқда келади: *Қизил байроқ. Шу бино. Юзта бола. Ўқиган бола.*

12. Тушум, қаратқич, жўналиш, ўрин-пайт келишиғидаги сўзлар белгисиз қўлланганда, белгилари яширилганда (сўнг-

гисида бу ҳодиса жуда оз учрайди), формаль жихатдан бош келишиқда туради, брок ма'но, синтаксистик муносабат уларнинг белгиси кўринмаган бошқа келишиқ эканлигини кўрсатади. Мисоллар:

*Пахта терсанг, тоза тер,
Пўчоғида қолмасин.*

(Кўшиқ)

Ленин номи баланд турур, ўртоқлар.

(Эргаш Жуманбулбул)

Бўлдилар Масков бориб, ҳурматли меҳмон пахтадин.

(Кўшиқ)

Боғ аро қўйсанг қадам, гул фунча қолмай хандадур.

(Чустий)

Деҳқон бўлсанг, куз ҳайда.

(Мақол)

13. Ба'зан равиш ё ўрин холи икки сўзнинг такрорланиб келиши блан ифодаланади, бунда биринчи сўзга *ма (ба)* кўшилиб, иккинчи сўз бош келишиқ формасида бўлади. Мисоллар: *устма-уст қичқирди.—Уст-устига қичқирди. Ёнма-ён ўлтиришдилар. Улар галма-гал сўзладилар.*

УНДАШ КЕЛИШИГИ

Ундаш келишиги (vocativus) гап бўлакларидан айрим бўлган сўзларни ифода этади. Унинг бу айримлиги, мустақиллиги ма'но жихатидан бир қадар сезилгани каби, товуш жихатидан ва бошқа хусусиятлари ёғидан ҳам билинади: шу бўлак 1) айрим пауза блан ажралиб туради; 2) ўзида интонацион тугалликнинг элементларини сақлайди. Масалан: *Салима-ю! Опам чақираяптилар.* Бундаги „Салима-ю“ интонацияси блан характерланганидек, шу келишиқка хос бўлган белгиларга ҳам эгадир.

Ундаш келишигининг функциялари:

а) „ю, у; ов, ҳой, ай, ай+о“ кабилар блан кўшилиб, чақирриш, ундаш ма'носини ифодалайди: *Ҳалима-ю! Бувум чақираяптилар. Алим-у! Ҳой Алим! Звонок чалинди, Алим-ов! Дарс бошланди.* „Ҳой“ кўшилганда, чақирриш ма'носи яна кучаяди.

б) Шу ма'но (а пунктидаги) сўзнинг охирги бўғинидаги унлини чўзиш блан ифодаланади. Бу нарса одатда қуйидаги ҳодисани туғдиради: чўзилиши лозим бўлган „и“ товуши „о“ га (яна тўғрироғи „и“ блан „э“ нинг ўртасидаги товушга) айланади; „о“ товуши „ў“ га („о“ блан „ў“ уртасидаги товушга) айланади; „а“ товуши „э“ га („э“ блан „а“ ўртасидаги товушга) айланади. Мисоллар: *Ра'но—Ра'но. Жамол—Жамол. Саида—*

Саиде! Нурмат—Нурмет!—Қарим—Қарем! Унлилар олмошиши ортик кучли ундашларда туғилади. Бошқа чоғларда узунлик олади, холос.

в) Одатдагидек ундалма ўрнида қўлланади: *Аҳмаджон, дарсни тайёрладингизми?*

Бундай ўринларда ундаш келишиги блан ўз-ўзига ундаш ифода этилиши ҳам мумкин:

Малол келгай, Муқимий, чўзилса калом.

(*Муқимий*)

Сўзни, Муқимий, керак этмак тамом.

(*Муқимий*)

г) Гап бошида келучи ундов сифатида қўлланади:

Чол ўз наварасини эркалатаркан, уни ўпиб дерди:

— Эй қизиталоқ, нима деб сайраяпти-я?

ҚАРАТҚИЧ КЕЛИШИГИ

Букунги тилимизда қаратқич келишигининг белгиси „нинг“ дир. Масалан:

Отларнинг туёғида

Дарвозалар бўлди кул.

(*Ҳамид Олимжон*)

Гул жанубнинг ойдин кечаси,

Аста келди денгиз ёнига.

(*Уйғун*)

Шу блан бирга, унинг „им“ формаси ҳам учрайди. Бу хондиса қаратқич қўшимчаси „мен“, „биз“ олмошларига қўшила-диган чоғдагина туғилиши мумкин. Шунда ҳам бу форма-нинг қўлланиши йўқ деярли даражададир, чунки унинг ўрнини „нинг“ блан олмоштириш мумкин (фақат ба’зи ягона ўрин-лардагина уни „нинг“ блан олмоштириш келишмагандек бўлиб кўринади. Масалан: *менимча—менингча* в. б.). „нинг“ ўрни-да „им“ қўлланишига мисоллар:

Умид блан берган меним тузимни

(*„Олпомиш“*)

Бизим беглар орзу айлар,

Ғунчадир гулларинг Аваз.

(*„Авазхон“*)

Бизим мажлисда турмоққа,

Мастон-мастона юрмоққа,

Ал сунуб коса бермоққа,

Нафисдир қўлларинг, Аваз.

(*„Авазхон“*)

*Ифвогарлар та'сирига сен кетиб,
Нега меним кўнглим қаро қиласан?*

(Пулкан)

Бунинг ишлатилиш ўрни, асосан, ше'рий асарлардир. Ба'зи ўринларда у ше'рнинг оҳанг талаби билан қўлланади. Масалан:

*Давр бизнинг давримиз,
Даврон бизим давронимиз*

(Фольклордан)

Бундаги „бизим“ ни „бизнинг“ билан олмоштириш уларнинг бўгин составини ўзгартириш (биз+нинг, би+зим) билан бирга, оҳанг жиҳатидан ҳам биров фаркли бўлади.

Қаратқич кўшимчаси жонли тилимизда яна бирқанча формаларга эга. Умуман, шеваларимиз аро у шундай формаларга эга: *нинг* — *ның*, *тинг* — *тынг*, *динг* — *дың*. Буларнинг қўланиш ўринлари қуйидагича:

1. Унли товуш билан битган сўзларга донм *нинг* — *ның* формаси қўшилади:

Босилмайди бир нечанинг кулгиси.

(„Олпомиш“)

*Қудоньнг кудрати қотти,
Ошиқлиқтыннг дарди қотти.*

(„Олпомиш“)

2. Жарангсиз товуш билан тугаган сўзларга *тинг* — *тынг* формасида қўшилаолади:

† Ғўла бўлар бедов оттыннг тўғаси

(„Равшанхон“)

Ошиқлиқтыннг дарди қотти.

(„Олпомиш“)

Йигиттиннг султони, ўртоқ, йўл бўлсин.?

(„Олпомиш“)

Ханжари қўлида марттиннг ёлонғоч.

(„Кунтуғмуш“)

3. Жарангли товуш билан тугаган сўзларга *динг* — *дың* формасида қўшилаолади:

*Арилабилмади тоғлардың қори,
Тиромо пишади боғдың анори.*

(„Равшанхон“)

Қаддингдан, йўл бўлсин, элдинг сардори

(„Равшанхон“)

*Жийиб берай Нўғойдың сулу қизини,
Обберай қизлардың жоду кўзини.*

(„Кунтуғмуш“)

Қиздың юзи қизил гуллар хирмони.

(„Мардикор“)

У сиздинг олдингизга келиб, сизга учрашиб юрган эмиш.

(„Бой блан новча“ эртаги)

Бош бўғинида „ў“ ёки „у“ келган сўзларнинг ундан сўнгги бўғинларида келган қаратқич қўшимчасининг „и“ си ба'зан „у“ ҳолида ҳам қўлланади:

Боғда бўлар тоза гулдунг тозаси.

(„Равшанхон“)

Могон айтгин кўнгундаги сирингди.

(„Равшанхон“)

Қўп гапирса шунунг сўзи чўп бўлур

(„Равшанхон“)

Дўстунинг товушини эшитиб, ирғиб турди.

(„Кунтуғмуш“)

Шунунг шумлигига бола-чақамиз блан ўлиб кетамиз деб, хотини блан сўзлашиб турди.

(„Кунтуғмуш“)

Бу ходиса эски давр ёзув тилида ҳам ба'зан учраб қолади:

*Тора мўюунгнунг закотин мен берай,
Ё Мисрни, ё Халабни, ё Руми.*

(Навоий, „Мажолисун Нафоис“)

Жонли тилимизда, кўпинча, қаратқич қўшимчаси охиридаги „нг“ айтилмай қолиб, „у“ тушум келишиги блан бир хил бўлиб қолади, брок ма'но, грамматик ҳолат буларни бир-биридан фарқ этиб, кўрсатиб туради. Бундан англашиладики, тушум формалари („ни — ны, ти — ты, ди — ды“) жонли тилимизда ўрни блан қаратқич сифатида ҳам қўлланиб юради. М и с о л л а р:

Эшитиб ол бу отангди сўзини

(„Равшанхон“)

*Дод-фар'ёд Николайнинг дастидан,
Туркистонды ҳаммасин вой-войлатди.
Одамларды юрак-бағрин тузлатди*

(„Мардикор“)

Булбул сайрар лола гулди баҳрига

(„Мардикор“)

Тўпты ўқи иморатти қулатди

(„Мардикор“)

Ноз қиб борди бойбичани қошига

(„Камбағал батрак“)

Бул қайқини вақтини хуш этсанг-чи.

(„Камбагал батрак“)

Ба’зи шеваларимизда қаратқич қўшимчаси охиридаги „н“ товушининг „н“ бўлиб қўлланиши ҳам учрайди:

Эриса товдын бул қори,
Эгали бўлди Бухори.

(„Амир қочди“)

Ше’рий асарларда қаратқич қўшимчасининг „н“ сиз қўлланиши ҳам учрайди. Бу оҳанг талаби билан бўлади. Мисоллар (жонли тилда қўлланишига):

Тоғларинг синаси кўкдир,
Қушлар, қуртлар анда бегдир.

(„Авазхон“)

Мусофирсан, болам, бизинг элларга.

(„Кунтуғмуш“)

Хабар олсанг бизинг ҳолдан,
Ёр маники, ёр маники.

(„Авазхон“)

Сенсан қулинг матлаби,
Қўндир бандангинг габи.

(„Кунтуғмуш“)

Бу ходиса эски ёзув тилида ҳам ба’зан учраб қолади:

Бу ким жоним ўлумдин имин ўлди,
Сизинг алтоф-у эҳсон зомин ўлди;
Мени чарх ўлтурурдин хира кушвор,
Сизинг туркузганингиз бўлди душвор.

(Навоий)

Бизингтекларга анда сон йўқ, эй жон.

(Хоразмий)

Сизингтеки кимда бор шаклу-жамоийил

(Хоразмий)

Лола ёнглиғ ёпроғи-ю тоза доғин кўрки бор,
Бу сифат бирла шаҳидинг кўнглаки гар кўнелидек.

(Навоий)

Дилраболикда сизингдек шўх ра’но кўрмадик.

(Атоий)

Қадимги ёзув тилида ҳам (ше’рий асарларда) бунни учрата-
миз:

Ойғил „сизинг тобуғчи ўтинур янги тобуғ“...

(„Девони лугати турк“, 1, 314).

Товор киминг ўкулса, беклик анга каркаю.

(Ўша асардан).

Хон бобоминг куйгиси,
Қодин ономинг севгиси

(„Китоби Дадақўрқут“)

Бу формалар („инг-ынг“) нинг ундош товуш блан битган сўзларга қўшилиши улардаги „и“ нинг икки ундошни боғлаш учун орттирилган товуш эканлиги ҳақида ўйлашга йўл очади. („Мен сен“ олмошларига, шунингдек, „мен, биз“ олмошларига қаратқич қўшимчасини қўшишда ҳам шу ҳодиса учрайди: *мен—инг, сен—инг; мен—им, биз—им*). У тақдирда, бу ўринда қаратқич келишиги ёлғиз „нг“ блан ифодаланган бўлади. Бу ҳодиса проф. В. А. Богородицкийнинг „нинг“, ўзакдаги „н“ нинг қўшимчага ўтиши блан туғилгандир, қаратқич қўшимчасинингасли „нг“ дир деб қилган тахмини¹ни қувватлайди. У тақдирда, қаратқич қўшимчаси қадимда „нг“, сўнгра тараққиёт натижасида „нинг“ ҳолига келган бўлади. Қаратқичнинг „нг“ формаси (ундошдан сўнг „и“ боғловчи товушини ортиради) буюнги адабий тилимизда учрамайди.

Тушум келишиги қўшимчаси „ни“ ше'рий асарларда қисқариб, „и“ формасида ҳам келаолади („Тушум келишиги“ баҳсига мурожаат), илгарида тушум блан қаратқич тўлиқ фарқ этилмаганлигидан, у иккиси бир формада келаолар эди, шунга кўра, тушумнинг шу қисқа формасининг ба'зан, ўрни блан қаратқич белгиси сифатида ҳам қўлланганини кўрамиз:

Хар товушки келса, дерман: ёрими овозидир

(Нодира)

*Ёр+им+и — ёримни — ёримнинг
Кўнглими бечоралиқдин ўзга йўқтур чораси*

(„Мажмуатуш шуаро“дан)

Кўнглими — кўнглимни — кўнглимининг.

Чунки у эл ҳам бизи ҳамқонимиз

(Чустий)

Бизи — бизни — бизнинг.

Ўзак охиридаги товушнинг та'сири блан қаратқич қўшимчаси бош товушининг ўзгариши кўп шеваларимизда учрайди. Бу йўл блан қаратқич қўшимчаси турли тусга киради. Масалан:

*Томми² бўғоти — томнинг бўғоти
Гаппи қисқаси — гаппинг қисқаси*

¹ Мурожаат: Проф. В. А. Богородицкий, Эволюция окончаний родительного падежа в тюркских диалектах. (Вестник научного общества татароведения, № 3, 1925, стр. 12—15)

² Мисолларнинг биринчи каторида „нг“ кўрсатилмаган, чунки жонли талаффузимизда у кўпинча яширинади (бу юқорида баён этилган эди.)

Норматти китоби — Норматнинг китоби
Толли барги — толнинг барги
Ошии мазаси — ошининг мазаси
Бўззи учи — бўзнинг учи
Олмосси ўткирлиги — олмос (олмаз) нинг ўткирлиги
Кўрри кўзи — кўрнинг кўзи
Соччи узунлиги — сочининг узунлиги
Ўққи тезлиги — ўқнинг тезлиги
Токки барги — токнинг барги
Божжи йўқолиши — божнинг йўқолиши
Гуноҳқи жазоси — гуноҳнинг жазоси
Гаражжи ўрни — гаражнинг ўрни
Чарххи зиёни — чархнинг зиёни.

Қаратқич кўшимчасини олган бўлак доим иккинчи бир бўлакни ўзига қаратади, у бўлак бунга нисбатан қаралмиш саналади. Қаратқич блан қаралмиш иккиси мослашган бўлади. Бу мослашув қаратқичнинг қайси шахсни кўрсатишига қараб, қаралмиш охирида шунга мувофиқ эгаллик кўшимчасининг бўлишидан иборатдир. Масалан:

*Сенинг хотирангни унутмас асло
Менинг юракларим, Урта Осиё.*

(В. Инбердан таржима)

Қаратқич биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмошларининг кўплиги блан ифодаланганда, қаралмишдаги эгаллик кўшимчаларининг яширилиши мумкин. Бундай чоғда бу кўшимчалар қаратқич орқали аниқланиб туради. Масалан:

*...шундан сўнг бизнинг Ойгул
Яшнаб мисоли бир гул
Сусанбилга йўл олди.*

(Хамид Олимжон)

Сизнинг қийғир қарчиғайдан ўтибдир.

(С. Абдулла)

Қаратқич отлар ёки учинчи шахс кишилик олмошлари блан ифодаланганда, қаралмишнинг охири доим бир хил бўлади: унли блан битган ўзакларга „си“, ундош блан битган ўзакларга „и“ кўшилади. Қаратқич кишилик олмошларининг биринчи ва иккинчи шахси (бирлик ҳам кўплик) дан бўлганда, қаралмишнинг охири шунга мослашиб боради (Менинг дафтарим, бизнинг дафтаримиз, сенинг дафтаринг, сизнинг дафтарингиз).

Қаратқичли синтагма уч хил кўринишга эга:

1. Қаратқич „нинг“ қўшимчасини олади, қаралмиш эгалик қўшимчасини олади. (*Дарахтнинг япроғи*). Бу белгили қаратқич саналади.

2. Қаратқичдаги „нинг“ яширилган бўлади, қаралмишдаги эгалик қўшимчаси сақланади (*дарахт япроғи*), бунда биринчи бўлакнинг қаратқич эканлиги, ундаги „нинг“ нинг яширилганлиги иккинчи бўлакнинг белгиси орқали аниқланади. Бу белгисиз қаратқич саналади.

3. Ҳар икки бўлакнинг ҳам белгилари яширинади (оттўрва, *қўлқоп*). Буларнинг қаратқичлик муносабати мазмундан, қўшилиш характеридан, синтаксистик муносабатларидан билиниб туради. Шунга асосан уларнинг белгиларини ҳам топиб бўлади (*отнинг тўрваси*). Брок бу учинчи типдаги ба’зи бирикмалар белгиларни қабул этмайди, улар доим шу типда қўлланади: *тош ойна, тош кўмир, карам шўрва* (бу хусусият қаратқичли синтагманинг иккинчи типда ҳам учрайди). Учинчи тип *икки отнинг қўшимчасиз қаратқичлик алоқасига* киришувчи саналади. Биринчи сўз ўзининг асл лексик ма’носидан чиқиб, кўчган ма’нода қўлланганда, бу типга кирмайди. Ундай чоғда, қаратқичли синтагмадан тамоман чиқади, сифатловчи синтагмага кўчади, чунки бу ўринда у бўлак мазмунан ҳам, грамматик хусусияти жихатидан ҳам сифат вазифасини бажаради (*олтин япроқлар, кумуш билак*). Бундай чоғда уларнинг сифатлик белгиларини ҳам орттирмоқ мумкин бўлади (*олтиндек япроқлар, кумушдек билаклар*).

Қаратқичли синтагманинг бундай уч типга бўлиниши уларнинг ҳам семантик, ҳам грамматик хусусиятларига асосланади.

Қаратқичли синтагма, умуман олганда, қарашлилиқ, мансублик, хосликни билдиради. Улуғ олим А. М. Пешковский айтгандек, бу „қарашлилиқ“ бу ўринда ортик кенг ма’нода, „грамматик“ ма’нода қўлланади¹. Умуман қарашлилиқ билдиришдан ташқари, қаратқичли синтагманинг ҳарбир типи яна ўзининг семантик хусусиятларига эгадир. Қуйида буларни айрим-айрим кўрамыз.

Белгили қаратқичнинг ма’но англатишдаги хусусиятлари қуйидагича:

1. Қаратқич отоқли отлар ёки кишилиқ олмошлари блан ифодаланганда, қаралмишдан англашилган нарсанинг малум бир предметга хослигини ифодалайди: *Аҳмаджоннинг китоби, сенинг уканг*. Малум предметга хослик ма’носи ўзи умумлик ма’носини англатучи қаратқичлар олдидан яна аниқловчи келтириб, шу орқали малумликка, конкретликка кўчириш (умуман сонини бирга келтириш) блан ҳам бўлади: *шу қизнинг ашуласи*.

¹ Мурожаат: А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении. 1938. стр. 300.

2. Қаратқич турдош отлардан, жинс билдирадиган сўзлардан бўлганда, *умуман хослик* ма'носини ифодалайди: *дарахтнинг барги, чумчуқнинг уяси*.

Юқоридаги икки пункт кўрсатадики, қаратқичнинг *умуман хослик*, ёки *конкрет хослик*—индивидга хосликни англатиши қаратқич вазифасида келучи сўзларнинг *лексик* ма'носига боғлиқдир.

3. *Бутуннинг бўлаги* ма'носини англатади. Бундай чоғда бутун оти қаратқич, бўлак оти қаралмиш бўлиб келади: *поннинг ушоғи, тухумнинг оқи*.

4. *Тўдадан бири* билдиради. Бундай чоғда тўда оти қаратқич, ажралган қисм оти қаралмиш бўлади. Бундай ўринларда „нинг“ ўрнида „дан“ қўллаш ҳам мумкин: *студентларнинг бири гапирди—студентлардан бири гапирди. Олимлардан бирнечаси музокарага чиқди*.

5. Қаратқич ўрин ёки пайт билдирган сўзлардан бўлганда бир предметнинг *жой*, *пайт* блан *муносабатини* ифодалайди: *Арашоннинг қимизи, тонгнинг юмшоқ шамоллари*.

6. Субъектнинг *ҳаракат* блан бўлган *муносабатини* ифодалайди. Бундай чоғда субъект қаратқич блан, унинг ҳаракати қаралмиш блан ифодаланади. Бундан англашиладики, бу конструкцияда қаралмиш фе'л отлардан бўлади: *Халиманинг куйлаши. Булбулнинг сайраши*.

7. Ҳаракат блан *объект муносабатини* ифодалайди. Бундай чоғда объект қаратқич блан, ҳаракат қаралмиш блан ифодаланади.

Бунда ҳам қаралмиш фе'л отлардан бўлади, брок у мажхул ҳолда кўринади, чунки бунда субъект аниқ бўлмайди. Бу бирикма гапнинг *пассив* конструкциясидаги ҳолатнинг бир кўринишидир, бу қаратқичнинг *пассив* конструкциясидир (олтинчи пунктда кўрсатганимиз қаратқичнинг *актив* конструкциясидир): *Мақоланинг ёзилиши, музиканинг чалиниши*.

8. Бирор *ортиқлик* сифатига кўра ажратиб кўрсатилган қисмни ифодалайди. Бундай чоғда қаратқич *тўдани*, қаралмиш қисмни билдиради. Бу ўринда қаратқич ошириш сифати ма'носини ҳам беради. Бундай чоғларда қаралмиш одатда сифатлардан бўлади: *яхшиларнинг яхшиси, қовунларнинг ширини*. Ба'зан қаралмишнинг от блан ифодаланиши ҳам мумкин, брок у мазмунан сифатга кўчади: *йигитларнинг йигити (йигитларнинг яхшиси), шаҳарларнинг шаҳари (шаҳарларнинг яхшиси) қовунларнинг шақари (қовунларнинг шақарга ўхшаш ширини)*.

Белгисиз қаратқичнинг ма'но англатишидаги хусусиятлари қуйидагича:

1. Белгили қаратқичда сўзлаганимиз *конкрет хослик*, *умуман хослик*; *ўринга*, *пайтга муносабат* ма'ноларини ифода эта-

ди: *Ленин асарлари, мактаб биноси, тоғ йўллари, тонг шамоли.*

2. Икки предметнинг бир-бирига ўхшатишга қўйилганлигини билдиради:

*Жўра кофир—қаҳраман эр,
Қорларда қон япроқлари.*

(Ойбек)

3. *Объект* билан *ҳаракат муносабатини* кўрсатади. Бунинг белгилари қаратқичнинг еттинчи пунктдан фарқи шундай: шу бирикма қаратқич билан қаралмиш муносабатидангина иборат бўлганда, доим белгилари ҳолда қўлланади. Белгисиз қўлланиш эса, пайт ма'носида одатдагидан кўра тезликни ифодаловчи эргаш гапларда учрайди: *звоник чалиниши билан, Салима ўрнидан турди.*

4. *Номига қўйилганлик* ма'носини ифодалайди: *„Пушкин“ боғи, „Қизил тонг“ фабрикаси, „Гулистон“ журнали.*

5. *Кун, ой, фасл* сузларининг конкрет номларини ифодалайди. Бунда конкрет ном қаратқич вазифасида келади: *куз фасли, шанба кун, июнь ойи.*

6. *Ота исми* (отчество) ни ифодалайди. Бунда ота исми қаратқич вазифасида бўлиб, қаралмиш „ўғил“ ёки „қиз“ сўздан бўлади: *Назира Қарим қизи Қамолова, Тоҳир Нажим ўғли Салимов.*

7. *Субъект билан объект муносабатини* ифодалайди (бу ҳам учинчи пунктда кўрсатилган ҳолларда учрайди): *Аҳмад келиши билан, мен кетдим.*

8. Бирор предметнинг қандай *аталишини*, конкрет аталишини билдиради, бундай чоғда конкрет ном қаратқич вазифасида келади: *Қазбек тоғи, туркман халқи* в. б.

Икки от қўшимчасиз равишда аниқловчилик—қаратувчилик алоқасига киришиб, шундай ма'ноларни ифода этади:

1. Бирор предметнинг нимадан ишланганини, умуман *материални* билдиради:

*Оқ, калта батис кўйлак
Дилбарга хўп ярашган.*

(Ойбек)

Бу ҳолат икки хил кўринишга эга:

а) аниқланмиш билан аниқланган предметнинг *асосан* шу материалдан (аниқловчи орқали билдирилган материалдан) бўлганлигини кўрсатади: *тахта кўпрук, мис кўза, шойи кўйлак, темир пичоқ, лой туюқ, чўян қозон* в. б.

б) Ўша предметнинг составида шу материалнинг қисман борлигини билдиради: *ганч девор, зар тўппи, ёғ қизил* в. б.

Бундай чоғда бу бирикманинг аниқловчиси сифатловчига жуда яқинлашади: эгаллик ма'носини ифодаловчи сифатловчилар (масалан, „ли“ билан ясалган сифат ила ифодаланган сифат-

ловчилар) нинг мазмунини беради: *ёғ* *краска*—*ёғли* *краска*; *зар* *тўппи*—*зарли* *тўппи*; *ганч* *девор*—*ганчли* *девор* в. б.

2. Хослик, махсусликни ифода этади:

сочиқ, совун, тиш чўтка
олиб тез ювунарни.

(Ойбек)

Қўлқоп, ёғхум, тоғ олча (олуча), *кўз ойнак, қўл соат, от тўрва, шакар қоп, қозон сочиқ, қўл арра.*

3. Бирор предметнинг дастлабки чиқиш ўринини, бирор жойга ва шунинг кабиларга муносабатини, турини билдиради: *қўқон жўхори, макка жўхори, қўқон арава, хитой лаган, фаранг милтиқ, марғилон турф, наманган олма, така гилам, миср пахта, олуҳирот* (олуи *ҳирот*—*ҳирот* олуси) в. б.

Қаратқичли синтагманинг биринчи типи аниқловчилик—қаратувчилик ҳолатини ортиқ сақлайди; иккинчи, учинчи типи эса, у қадар эмас. Иккинчи, учинчи типи (айниқса шу сўнги) кўшма сўз ҳосил этиш вазифасини ҳам бажараолади (бу хусусият биринчи типда ҳам ба'зан учраб қолади). Буларнинг кўшма сўз ясаш хусусияти аниқловчи, аниқланмишлик алоқаларини сақлаган ҳолатда бўлаолганидек, бу муносабатни йўқотган, тамоман бириккан равишда ҳам бўлаолади. Масалан: *қўлқоп, оттўрва, бўрикалла* (ковун), *тоғолча, дастрўмол, аскарбоши, синфбоши, томорқа* в. б.

Қаратқичнинг белгили ёки белгисиз қўлланиши, юқорида айтилганидек, ма'но талаби блан бўлади. Ба'зи бирикмалар ма'нога кўра ҳар уч шаклга кирабилади (*отнинг тўрваси, от тўрваси, оттўрва; қозоннинг сочиғи, қозон сочиғи, қозонсочиқ*); ба'зилари фақат белгили бўлиб қўлланади (*Аҳмаднинг сўзи, менинг дафтарим*); ба'зилари иккинчи типда бўлиб, ҳечвақт белгили формада қўлланмайди (*чоршанба кун, ноябрь ойи*), булар ба'зан учинчи типда ҳам бўлаолади (*чоршанба кун, шанба кун*); учинчи типдаги ба'зи бирикмалар ҳечвақт биринчи ёки иккинчи типда қўлланмайди (*қўлқоп, темир пичоқ, тош уй*).

Умуман олганда, қаратқичнинг белгили ҳолда қўлланишини, асосан қуйидаги ўринлардадир:

а) Қаратқич *кишилик олмоши* блан ифодаланганда (*менинг дафтарим, сизнинг дафтарингиз* в. б.).

б) Қаратқич *отоқли отлардан* бўлганда (*Аҳмаджоннинг китоби, Салиманинг укаси*).

Изоҳ: Бунда, асосан, шахс отлари, (номига қўйилганлик бунга кирмайди), жонивор, паррандаларга қўйилган якка номлар кўзда тутилади. Жой, воқиа ва шунинг кабиларнинг отоқли номлари белгисиз ҳолда қўлланади. (*Тиёншон тоғи, Андижон кўзғолони, Болхош кўли* в. б.).

в) Қаратқич ўзига махсус сифатловчига эга бўлганда (*партфелли қизнинг сўзи, экскурсиядаги болаларнинг хатлари*).

г) Қаралмиш блан ифодаланган нарса қаратқич орқали англашилган предметнинг доимий, табиий белгиси сифатида бўлганда (*одамнинг қўли, қўчқорнинг шохи*). Буларда „*нинг*“ ни қолдириш ма’нони бутунлай ўзгартиради.

д) Қаратқич ёки қаралмиш отлашган сўзлар блан ифодаланганда (*ёмоннинг яхшиси, яхшининг ёмони, қовуннинг ширини, молнинг тозаси, болаларнинг каттаси*).

е) Қаратқич блан қаралмиш орасида сўз ёки сўзлар бўлганда (*чинорнинг силкиниб турган кўм-кўк барглари, кўкламнинг шўх шамоллари*). Орадаги сўз қаралмиш блан ортиқ бирикиб, бир сўздек бўлиб кетганда (бундай чоғда кўпинча кўшма сўз ҳосил бўлади), қаратқич белгисининг тушиб қолиши ҳам мумкин (*Туркманистоннинг Қизил қуми—Туркманистон Қизил қуми; Камчатканинг ёнар тоғлари—Камчатка ёнар тоғлари*).

ж) Қаратқич ма’но жиҳатидан биринчи ўринда бўлганда (*Теракнинг япроғи эмас, чинорнинг япроғи*).

з) Бир қаратқич бирнеча қаралмишга эга бўлганда (*дарахтнинг тана, шох ва бутоқлари; тонгнинг юмшоқ шамоли ва соф ҳавоси*).

Қаратқичнинг белгили ё белгисиз бўлиши, ёки ҳар икки бўлакнинг белгисиз қўлланиши бўйича ше’риётда айримлик бордир. Уларда ше’рий талабларга кўра, белгили қаратқич блан ифодаланиши лозим бўлган ма’ноларни белгисиз қаратқич блан бериш, ба’зан бунинг акси, шунингдек, ба’зан иккинчи тип ўрнида учинчи типни қўллаш ҳодисалари бўлиб туради. Ҳар уч турига мисоллар:

Шервоннинг юртига талаб айлади.

(„*Равшанхон*“)

Зинҳор манманликнинг йўлини тутма.

(„*Равшанхон*“)

Ким чидабди ёлғиз фарзанд ўтига.

(„*Равшанхон*“)

Қизлар моҳи тобонисан, Ҳуморжон.

(„*Равшанхон*“)

Шервон элда Зулфиқорга бораман.

(„*Равшанхон*“)

Жамбул элда кўнгул тўқим сен эдинг.

(„*Равшанхон*“)

Шу бебахт Холбека бизлар онамиз.

(„*Кунтуғмуш*“)

Пахта план тўлдирган
Яшнаб яшовчи колхоз.
(Қушиқ)

Рабочилар Сельмаш завод йиғилиб...
(Фозил Нулдаш)

Янглишмасам, ўзим билган „Ленин“ колхоз.
(Ғафур Ғулом)

Қаратқич ма'но жиҳатидан биринчи ўринда бўлмаганда, логик урғу олмаганда, қаралмишдаги эгаллик кўшимчалари орқали аниқланиб турганда, умуман айгганда, у ифодада зарур бўлмаган тақдирда яшириниши мумкин. Масалан:

Сурма кўймай мунча ҳам, жонон, қародир кўзларинг.
Харбири жон қасдига боққон балодир кўзларинг.
(Муқимий)

Қаратқич ма'но жиҳатидан биринчи ўринда бўлганда ҳеч тушмайди (бундай чоғда логик урғуга эга бўлади); масалан: *терақнинг япроғи* эмас, *чинорнинг япроғи*.

Умуман олганимизда, қаратқичнинг яшириниши қуйидаги ўринлардадир:

1. Қаратқич кишилиқ олмошларидан бўлганда (айниқса биринчи, иккинчи шахс кўзда тутилади):

Мунгламай кўклар—баландлардан ошар овозларинг.
(С. Абдулла)

2. Гап нима ҳақда бораётган бўлса, мазмунан шунга қарашли бўлган қаралмиш келтирилганда:

Қурусин ўлим, ким чидайди *доғиға*
(„Равшанхон“)

3. Иккинчи шахс бирлиги блан берилиши лозим бўлган қаралмиш тингловчига ҳурмат юзасидан учинчи шахс формаси блан берилганда:

Яқубжон, *китобларини* олайми? (*китобларингизни* олайми? *китобингизни* олайми?)

4. Эркалаш, севиш каби ма'нолар ифода этилганда:

Ёр, айланай қалпоқ тиккан *қўлингдан*.
(„Равшанхон“)

Бундай чоғда шу гапда, кўпинча, ундалма мавжуд бўлиб, қаратқич шу ундалма орқали англашилиб туради.

5. Қаратқич ўзлик олмоши блан ифодаланиши лозим бўлганда:

„Омон, менга *ўзингни* англа; Очик гапир, *сўзингни* англа“
(Ҳамид Олимжон)

Бундай чоғда шу „ўз“ блан боғланган кишилик олмоши (ба’зан от) орқали у аниқ бўлиб туради.

Яширилган қаратқичнинг „ўз“ ё бошқа олмош (кишилик олмоши, ба’зан от) эканлигини қуйидагича аниқлаш мумкин: шу қаралмишнинг мазмуний қаратқичи эга вазифасида келса, грамматик қаратқич „ўз“ бўлади. Эга унга мазмуний қаратқич бўлмаганда (бундай чоғда қаратқич бўлучи сўз кўринмайди), бошқа олмошлардан бўлади. (Қаралмиш учинчи шахсни кўрсатган чоғда отлардан ҳам бўлаолади) Масалан:

У *қўлини* кўтарди (у *ўз қўлини* кўтарди.)

Мен *дафтарингни* олдим (мен *сенинг дафтарингни* олдим).

Сен китобни *қизидан* сўрадингми? (Сен китобни унинг қизидан сўрадингми? — Сен китобни *Толибнинг қизидан* сўрадингми?).

Бу ҳодиса одатда кесим блан солиштириш орқали ҳам аниқланиши мумкин: қаралмиш блан кесим шахс жиҳатидан бир турли бўлса, қаратқич „ўз“ бўлади; ҳархил бўлса, бошқа сўзлардан бўлади.

Изоҳ: 1) Шу гаининг эгаси қаралмишнинг логик қаратқичи бўлмаганда, қаратқич „ўз“ бўлмайди.

2) Қаралмишнинг ўзи эга ё кесим вазифасида келганда, қаратқич одатдагича (қаралмиш орқали) аниқланаберади.

Қаратқич формасидаги сўз ба’зан мустақил қарашлик билдиручи сўз вазифасида ҳам келаолади. Бундай чоғда „нинг“ қўшимчаси „ники“ вазифасида келади. Бу вазифада келган „нинг“ қаратқич саналмайди, аниқловчи бўлмайди. Бу ўринда у атрибутив алоқани эмас, предикатив алоқани ифодалайди. У бундай ҳолатда кўпинча кесим бўлиб келади (*дафтар меники* каби), ба’зан эга вазифасида ҳам келаолади (*сеники пишиқ экан* каби). У бу каби ўринларда аниқловчи бўлаолмаганига кўра, қаралмиш талаб этмайди, ўзи „бутун“ саналади (қаратқич вазифасида келганда эса, қаралмиш талаб этади, ўша блан бир „бутун“ бўлади) „нинг“ нинг бундай вазифада ишлатилиши тилимизда йўқ деярлик даражададир, у ба’зан ше’рий асарларда учраб қолади (ше’рий талабга кўра ишлатилган бўлади). Масалан:

Қуроллан, меҳнатчилар.

Бўлсин дун’ё *сенинг*.

(Х. Ҳакимзода)

Тонглар *бизнинг*, давр *бизнинг*,

Биз ленинчи.

(Ғ. Ғуллом)

Севдигим пролетар, ис’ёнлар *сенинг*.

(Қўшиқ)

Қаратқичли синтагмадаги бўлақлар бир-бири билан зич боғланган бўлиб, улар „икки ёрти бир бутун“ дир, шунга кўра уларга қўшилучи келишик қўшимчалари ҳечвақт биринчи бўлаққа қўшилмайди, доим иккинчи бўлаққа қўшилади (*дарахтнинг япроғига, дарахтнинг япроғини* в. б.) Улар иккиси бир бош урғу билан айтилади. Уларга ажратучи науза берсак, аниқловчи, аниқланмишлик ҳолатидан чиқиб, эга, кесимга айланади. *М а с а л а н: ундов белгиси — ундов — белгиси. Сув акси — сув — акси. Том орқаси — том — орқаси* в. б. Бундай ўзгариш уша бирикмаларнинг ма'носини ҳам ўзгартиради:

Дарахт япроқларини тўқди (кимдир дарахтнинг япроқларини тўқди).

Дарахт япроқларини тўқди. (*Дарахт ўз япроқларини тўқди*).

Қиз орқасидан юрди (у қизнинг орқасидан юрди).

Қиз орқасидан юрди (қиз унинг орқасидан юрди).

Қаратқич, қаралмишда тартиб куйидагича:

1. Тилимизда қаратқич аввал, қаралмиш сўнг келади, брок ше'рий асарларда бу ходисанинг ўзгариши (инверсия) ҳам учрайди. Бу инверсия белгили қаратқичга хосдир. Қаратқичнинг иккинчи ва учинчи типларида бу ходиса учрамайди (ба'зан йўқ деярлик даражада, ше'рий асарларда учраб қолиши мумкин, брок бундай инверсияга эга бўлган гапнинг ма'носини англаш ортиқ оғир бўлади; стилистик жиҳатдан ҳам жула ноқулай ибора туғилади). *М и с о л л а р:*

Дил ёнар ишқида „сув париси“ нинг

(*К. Аҳмадий*)

Эли кўпдир ер-юртимизнинг,

Ўн миллионлаб ватандош ошди,

Орди *сони* паспортимизнинг,

Севинчидан Висла ҳам тошди.

(*Шайхзода*)

2. Қаратқич билан қаралмиш кўпинча кетма-кет келади, ба'зан ажралган ҳолда ҳам келади (асосан белгили қаратқичда), ажралган ҳолда келиши қаралмиш ўзига махсус аниқловчи сўзлар олган чоғларда учрайди; демак, орадаги (қаратқич билан қаралмиш орасидаги) сўз кўпинча қаралмишга боғланган, уни аниқлаб келган сўзлар бўлади. Ше'рий асарларда бошқа сўзлар (қаралмиш билан атрибутив алоқага киришган сўзлар) ҳам келади. *М а с а л а н:*

Таралар қизнинг ўн бешда *сочи*...

Бойқизжоннинг ўн саккиздадир *ёши*.

(*Пўлкан*).

Сенсиз *менинг* ҳеч иш келмас *қўлимдан*.

(*Ҳамид Олимжон*)

Халок бўлган падаркушлардан
Улуғбекнинг олдик ўчини.
Кулаб чўкди занжирли дун'ё,
Асоратнинг янчдик асосин.
Зиндонларда эзилган Сино —
Файласуфнинг олдик қасосин.

(Шайхзода)

3. Қаратқичли сиитагманинг иккинчи ва учинчи типларида ажралган ҳолда келиш ходисаси асосан учрамайди, брок жуда оз вақтда ше'рий асарларда учраб қолади ҳам. Бу умумий қондага истиснодир. М а с а л а н:

Оғилхонам бир тўрига
Қоқар эдим.

(Ғ. Ғулом)

Қаратқич ё қаралмишнинг уюшиб келиш ходисалари қуйидагича:

а) Бир қаратқичнинг бирнеча қаралмиши бўлиши мумкин (*Азимнинг опаси, бувуси ва тоғаси*); б) бир қаралмишнинг бирнеча қаратқичга боғланган бўлиши мумкин (*толнинг, теракнинг ва қайроғочнинг* барглари); в) бирнеча қаратқичнинг бирнеча қаралмиш блан боғланиши мумкин (*шамол толларнинг, теракларнинг, қайроғочларнинг* хуллос барча *оғочларнинг япроқларини, шохларини, бутун вужудини* тебратмоқда).

Биринчи пунктда кўрсатганимиз ҳолларда қаралмишнинг ҳарбири эгалик қўшимчаси олабилганидек, булар қисқариб энг охиргисига қўшилиши ҳам мумкин. Сўнгги ҳолда у эгалик қўшимчаси қаралмишларнинг ҳаммаси учун умумий бўлади. Ҳаммаси бир бутун сифатида англатилиши мақсад этилганда, эгалик қўшимчаси энг охиргисига қўшилади; ҳарбирини айрим кўрсатиш, та'кидлаш мақсад этилганда, у қўшимча буларнинг ҳарбирида такрорланади. М а с а л а н: *Салимнинг ака, ука ва опаси — Салимнинг акаси, укаси ва опаси.*

Қаралмиш иккита бўлиб, улар бир-бири блан мазмунан жуда яқин бўлганда, шунингдек, бир ма'нони ифода этганда, одатда эгалик қўшимчаси уларнинг охиргисигагина қўшилади. М а с а л а н:

Канал қуриш бизнинг шараф-шонимиз.

(Қўшиқ)

Жаллобнинг турган-битгани ёлғон (мақол). *Унинг бўлган-тургани* шу.

Ше'рий асарларда вазн, оҳанг талаби блан эгалик қўшимчасини қаралмишларнинг исталганида яшириб, исталганида сақламоқ мумкин, брок ҳар икки ҳолда ҳам энг охирги қаралмишнинг белгиси сақланади.

Қаралмиш уюшиқ бўлганда, одатда қаратқич белгилли бўлади, ше'рий асарларда унинг белгисиз кўлланиши ҳам ба'зан учрайди. Масалан:

Фидо айлай унга кўзим оқу-қорасини
(Хамид Гулом)

Фалак ой ва қуёши икки учган шам'дур кузга
(„Мажмуатуи—Шуаро“ дан)

Иккинчи пунктда кўрсатганимиз ҳолларда „нинг“ ни ҳарбир қаратқичда такрорлаш мумкин, бундай чоғда та'кид, худди ўзи англашилади, шунингдек, энг охириги қаралмишгагина кўшиб, ҳаммасига умумий қилиш ҳам мумкин, брок сўнггисига биринчидаги даражада ажратиб кўрсатиш, та'кид бўлмаслиги блан бирга, интонациянинг ўзгариши блан унинг турли ма'нолар ифода этиши, бунинг натижасида, аввалги қаратқичларнинг бу ҳолатдан чиқиб қолиши ҳам мумкин. Масалан: *Тоҳир, Салим ва Одилнинг отаси* келди. — Бундан „уч боланинг отаси — уч ота келди“, ё „Одилнинг отаси икки бола — Тоҳир, Салим блан келди“ каби бирнеча турли ма'ноларни англаш мумкин. Бу бирикманинг аввалги ма'но (уч ота ма'носи) ни ифодалаши учун, қаралмишни, ба'зан қаратқични ҳам, кўчилик ҳолатига кўчирмоқ ҳам мумкин: *Тоҳир, Салим ва Одилнинг оталари* келди — *Тоҳир, Салим ва Одилларнинг оталари* келди.

Сўнги қаралмишга „нинг“ ли бўлиб келганда, ҳаммасига умумий бўлиши, ё сўнггисининг ўзигагина хос бўлиши шу иборанинг умумий ма'носи, интонация ва қаратқич вазифасидаги сўзларнинг, шунингдек, қаралмиш бўлиб келган сўзларнинг лексик ма'носи орқали аниқ англашилиб туради. Шундай йўллар блан аниқланишга кўра, ба'зан энг охириги қаратқич ҳам „нинг“ сиз келиб, қаралмишнинг ҳамма қаратқич блан боғлиқ эканлиги англашилаберади. (Бу ҳодиса, асосан, ше'рий асарларда учрайди). Масалан:

Чустий, Темир, Муҳсин эли бахтиёр.

(*Чустий...*).

Учинчи пунктда кўрсатганимиз ҳолларда, ма'но ва ифода талабига кўра ҳамма қаратқич ва қаралмишлар белгилли бўлиб келиши мумкин (шамол боқчадаги *толларнинг, теракларнинг, қайрағочларнинг япроқларини, шохларини*, бутун *вужудини* тебратмоқда); „нинг“ энг охириги қаралмишга кўшилиб, ҳаммаси учун умумий бўлиб, қаралмиш белгилари ҳаммасида сақланган ҳолда келиши ҳам мумкин (боқчадаги *тол, терак, қайрағочларнинг япроқларини шохларини* ва *вужудини...*), эгалик кўшимчалари ҳам энг охиригисигагина кўшилиб келиши мумкин (*тол, терак, қайрағочларнинг барг, шох* ва *вужудини титратмоқда...*—*барг, шох* ва *вужудларини...*) в. б., в. б.

Юқоридаги ҳолатларнинг ҳарбирида ҳам энг охириги қаратқич белгилли бўлмай туриб, бошқаларнинг белгилли бўлиши

мумкин эмас; бу қоида қаралмишга ҳам хосдир. У (охирги) белгисиз бўлганда, охиргидан аввалгилари (ҳам қаратқич, ҳам қаралмиш) доим белгисиз бўлади; белгили бўлганда, икки ҳолатда ҳам (белгили ё белгисиз) келаолади. Охиргидан аввалгилари ҳаммаси бир формада юради (ё ҳаммаси белгили, ё ҳаммаси белгисиз), брок ше'рий асарларда аралаш қўлланиши ҳам мумкин.

„бир-биридан“, „бир-бирига“, „шерик-шериги блан“, уст-устига“ тишида такрорланган сўзларнинг иккинчиси доим қаралмиш формасида келади (булар қаратқич талаб этмайди, қаратқичсиз қўлланади), брок ше'рий асарларда қаралмишликдан чиққан ҳолда қўлланиши ҳам ба'зан учраб қолади. Масалан:

Халқларингдир бир-бирига меҳрибон, республикам.
(Курбон ота)

Одамлар дер бир-бирига „ўрток!“
(Шайхзода)

Эски ёзув тилида келишиклар блан, шунингдек ёрдамчилар блан қўлланучи сўзларни ҳам қаратқич формаси блан қўллаш анча кучли бўлган (булар доим қаралмишсиз қўлланган), ҳозирги тилимизда эса, бу ҳодиса йўқ деярлик даражададир (ба'зан ше'рий асарларда учрайди), ҳозир ундай ўринлар қаратқичсиз бериллади. Юқоридаги ҳодиса (қаратқичли қўллаш) жонли тилда ҳам бир қадар учрайди. Мисоллар:

Менингдек минг гадонинг хун баҳоси.
(Хоразмий)

Кўкан ўзи менинг блан хўп оғайни.
(Ғ. Ғулом)

Менинг учун бир шаҳзода ўлмасин.
(„Кунтуғмуш“)

Менинг учун ўлиб кетсанг баякбор,
Сенинг учун ўлмаймикан Зулфикор.
(„Равшанхон“)

Сенинг минан кизлар савдо қилади.
(„Кунтуғмуш“)

Халқи саҳар юк ортади бизнинг блан.
(„Кунтуғмуш“)

Қалимги ёзув тилида қаратқичнинг келишик олган ҳолда („нинг“ + келишик) қўлланганлиги ҳам кўринади: *сан + да — сан + инг-да* („Қудатғубилик“)

Қаратқич ўз қаралмиши блан бирикиб, бир бутун бўлиб, қаратқичли синтагмани ташкил этади, буни юқорида кўрдик. Тилимизда қаратқичли синтагманинг форсий формалари ҳам учрайди. Улар эскида тилимизга кириб қолган бўлиб, hozир ҳам ўша формада қўлланади. Бундай синтагманинг букунги тилимизда ишлатилиши йўқ деярли даражададир.

Қаратқичли синтагманинг форсий формасида биздаги „*нинг*“ ва эгалик қўшимчаси бўлмайди, балки бошқа формада бўлади: аниқловчи, аниқланмиш орасида изофат қўшимчаси келади (аниқланмишга қўшилиб келади), шу блан бирга ундаги бўлақларнинг тартиби биздагининг акси бўлади. Мисоллар:

Дўстларнинг суҳбатида не хуш ўлгай *бахси ше'р*.
(Бобир)

Шул эрур айбим, Муқимий, *мардуми Фарғонаман*.
(Муқимий)

Жезнанг эди ажаб *соҳибн жамол*.
(„Олпомиш“)

Ишчи ўғли, шухратингдан
Қалқисин *рўйн жасҳон*.
(Х. Ҳакимзода)

Букун, эрта етиб қолди
Фасли баҳор.
(Ғ. Ғулом)

Садои офаринлар чикди кўп тоғу-биёбондин.
(Чустий)

Юқорида айтилганлардан келиб чиқадики, қаратқичнинг грамматик функцияси шундай:

1) Аниқловчи бўлиб келади, бундай чоғда қаралмишга эга бўлади. Бу қаратқичнинг асосий функциясидир.

2) „*ники*“ ўрнида қўлланганда, *кесим*, *ё эга* бўлиб келаолади. Бу жуда оз учрайдиган ходисадир.

3) Аниқловчи эргаш гапларнинг *эгаси* бўлиб келаолади, бундай чоғда унинг қаралмиши бош гапнинг аниқланмиш бўлаги бўлади.

Бу ўринда қаратқичли синтагмага муқаммал тўхтамадик; бу ҳақда бошқа бир ишда кенгрок тўхталинган (мурожаат: „Ўзбек тилида аниқловчилар“ УэФАН нашри, 1940 йил).

ТУШУМ КЕЛИШИГИ

Тушум келишигининг белгиси букунги адабий тилмизда „ни“ дир:

Омоч тиши, ич бўйинча,
Ёғ хумларни

(*Ф. Фулом*)

Учинчи шахс эгалик қўшимчасидан сўнг қўшилган „ни“ қисқариб, „н“ формасида ҳам келаолади. Бу форма ше’рий асарларда вазн, оҳанг талабига мувофиқ қўлланади. Бошқа ўринларда доим „ни“ ишлатилади. Мисоллар:

Сталиннинг қўшиғин
Айтсам, кўнглим қувнайди.

(*Қўшиқ*)

Нўғойнинг сулувин каниз оласан.

(*„Кунтуғмуш“*)

Ба’зан, шунга таклидан „и“ ё „у“ унлиси блан битган ўзакка „н“ қўшиб қўллаш ҳам учраб қолади. Масалан:

Каналчилар уйқун тарк этди,
Кўтарилди кўкка парвози.

(*Қўшиқ*)

Бу ше’рий талаб блан туғилиб қолган ягона ҳодисадир.

Умуман олганда, шеваларимиз оро тушум келишиги белгиси шундай кўринишларга эга:

1. Унли товуш блан тугаган қаттик сўзларга „ны“, юмшоқ сўзларга „ни“ формасида қўшилади:

Қуёш чиқар мўралаб,
Пахта гулини тараб.

(*Қўшиқ*)

Саводимны чиқариб,
Тошкент бориб ўқийман.

(*Қўшиқ*)

2. Жарангли ундош товуш блан битган ўзакларга қўшилганда, «ды—ди» формасида бўлади:

Моғон айтгин урувингды, отынгды,
Баён бергин, дўстим, мамлакатингди.

(*„Кунтуғмуш“*)

Синаб кетсин номартимди, мартимди,
Миниб кетсин бедовимды, отимды.

(*„Кунтуғмуш“*)

Та’риф этай эшонимды,
Эшон эмас, эшагимди.

(*Пўлкан*)

3. Жарангсиз ундош товуш блан битган ўзақларга кўшилганда, *ты* — *ти* формасида бўлади:

Кел э, бу *жузукти* олайини.
(„Малика Айёр“)

Ҳарна қилса, *напти* ўзига қаратиб...
(Э. Жуманбулбул)

Бир катта қозонга солиб кўп *мошти*
Хашарчига қилар мошова *ошти*
(Э. Жуманбулбул)

Битта туво юз *сулуды* суйдирай
(„Қунтуғмуш“)

Изоҳ: Сўнгги мисра'да „ды“ формаси ундан сўнг кўшилиб қолган холбуки бундай ўринларда „ны“ кўшилар эди. Бу кўшилиш уша сўз охиридаги „у“ нинг чўзилиб, „в“ орттириши сабабли бўлган (*сулуды*).

Тушум келишигининг юқоридаги формалари, кўшилиш ўринлари шеваларимиз учун асосий ҳолатдир, брок бу қонданинг бузилиш ўринлари ҳам учрайди. Масалан: юқоридаги қондага мувофиқ „мош“ сўзининг тушум формаси „мошти“ бўлиш лозим бўлса-да, Тошкент шевасида „мошши“ формасида келади.

Қадимги ёзув тилида тушум келишигининг „ы“, „и“ формасида ҳам ишлатилганлиги кўринади. Бу форма, кўпинча, биринчи шахс эгаллик кўшимчаси (бирлиги) дан сўнг қўлланади. Мисоллар:

Сурди манинг *қўйимы*...
Копти манинг *қойимы*...
Кезлаб тутар *тойимы*...
Олқти манинг *ёйимы*...
Сотти манинг *ойимы*...

(„Девони лугати турк“, II ва III)

XV асрлардаги, ундан сўнгги, ҳатто XX аср бошларидаги ёзувчиларнинг асарларида ҳам бу формани учратамиз:

Тўлун ойга нисбат этдим *ёруми*,
Ул хижолатдин ўлди *ёруми*,
Тора мўйунгнинг закотин мен берай
Ё Мисрни, ё Халабни *ё Руми*
(Навоий)

Гўйё Хуршид ҳар сори югуртур *кавкаби*,
Чунки сур'ат вақти ул юздин томар ҳар ён арак.
(Навоий)

Сендек *санами* кўрмади Лутфий Чағатойда
(Лутфий)

Арқоними ерлара судраб чиқай
(Муқимий)

Адл кулоғила эшит ҳолими.

(Муқимий)

Ёруми — ёримни; Руми — Румни; санами — санамни; аркони — арконимни; ҳолими — ҳолимни.

Бу мисоллар юқоридаги формада қўллашнинг ше'рий талаб блан бўлишни кўрсатиб туради; шу блан бирга, унинг биринчи шахс эгалик қўшимчасидан сўнггина эмас, „м“ блан битган ҳамма ўзакларга ўрни блан қўшилаолишини кўрсатади: *Руми — Румни* (брок аввалги—эгаликдан сўнг қўшилиш ҳоли етакчидир). Бу мисоллар очик кўрсатадики, тушум келишининг белгиси бўлиб келучи „и“ узунлик ҳолатига эга бўлади.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу форма ба'зан учрайди. У эски стильда ёзилган ше'рий асарларда, шунингдек жуда оз вақт фольклор асарларида учраб қолади. Масалан:

Бизи „кароқчи“ демиш шох, салтанат ахли

(С. Абдулла)

*Оқтирма кўзингдан ёши,
Ғанимга урарман тоши
Гўрўғлининг бош йўлдоши,
Оғлама, ғир от, оғлама.*

(„Авазхон“)

*Кўзлари қамбардан, қоши қалами,
Кўрганларга солган қайғи, алами;*

(„Кунтуғмуш“)

Кўп саноат, фабрикаларга эга қилди бизи.

(Қурбон ота)

Шоҳлар олар элдан закот ман божси

(„Равшанхон“)

Бизи — бизни; ёши — ёшни; тоши — тошни; алами — аламни; божси — божни.

Ёши, тоши сўзларида кўрганимиздек, тушум бу формада келганда, ўзи узунликка эга бўлиш блан бирга, ба'зан ўзакдаги унли товушга ҳам та'сир этади, у ҳам узунликка эга бўлади. Юқорида айтганимиздек, бу форма ше'рий талаб натижасида туғилиб, поэзиядагина учрайди, бошқа чоғларда қўлланмайди.

Изоҳ: Тушумнинг „и“ формаси букунги тилимизда „мен, сен“ олмошларини турлашда ҳам кўрилади (*мен + и, сен + и*).

Қадимги асарларга қарасак, тушумнинг „F“, „иF“ формаси блан берилганлигини ҳам кўрамиз:

Отиғ кимшиб ўрилади

(„Девони луғати турк“, I, 259)

Учинчи имин тут комуғ йўллариғ

(„Қудатғу билик“)

Қотифлон улариф изи, азгу тут.

(„Қудатғубилик“)

Эринчак қишиғ сурди ёзги асин

(„Қудатғубилик“)

Булориф ема, азгу тут, э буту.

(„Қудатғубилик“)

Тушумнинг бу формаси тилимиздаги тушум белгиси блан умумликка эга эмас. Шунга кўра, бунинг ўзбек тилидаги тушум блан алоқаси ҳақида гапириш мумкин эмас: бу формани ўзбек классик ёзучиларининг ҳечбирида учратмаймиз.

Тушум кўшимчасининг ассимиляцияга учраши кўпчилик шеваларимизда учрайди. Тошкент шеvasида у қуйидагича. Ми-соллар:

1. Қоппи келтирди	— қоппи келтирди.
2. Қаламми олди	— қаламми олди.
3. Қалхатти отди	— қалхатни отди.
4. Қайрағоччи кесдик	— қайрағочни кесдик.
5. Божжи йўқотдик	— божни йўқотдик.
6. Сўззи эшит	— сўзни эшит.
7. Тосси келтирди	— тасни келтирди.
8. Ошии еди	— ошни еди.
9. Гаражжи очди	— гаражни очди.
10. Чолли чақирди	— чолни чақирди.
11. Қалампирри олди	— қалампирни олди.
12. Токки кесди	— токни кесди.
13. Чарххи йўқотдик	— чархни йўқотдик.
14. Гуноҳҳи кечирди	— гуноҳни кечирди.
15. Уққи тайёрлади	— уқни тайёрлади.

Тушум келишигидаги сўз ўзи блан муносабатда бўлган фе'л (бошқаручи) блан шундай кучли боғланган бўладики, бошка ҳечқайси келишик бу қадар зичликка эга бўлмайди. Тушум келишигидаги сўз ўтимли (ўтимлилашганлар ҳам) фе'ллар блан боғланади, бу чоғ улар худди шу фе'лнинг составига кирган-дек, унинг бир қисмидек, унинг ма'носини мукаммаллаштиру-чидек бўлади. Масалан: *Салима уйда кир ювди*, гапидаги „уйда“ блан „кир“ ни олсак, „уй“ жуда ҳам аниқ равишда ай-римлик ҳолатини сақлаб, ҳаракатнинг бўлиш ўрнини ифода-лаб туради; „кир ювди“ эса, гўё бир ишдек кўринади, ҳолбу-ки унда ҳаракат ва объект бор (*кирни+ювди*), брок бу „уй“ дагидек айримликка эга эмас (*Нима қилди? — кир ювди. Қаер-*

да? — уйда). Куйидаги мисолларни ҳам солиштириб кўриш мумкин: *У дарахтдан пўслоқ шилди. Карим стадионда тўп ўйнади. Содиқ бу масала устида ортиқ уринди, бутун кун бошини қотирди* ва ш. к. Шундай яқинлик бўлганлигидан, баъзан тушум келишигидаги сўз бошқаручи фе'л блан бирикиб, бир бутун бўлади, кўшма фе'л ҳосил этади, тушумликдан чиқади. Масалан: *бош қотирди* — *ўйлади*; *қўл қўйди* — *имзо чекди*; *бола кўрди* — *туғди*; *овқат қилди* — *овқатланди*; *овоз берди* — *голосовал*; *от қўйди* — *атади*; *ном чиқарди* — *машҳур бўлди*; *жавоб берди* — *отвечал* в. б. Буқунги тилимизда улар тамом бирикиб бир ма'но ифода этадилар, шунга кўра улар бир-бирларини аниқламайдилар, ораларидаги синтаксистик алоқа йўқолган, шунинг учун ҳам уларнинг ма'ноларини кўпинча бир сўз блан ифода этиб бўлади. Буқунги тилимизда уларга „ни“ берсак, бошқа ма'нога ўтиш холлари ҳам бўлади (*бола кўрди* — *болани кўрди*; *жавоб берди* — *жавобни берди*; *бош қотирди* — *бошини қотирди*). Брок бунинг аслан „тушум + фе'л“ эканлиги баъзан кўшма фе'лликдан чиқариб, ўша формада („ни“ блан) қўллашга ҳам йўл бериб кўяди: *қўлини қўйди* (имзо чекиш ма'носида), *отни-ку қўйди*, *лекин яна дурустроқ от ўйлаб кўриш ёмон бўлмас*, в. б. „*Овқат қилди*“ тамом бир ма'но бўлиб кетган („*овқат тайёрлади*“ ма'носидагиси эмас, „*овқатланди*“ ма'носидагиси), бунини „ни“ блан қўллаш учрамайди, бундаги „қил“ асл ма'носидан кўчган. Брок шу типнинг аслан тушум + фе'л бўлганлигига қараб унга „ни“ кўшиш ҳодисаси учраб ҳам қолади. Масалан: *кечки овқатни қилган колхозчилар агитпункт* ва *қизил бурчакни* тўлдириб ўтирибдилар. („*Ёш ленинчи*“, 7/XI-1940). Бунда „қилган“ сўзи „еган“ ўрнидадир.

Тушумнинг бошқаручи фе'л блан муносабати шу қадар зички, баъзан тушум кўринмай, унинг ма'носи ўша фе'лнинг ўзи орқали англашилаберади, бунда тушум яширин бўлади. (*Қаллаклади* — *дарахтни*; *қирдирмоқ* (бриться) — *соқолни*; *дазмоллатмоқ* — *кийимни*; *еди* — *овқатни*; *ёзди* — *хатни* в. б.)

Тушум боғланган фе'л мажҳулга айланганда, тушум формаси бош келишикка кўчади (пассив конструкция), шунда ҳам у логик объект саналаберади, брок грамматик жихатдан тушум эмас, эга саналади (бу ҳақда „бош келишик“ баҳсида сўзланган эди).

Ҳақда бир-бирига боғланган (тенг боғланув йўли блан эмас, тоби'ланув блан) икки тушум бўлиши ҳам мумкин. Бундай чоғда иккинчи тушум от ўрнида келган, отлашган фе'ллардан, инфинитивдан, от фе'лдан бўлиши шарт, чунки у аввалги тушумга нисбатан бошқаручи вазифасида бўлади (сўнгги фе'лга нисбатан бошқарилучи бўлади). Масалан: мен *шавла пиширишни яхши кўраман*. (мен *шавлани пишираман*; *пиширишни яхши кўраман*). Яна тушум орттирсак, шу ҳодиса давом этаберади (кейингиси от фе'лидан бўлаберади) Масалан: *ўтин ёручи чақиршни кимга топширдинг?* (*Утинни ёрмоқ*; *ёручини чақирмоқ*; *чақиршни топширмоқ*).

Тушум келишигидаги сўз икки ҳолатда бўлаолади:

1. Тушум келишиги формаси сақланган ҳолатда—бу *белгили тушум* саналади.

2. Тушум келишиги формаси яширилган ҳолатда—бу *белгисиз тушум* саналади.

Тушумнинг белгили ё белгисиз бўлиши мазмуний фарқига кўрадир. Белгили тушум, кўпинча, сўзловчи ва тингловчига аввалдан малум бўлган, конкрет предметни ифодалайди. Белгисиз тушум эса, умуман шу турдаги предметни ифодалайди: Масалан: 1. *Қинони кўрдим* (аввалдан мўлжал қилинган кино. Бу мўлжал тингловчига ҳам аввалдан малум) 2. *Қино кўрдим* (умуман кино). Бу қоида „асосан“ билан қабул этилади. Ба'зан „ни“ сақланганда ҳам ма'нонинг умумий бўлиши мумкин. Масалан: *у аллақимни чақирди*. Бунда ма'нонинг умумий бўлиши тушум келишигида келучи сўзни ўз лексик ма'носига кўрадир. Яна бир мисол: *Олтин қозиш учун қайсидир (аллақайси) тоғни мўлжаллабдир*. Бундаги ма'но умумийлиги унинг аниқловчисининг кучи биландир. „Узумни эмас, қовунни севаман“ типдаги гапларда э:а, жинсни аниқлаш вазифасини бажариб, диққат шунда бўлганлигидан, у белгили ҳолатда қўлланади. Умуман, мазмуни ялпи бўлган ибораларда (кўпинча мақолларда) „ни“ сақланса-да, ма'но умумий бўлаберилади. Масалан: *чарҳни бузган парраси, қизни бузган онаси (мақол). Ошқовоқни қайнатиб ёғини олган хўжалар; чумолини от қилиб, улоққа чиққан хўжалар.*

*Олмани отган отам,
Хам беҳини сотган отам,
Меҳнатчига қиз бериб,
Кўп завқлара ботган отам.
(Фольклор)*

Умуман олганда, қуйидаги ўринларда „ни“ кўшимчаси, асосан, сақланади:

1. Отоқли отлар ё кишилик олмошлари тушум келишигида келганда: *Аҳмаджонни чақирди. У сени излаяпти.*

Газета, журнал кабиларнинг номлари тушум келишигида келганда, ба'зан „ни“ тушади ҳам (ма'но умумлашганда): мен бугун „*Гулистон*“ ўқидим. Сен „*Қизил Ўзбекистон*“ олдингми?

2. Тушум келишигидаги сўз кўрсатиш олмошларидан, ё пайт, ўрин билдирган сўздан бўлган аниқловчи билан келганда: *сен бу китобни ўқиб чиқдингми? Кечаги китобни келтирдингми? Такчадаги китобни олдингми?*

Пайт билдирган аниқловчи турни аниқлаш, вақтга хослик каби ма'ноларни ифодалаганда, „ни“ туширилолади ҳам: *Қишқи паянто олдим. Мен кечки овқат ҳозирладим в. б. „Кечки овқат ҳозирладим“ дейиш мумкин бўлган ҳолда, кечки ов-*

қат севаман“ деб бўлмайди, бу мумкин бўлмаслик бошқару-
чининг ма’носи блан ўлчанади.

3. Тушум келишигидаги сўз блан унинг бошқаручиси (фе’л)
орасида сўз, ё сўзлар бўлганда: *дун’ёни ел бузар, одамни сўз
бузар* (мақол). *Аччиқни аччиқ кесар* (мақол). Ше’рий асарларда
ба’зан, оҳанг талабига қараб ёнма-ён келмаган тушумни ҳам
белгисиз ҳолда қўллаш ходисаси учрайди. Мисоллар:

Терди Кумуш қўл бла кондан кумуш.

(Чустий)

Икки ердан белинг маҳкам боғладинг.

(„Кунтуғмуш“)

Ойимқизман, ишим ҳақдан кўраман.

(„Кунтуғмуш“)

Чўпчак териб, тилаб ерсан парча нон.

(„Кунтуғмуш“)

Тез ичкин навбатман каса.

(„Кунтуғмуш“)

Ҳали тополмадик ўлимга чора.

(Уйғун)

*Меҳрибон оналар бахтиёр ва шод,
Ўстирар ажойиб соғлом, ҳур авлод.*

(„Хат“)

Кўмир Украина берди печкамизга.

(„Ўзбекистон“ достони)

Берган сутинг, албат, оқлайман.

(Шунқор)

Хўрлик ҳаддин оширманг, чунки иззат йўлдадир.

(Лутфий)

*Сувга солсам, сув кўтармас мисқол темир,
Олтин блан олиб бўлмас қолган кўнгил.*

(Фольклор)

4. Тушум келишигидаги сўз отлашган бўлганда: *қичқира-
ётгани* чақир!

5. Тушум келишигидаги сўз сифатдош блан ифодаланган
аниқловчига эга бўлганда: *қичқираётган болани* чақир.

У сифатдош ҳолат билдирганда „ни“ тушади ҳам:

*Мен тушумда бир қабоҳат иш кўрдим,
Ик (икки) қаноти майиб бўлган қуш кўрдим.*

(„Кунтуғмуш“)

Бу аниқловчи сифат ёки сон блан ифодаланганда, тушум
ҳар икки ҳолатда бўлаолади (ма’но талабига қараб): Унта ки-

тобни келтирди — *ўнта китоб* келтирди. *Янги портфельни* олди — *янги портфель* олди в. б.

6. Тушум келишигидаги сўз қаралмиш (айникса учинчи шахс формасидаги қаралмиш) бўлганда: *Орқоғини* кўр, *бўзини ол*; *энасини* кўр, *қизини ол!* (мақол). Ше'рий асарларда бу ўринлардаги «ни» нинг ҳам яширилиши мумкин. Бу ходиса биринчи, иккинчи шахсни кўрсатучи қаралмишларда бир қадар учрайди, брок учинчи шахсни кўрсатучи қаралмишда жуда оз учрайди. Бу ҳол учинчи шахсни кўрсатучи қаралмишнинг унли [„и“] блан битиши, у товушнинг иккинчи ундош („н“) га ёпишиб кетишга интилишнинг кучли бўлиши нагижасидир (*к + к га нисбатан в + к да ёпишишга интилиш кучли бўлади*). Мисоллар:

Яша, Сталин, Яша,

Юртимиз қилдинг чаман.
(*Кўшиқ*)

Нур тўла *қадаҳинг* ичаркан диллар
(*Ойбек*)

Оч кўзинг, бошинг кўтар, ёлғизим.
(*„Кунтуғмуш“*)

Қодир Мавлон сенинг *ақлинг* олами?
(*„Равшанхон“*)

Ёр юзимни кўриб, дарду-ғамим билса керак,
Юз кўриб, дарду-ғамим чорасини қилса керак
(*Бобир*)

Бахт *майи* тут ғунча пиёлангда.
(*Уйғун*)

Бу ўринда шуни кўриш мумкин: иккинчи шахсни кўрсатучи шу қаралмишнинг мазмуний қаратучиси бошқаручи фе'лдаги ишнинг бажаручиси бўлса (унинг қаратқичи белгили бўлганда), «ни» ҳеч тушмайди. Бошқа ҳолатда тушаолади ҳам: *тулки изини кўрдик — тулки изи кўрдик — тулкининг изини кўрдик*.

Билган билганин ишлар, *билмаган бормоғин* тишлар,
(мақол).

Юқорида айтилгандек, учинчи шахсда яширилиши жуда оз учрайди, бу ходиса (ше'рларда яшириш имкониятининг бўлиши, ёки бўлмаслиги) бошқаручи фе'лнинг, шунингдек, шу сўзнинг қаратқичининг ма'носига қараб бўлади.

7. Тушум келишигидаги сўз фикр марказида бўлган предметни билдирганда; чегараланиб, жинс *жиҳатидан* ажратилиб

кўрсатилганда: *қовунни* эмас, *тарвузни* севаман. Кўр *тутганин* кўймас, кар *эшитганин* кўймас (мақол).

8. Пайт билдирган сўзлар тушум келишигида келганда: шоир *ёзни* тасвирлади.

Тушум келишигидаги сўзнинг ма'но жихатидан бўлган ўрни (шунга қараб «ни» нинг тушиш, ё сақланиши) бошқаручининг ма'носи блан ҳам зич боғлиқдир. Масалан: *қовун олдим* дейиш мумкин бўлгани ҳолда «*қовун яхши кўраман*» („қовун севаман“) формасида қўллаб бўлмайди, бу ўринда «ни» зарурий саналади.

Ийғиб айтганимизда, тушум келишигидаги сўз ўз лексик ма'носи блан, бошқа аниқловчи сўз ёрдами блан мазмунан ортик конкрет бўлганда, кўпинча, индивидни, *конкрет предметни ифодалаганда*, «ни» сақланади.

«ни»нинг сақланиш ва яшириниши бўйича ше'рийат ўзига хос хусусиятларга эга (қаратқич баҳсида айтилгани каби). Масалан:

Яхшилик кўр, ёмонликни кўрмагин.

(„Кунтуғмуш“)

Тушум келишигидаги сўз ҳаракатни ўз устига олган предметни — объектни ифодалайди. Ҳаракатнинг объектга тўла ўтмай, қисман ўтиши ифода этилганда, «ни» ўрнида «дан» келади. Масалан: *узумни енг*. (Ҳаммаси ейилади). — *Узумдан енг*. (Қисми ейилади).

Тушум келишигидаги сўз яна қуйидаги ма'ноларни ҳам ифодалаши мумкин:

1. Фикр ўзи ҳақида бораётган предметни ифодалайди: улар *сени* сўзлаб ўлтирган эдилар.

2. „деб“ равишдошига боғланиб, тушум келишиги блан ифодаланган предметнинг бирор иш ё ҳолатга сабабчи бўлувини англатади. Бундай қўлланиш шуниси блан характерлики, бундаги отоқли отлар ҳам белгисиз келаолади. Масалан:

Мени деб мард ўғлон нобуд бўлмасин.

(„Кунтуғмуш“)

Холбика деб шоҳзода хунла жигар

(„Кунтуғмуш“)

3. Ҳаракатни юзага чиқаришда восита бўлган предметни ифодалайди. Бундай чоғда объект жўналиш келишигида бўлади. Масалан: *пичоқни ўзингга* ур, *оғримаса, бировга* ур! (мақол). — *Пичоқ блан ўзингни ур, оғримаса, бировни ур!* Вакт ўтгандан сўнг *қиличингни лойга* чоп! (мақол). — Вакт ўтгач, *қиличинг блан лойни* чоп! в. б.

Тушум келишигининг қуйидаги типда восита англатиши ҳам учрайди (бундай чоғда «ни» блан «дан»нинг вазифаси бир-

бирига яқинлашади): *Дар'ёни кечиб ўтди.* — *Дар'ёдан кечиб ўтди.*

4. «Мени *«айтди»* демагил! Салимани *«ўқитди»* деб айтмагин.» каби ифодаларда ҳаракат субъектини англатади, брок сўнгги фе'лга, мазмунга кўра яна объектлик англашилади.

5. «*Нонни ёғ блан еди*», «*чойни сут блан ичди*» даги бирикмаларда мазмунан «*нон, чой*» ҳам «*ёғ, сут*» ҳам тўғри объект, брок асосий объект «*нон, чой*» бўлиб, иккинчилари шунга қўшимча бўлган предметлардир, улар у блан биргалик ма'носини берадилар. Бундай чоғда асосий объект тушум блан, қўшимчаси эса, биргалик блан берилади.

6. Ба'зан тушумнинг ҳаракат блан бўлган муносабати яна бошқачароқ бўлади: тушум блан ифодаланган предметнинг шу ҳолати бошқаручи блан ифодаланган ҳаракат натижасидагина туғилади. М а с а л а н: *темирчи теша ясади.* Бунда ҳаракат *тешага* ўтган, ҳолбуки ҳаракат металлга ўтган бўлиб, шунинг натижасида теша туғилган; демак, бу «*натижа тушум*»идир.¹ Бу жихатдан караганимизда, «у *пўлатдан теша ясади*» каби гапларда предметнинг ишланиш материалини билдиручи сўзлар («дан» блан келади) ҳам мазмуний объектдир. Бу ўрни блан «*ни*» формасида ҳам келаолади. Бундай чоғда, натижа тушум белгисиз бўлиб, фе'л блан яна-да ортик бирикади, ёки жўналиш формасига кўчади (бундай чоғда фе'л ўзгача тус олади). М а с а л а н: *темирчи теша қилдим.* Темирчи тешага ишлатдим. Бу каби ифодалар ўрни блан бир-биридан ингичка мазмуний-фарқларга эгадир.

7. «*Гапни гапирди*» каби бирикмалар тушум блан ифодаланган предметнинг ҳаракатни бажариш блан бир вақтда ҳосил бўлишини ифодалайди.

Уюшиқ тушумларда «*ни*»нинг энг сўнгги бўлакдагина келиши ҳам мумкинлигини юқорида („кириш“ қисмида) кўрган эдик. Бу ўринда қуйидаги ҳолатни ҳам кўриб ўтиш лозим бўлади: уюшиқ бўлақлар иккига ажралиб, фе'л орада келганда, ҳар икки томоннинг белгиси сақланади (бу ҳодиса ше'рларда учрайди). М и с о л:

Куч-қувватли бундай машин *ерларни*
Хайдаб чиқар қуш учмаган *чўлларни.*
(Фозил Йўлдош)

Юқоридагилардан ҳам кўринадик, тушум келишигидаги сўз гапда тўлдиручи вазифасини ўтайди.

«*нинг*» ва «*ни*» — қараткич блан тушумнинг белгилари қадимги, эски ёзув тилида аралаш қўлланиш ҳолатига эга бўлган. Бу аралаш қўлланиш, асосан, «*ни*»нинг ба'зан қараткич ўрни-

¹ Мурожаат А: М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 6. 1938. стр. 275.

да ҳам кўлланаберганлигидан иборат. Бу аралаш кўлланишнинг «ни» ўрнига «нинг» кўллаш типини йўқ деярли. «ни»нинг қисқарган формаси «н»нинг қаратқич вазифасида кўлланиши кучлидир. У «н» ҳар икки вазифада кўлланиб юрган. Мисоллар:

Мақсадим эрур *сени* камолинг.
(Нодира)

Йўқтур *сени* зарра малолинг.
(Нодира)

Они бахрини *дардидин* ҳар кеча
Менга нола ва ох, афғон эрур.
(Нодира)

Бечорани зулм айлаб, қўл, *бўйинини* боғлабсан.
(Фирқат)

Жонли тилимизда қаратқич, кўпинча, тушум блан бир формада бўлади. Масалан:

Чиқиб кетди *Самарқанни* даштига
(„Олпомиш“)

Қайсисин ўтарин киши билмайди.
(„Кунтуғмуш“)

Ҳозирги тилимизда «нинг» блан «ни» тўла фарқ этилади. Икки от бир-бири блан қаратқичлик йўли ила боғланганда, доим «нинг»; от фе'л блан боғланиб, ҳаракатнинг бирор предметга ўтиши ифодаланганда доим «ни» («н») кўлланади. Шунга қарамай, «нинг» блан «ни»ни фарқ эталмай, англамай, «нинг» ўрнида «ни», хатто «ни» ўрнида «нинг» кўллаш каби ҳодисалар ҳам ба'зан учраб қолади. Мисоллар:

1. *Сени* фикр ва *хаёлингни*
Қилар эдим ҳар дақиқа ёд.
(Файратий)

Баҳоримни гул чечаги, сарин ёзи сан.
(Файратий)

Узоқдан *қизни отасини* товуши эшитилди.
(Ш Са'дулла)

2. *Ўпмасангиз Жинастанинг*, сизга кўп уёт.
(Файратий)

Сизларнинг овга юборган бошлиқларингиз чучварани хом санайдилар.

(Иброҳим Раҳим)

Гапда бир сўз ҳам қаратқич, ҳам тушум вазифасида келиши лозим бўлганда, у сўзни қаратқич ё тушум формасида

келтириш ма'но талаби блан бўлади: *чақираётган ким, кимни чақираяпти?* — *Сизни акангиз чақираяптилар.* *Кимнинг акаси чақираяпти?* — *Сизнинг акангиз чақираяпти* (бошқа бир кишини чақираяпти).

ЖЎНАЛИШ КЕЛИШИГИ

Жўналиш келишигининг белгиси букунги адабий тилимизда *«га, ка, қа»* кўшимчаларидир. Уларнинг ишлатилиш ўринлари шундай:

1. Унли *ё* жарангли ундош товушлардан сўнг (*«г, ғ»* мустасно, бу эндиги пунктда сўзланади) доим *«га»* формасида кўшилади. Мисоллар:

Бахтимизга Сталин бор дун'ёда
(*Шайхзода*)

Улар келиб *Ойгулга*:
„Бизларни *Сусанбилга*
Олиб кетгин“, дедилар.
(*Х. Олимжон.*)

2. *«к»* товуши блан битган ўзакларга кўшилучи *«га»* фонетик қонунга мувофиқ, ўша *«к»*нинг та'сири блан *«ка»* формасини олади. Мисоллар:

Кўкка етди бошимиз.
(*Кўшиқдан*)

У пахтани териб, *этакка* солмоқда эди.

Ўзак *«г»* блан тугаганда ҳам *«ка»* формасини олади (ҳар икки *«г»* товуши *«к»*га айланади): *тег + га — текка* в б.

3. *«қ»* товуши блан битган ўзакларга кўшилучи жўналиш кўшимчаси ўшанинг та'сири блан *«қа»* формасини олади:

Ойни банд *этмоққа* отдинг кўкка заррин толалар.
(*Чустий*)

Кучинг тилинг блан *пичоққа* етди.
(*Пўлкан*)

Ўзак *«ғ»* блан тугаганда ҳам жўналиш *«қа»* формасида бўлади (ўзакдаги *«ғ»* ҳам *«қ»* га айланади): *боғ + га — боққа*, *чўғ + га — чўкка*.

Шеваларимиз оро жўналиш келишиги белгиси яна турлиликка эга, улар, асосан, қуйидагича:

1. Жарангли товуш блан битган юмшоқ сўзларга *«га»*, жарангсизларга *«ка»* формасида кўшилади (бу форма ўша жарангсиз товушнинг *«г»*га та'сир этишидан — жарангсизланиш ҳодисасидан туғилади):

Ул (ўғил) сизга ул, *қизсизга* қиз бўламан.
(*„Равшанхон“*)

Мард *йигитка* хотин деган не гамди.
(„Равшанхон“)

Ҳар *тарапка* яхши йўлни тарқатган
(„Мардикор“)

2. Жарангсиз товуш блан битган қаттиқ сўзларга «қа» шаклида кўшилади:

Бормоққа ҳар кимнинг ақли шошган
(„Кунтуғмуш“)

Ўқушқа зўр берсин, очсин бетини
(Пўлкан)

3. Унли ё жарангли ундош товуш блан битган қаттиқ сўзларга «ға» формасида кўшилади:

Иккови ўтирди *сомонхонаға*.
(„Кунтуғмуш“)

Икки *оёқлиға* тўрт оёқли нега еткизсин?
(„Кунтуғмуш“)

Беш *бўсаға* саксан камчи урдирди
(„Авазхон“)

4. Ба’зи шеваларимизда унли товушдан сўнг «я» холида кўшилиши ҳам учрайди:

Колхозчи қиз ўхшар гули *лолая*
(Кўшиқ)

5. Ундош товуш блан битган ўзакларга *каттиқ сўзларда «о», юмшоқ сўзларда «а»* формасида ҳам кўшилиб келаолади:

Кўп гап келди, ота, бугун *ўйима*,
Сўз айтаман сиздай *валламатима*.
(„Равшанхон“)

Бир ўғлон ўлмасин *касофотимо*.
(„Кунтуғмуш“)

Бу форма эски адабиётда ҳам анчагина учрайди:

Хазин *жонима* кўп жафо айладинг
(Нодира)

Ёрдин агар қилич бўлса *бошима*
(Лутфий)

«га» формаси «я, а» ҳолатида бўлганда, кўпинча ундан аввалги унли узунликка эга бўлади:

Чўпон ого, олиб келдинг бу *жоя*
(„Авазхон“)

Бу ҳолат, кўпинча, биринчи шахс эгалик кўшимчасидан

сўнг туғилади: брок ба'зан ўзакнинг ўзига ҳам шу формада қўшилиши мумкин:

Отанг келди сенинг сўзинг *олмоқа*,
Кўнглидаги сириг баён *қилмоқа*
(„Равшанхон“)

6. Учинчи шахс эгалик қўшимчасидан сўнг каттик сўзларга «но», юмшок сўзларга «на» формасида ҳам қўшилиб келаолади. Бу, кўпинча, эски ёзув тилида учрайди, жонли тилда ҳам ба'зан кўринади. Ундош товуш блан битган ўзакка қўшиллучи «а» унли блан битган ўзакка қўшилишда «н» орттиради. Мисоллар:

Сабр қилиб эрди фалак *жабрина*,
Ростчу етди онасининг *қабрина*
(Дурбек, „Юсуф, Зулайхо“)

Бирини солиб *энина*,
Бирини солиб *қўйнино*,
Хуш боламни топиб олиб,
Келдим Тожиннинг *бўйнино*.
(„Авазхон“)

7. «Мен, сен» сўзларига («н» блан битган бошқа сўзларга ҳам) «га» қўшилганда кўпинча ўзак охиридаги «н» ва қўшимча бошидаги «э» бирикиб, «нг» хосил этади, сўнг жўналиш формаси «а» бўлиб қолади («нг» блан битган сўзларда ҳам кўпинча «а» формасини олади). Бу ҳодиса ше'рий асарларда оҳангни, вазни тўғрилаш учун имконият беради. Айрим ўринларда «нг+а» блан ифодаланган ўринларни «н+га» блан олмоштирсак, оҳанг бузилади. Мисоллар:

Мусофирчиликда *бошингга* кун тушса, ё зар ярар, ё зўр ярар.

(„Кунтуғмуш“)

Жумла малак *сенга* ла'нат қилмайма?
(„Кунтуғмуш“)

Шаҳр бир ой фурқатидин байтул ихзондур *манга*,
Бир гули ра'но ғамидин боғ зиндондир *манга*.
(Навоий)

Хон қизи, сабаби надир, дегил *манга*
(„Китоби Дадақўрқут“)

«Н+г» — ўрнига «нг» туғилган ўринларда «а» эмас, «га» ишлатиш ҳам ба'зан учраб қолади.

Бир йил *манга* завқи-сафо сурдирди.
(„Авазхон“)

Жўналишнинг «а» формасида келиши букунги адабий тилимизда ҳам ба'зан учрайди, у ше'рий асарларда вазн, оҳанг талаби блан қўлланади. Мисоллар:

Келди *биза* янги хаётнинг йили
(Чустий)

Каналимиз донги кетар хар *ёна*.
(Кўшиқ)

Тухфа мукофот *сиза*, ўртоқларим.
(Чустий)

Канал қазмоқ, ободонлик
Биза бахту-саодатдир.
(Нахший)

Республикам марвариди Фарғона,
Оқ олтининг машҳур эрур *жаҳона*
(Кўшиқ)

Ҳосили ма'дан каби, гўё *биза* тилло канал.
(Чустий)

8. Ба'зи шеваларимизда кишилик олмошларининг ҳар уч шахс бирлиги жўналиш блан турланганда «*МОҒОН, СОҒОН, ЎҒОН*» формасини олади, (*менга — моғон, сенга — соғон, унга — ўғон*). Булар «*меғон, саған*» каби формаларда ҳам қўлланаберади. Мисоллар:

Соғон қилай ички сирларди изҳор.
(„Равшанхон“)

Ўғон сен хафа бўлма.
(„Равшанхон“)

Валлават, сирингди *моғон* сўйлагил.
(„Равшанхон“)

Авазнинг қизидан яхши (ни) олмасам,
Валлаватим, *моғон* Жамбил ҳаромди.
(„Равшанхон“)

Бемаҳалда дарвозани ким *соғон* очади?
(„Кунтуғмуш“)

Мен *соғон* мото олиб кел десам, сен *моғон* эр топиб келар экансан-да.

(„Кунтуғмуш“)

Эрга тегсанг, *шуғон* теккин, бувушим.
(„Кунтуғмуш“)

Жўналиш қўшимчасининг ўзакнинг қалин, ё ингичкалигига караб, мослашиб қўшилиши умумий бир қоида эмас. Эски давр ёзма тилидан, шунингдек жонли тилдан келтирилган қатор фактларга кўз ташласак, буни очик кўрамиз. Ҳозирги адабий тилимизда эса, у ҳолат йўқ деярлик даражададир. Мисоллар:

Голибо хаёлларида ул экандурким, бир ерда тушиб ўлтириб, та'зим бирла *менқо* кўришқайлар бари. («Бобирнома») *Ўшқа* келиб киргач... («Бобирнома»). Жоҳонгир *Мирзаға* киши юборилди («Бобирнома») Олтин *пиёлаға* майлар қуйилғон («Қунтуғмуш»). Қирк *хачирға* зар ортди. («Қунтуғмуш»). Жумла малак *сенға* ла'нат қилмайма? («Қунтуғмуш»).

Шунингдек, қадим, эски ёзув тилида жўналиш қўшимчасидаги жарангсизланиш ҳодисасининг ўз ўрнида бўлмаслиги каби ҳоллар ҳам учрайди:

Уларқо қотиғил қалиш ҳам бориш
(„Қудатғубилик“)

Қоринқо сучук кирса, чикрур сўзунг
(„Қудатғубилик“)

Тивилмас *муродқо* ахи ар текар
(„Ҳибатул Хақойиқ“)

Манқо фурсат бўлмади
(„Бобирнома“)

Қадимда жўналиш келишиги қўшимчасининг гар формаси ҳам бўлиб, у «н» дан сўнг қўшилиб, «нгар» шаклида қўлланган:

Ўкран онинг биликин кунда ангар бору
(„Девони луғати турк“, II, 110)

Кўнглим ангар амитти
(„Девони луғати турк“, I, 66)

Ангар соқинч куни туғди
(„Девони луғати турк“, III, 246)

Кулса киши, отма ангар ортар кул-о
Боққил ангар, азгулигин оғзин кул-о
(Ўша асардан)

Бу форма учинчи шахс кишилиқ олмоши жўналиш келишигида келгандагина кўринади. Кейинги даврдаги асарларда у кўринмайди.

Эски ёзув тилида, шунингдек шеваларимиз оро жўналиш қўшимчасининг ўрин келишиги вазифасида қўлланиши ҳам учрайди. Мисоллар: *манқо* фурсат бўлмади („Бобирнома“).— *Менда* фурсат бўлмади. *Моғон* нима ишинг бор деб чапанлаб сўкаберди. („Қунтуғмуш“). — *Моғон* — *менга* — *менда*.

Турасан, Равшанхон, Жанбил *элингга*,
Кескир испихонни боғлаб *белингга*.
(„Равшанхон“)

Даврон сургин, хуморим, *маконингга*
(„Равшанхон“)

Мард ўғлонман, совдо тушди *бошима*,
Ўзим ёлғиз, ҳеч кимим йўқ *қошима*.

(„Кунтуғмуш“)

Жўналиш келишигидаги бўлак шу сўзнинг асл ма’носида қўлланганда, ҳаракатнинг бориш ўрнини билдирганда, ба’зан белгисиз ҳолда ҳам қўлланади. Мисоллар: *Тошкент* келгач, Султон Ахмад танбалнинг устига Андижонга чирик тортиб... („Бобирнома“). Бу йўсида *Моғулистон* борурга ҳеч дағ-даға бўлмағай („Бобирнома“). Чикдилар элнинг кўзидан чун йироқ (*Дурбек*). *Шаҳри зангар* бормаса, Холбекадан бошқани хохламас („Кунтуғмуш“)

Жамбил қараб тиккан икки кўзини.

(„Равшанхон“)

Чархим ғув-ғув этади,
Товуши *Қўқон* кетади.

(Фольклордан)

Бўлдилар *Масков* бориб, ҳурматли меҳмон пахтадин

(*Кўшиқ*)

„*Илгари*“ каби ба’зи равишлар жўналиш формасини олган ҳолда қўлланиш блан бирга, усиз ҳам қўлланаоладилар: у *илгари* босди — у *илгарига* босди.

„*Олғо*“ равиши аслда жўналиш формасини олган сўз бўлиб (*ол — га*), букунги тилимизда бир ўзак тусини олган.

Ба’зи ифодаларда жўналишнинг форсий формаларини ҳам учратамиз. Бу кўпроқ форс тилидан кирган сўзларда кўринади (улар ўз жўналиш формаси блан кирган). Масалан: У бу ишни бажо келтирди. (*Ба + жо — жойи + га*). Бу иш жуда *бажо* бўлди (*бажо — жойига — жойида*). Шунингдек, ҳаракатнинг давомидаги изчилликни, бир ўриндан иккинчисига кўчишни кўрсатиш учун иккинчисига кўшилиши лозим бўлган „*га*“ ўрнида, шу вазифада форсий кўшимчанинг қўлланиши учрайди (*уйдан — уйга — хона — бахона*). Бунда асосан ҳар икки (*чиқиш, жўналиш*) келишикдаги сўз бир хил бўлади. Пайт ма’носидаги изчилликни кўрсатган бирикмаларда ҳам бу форманинг қўлланиши кўринади. Бу ҳодиса ҳолат равиши ифодасида ҳам учрайди.

Бундай чоғларда ўзбек тилида бу форма биринчи сўзнинг охирига қўшилгандек бўлиб қўлланиб кетган. Префиксация бу тилнинг асосий хусусияти бўлмаганлигидан, иккинчи сўзга қўшилган форсий префикс „ўзбекчалаштирилиб“, биринчи сўзга суффикс сифатида қўшилгандек бўлиб кетган ва шу формага кириб қолган. Бу ҳодиса товуш жиҳатидан ҳам кўринади: „*ба*“ иккинчи сўзга, унинг „*ма*“ формаси эса, биринчи сўзга қўшиб айтилади, икки сўзнинг орасидаги ажралиш ҳам (товуш жиҳатидан) „*ба*“ дан сўнг бўлади. Мисоллар: *сўзма-сўз — сўз-масўз* (*сухан — басухан*); *устма-уст — уст-мауст* (*боло —*

маболо); ёнма-ён — ён-маён — (ён-баён — ёнба-ён) йилма-йил — йил-майил (сол — басол); эшикма-эшик — эшиқ-маэшик (дар — бадар); кўчама-кўча — кўча-макўча (кўча — бакўча). в. б.

Жўналиш келишиги формасида келучи сўзлар блан шундай ма'нолар ифодаланади:

1. Харкатнинг бориш ўрни ифодаланади:

Қанотингга хат қўяй,
Кремльга ташлаб ўт.

(Кўшиқ)

Мактабларга боришиб,
Кўп билимлар ўргандик.

Бундай чоғда тушум келишишдаги сўз, асосан, жой отларидан бўлади; ба'зан бу ма'но шахс билдиручи сўз орқали ҳам ифодаланади, бундай чоғда ўша шахсга қарашли бўлган, ўша шахс турадиган жой ма'носи англашилиб туради. Масалан: Тонг отиб кетди, дўстим Холбекага бормаимизми, хой — деб шовкин солиб юборди. („Кунтуғмуш“)

2. Бирор предметга, ҳолатга ва шунинг кабиларга эришув ма'носи ифодаланади. Мисоллар:

Бир юзу тўксон уч миллионга етди халқимиз,
Марксизм бирла қувват — шонга етди халқимиз,
Техника, иш ўрганиб, кўп онгга етди халқимиз,
Социализм қуриб, хандонга етди халқимиз.

(Курбон ота)

Бугун етдим жамолингга.

(„Кунтуғмуш“)

Яхшилик роҳатга етказар, ёмонлик гўрга етказар. (Мақол).

Баччалар учга кирди. („Кунтуғмуш“)

3. Яқинлашув ма'носи ифодаланади: у доскага чикди.

4. Предметнинг бирор коллективга, шахсга аталганлиги ма'носи ифодаланади:

Фабрикада бизларга (биз учун)
Газламалар тўқилди.

(Кўшиқ)

5. Ҳаракатнинг, ишнинг нима мақсадда қилинганини англади. Мисоллар:

Шу майна хабарга келган ўхшайди...
Қувонинг, отажон, ёрга бораман.

(„Равшанхон“)

Отанг келди сенинг сўзинг олмоқа,
Кўнглидаги сирин баён қилмоқа

(„Равшанхон“)

6. Ўхшатиш, чоғиштириш, баробарлаштириш каби ма’нолар англатилади. Бундай чоғда ўхшатиш, тенглаштириш учун танлаб олинган предметнинг номи жўналиш келишиги блан ифодаланади. Мисоллар:

Юринг, ўртоқ, ҳул-ҳулга,
Пахта ўхшайди *гулга*.

(*Кўшиқ*)

Мен *Хасанга* тенг қилмайман ўзимни.

(*„Равшанхон“*)

7. Ишнинг, ҳолатнинг юзага чиқишига сабаб бўлган ҳаракат, ҳолат, предмет, умуман сабаб ма’носи англатилади. Мисоллар:

Туя боқиб Хатирчининг чўлида,
Қиш кунда ётолмайман *аёзга*

(*„Олпомиш“*)

Зарбамизга тиз чўкди ганим.

(*Шайхзода*)

Ёр дейман-у, *номус-орга* бораман.

(*„Равшанхон“*)

Раҳмим келар мунинг *йиғлаганига*

(*„Кунтуғмуш“*)

Беш *бўсага* саксон қамчи урдирди.

(*„Авазхон“*)

Бургага ачигланиб, кўрпани куйдирма.

(*Мақол*)

Аждарҳодан карвон ўлмай қолсин, деб,
Энди ўзи *ўлганига* йиғлайман.

(*„Кунтуғмуш“*)

8. Эваз, тенглик, қиймат, ўрнини босиш каби ма’нолар ифодаланади:

Нўғой юртнинг хони эдим,
Ўзимни сотдим бир *нонга*,

(*„Кунтуғмуш“*)

Йиғламоқдин кўз оро ёш *ўрнига* қоним келур

(*Нодира*)

Дафтарни беш *тийинга* олдим. Қаламни *дафтарга* олмош-тирдим.

9. Пайт билдиручи сўзлар жўналиш формасида келганда, муддат ма’носи ифодаланади:

Бир *фаслга* ғайрат қилгин, бўйингдан.

(*„Кунтуғмуш“*)

Кечаги спекулянт беш *йилга* кесилди.

10. Ҳаракатнинг боришидаги энг сўнгги ўрин, ҳаракатнинг бўлишидаги энг сўнгги пайт, умуман чегара ма'носи ифодаланади, сўнгги ҳолатда ўзакнинг ўзи пайт билдирган бўлади. Бундай чоғда жўналиш формасига „ча“ қўшилади („қадар, довур“ ҳам келади. Бу кўмакчили конструкция бахсида сўзланади). Мисоллар:

Аҳволларини то ярим *кечагача* бир-бирига айтишдилар. („Бобирнома“). У *маррагача* югурди.

Бирор иш, ҳолат (масалан: тўлдириш, тўйдириш в. б.) ни, у ҳолатнинг мавжудлигини вужудга чиқаручи предмет ифодаланади; шунингдек, восита бўлган предмет ма'носи ҳам ифодаланади. Мисоллар:

Икки қулнинг оғзин *қумга* тўлдирди.

(„Кунтуғмуш“)

Чашманинг сувларига ханжарларни ювиб...

(„Кунтуғмуш“)

Э кўнгил, ҳижрон *ўтига* неча куйсанг, энди тўз.

(Атоий)

12. Бирга бўлиш („+ блан“) ма'носи ифодаланади:

Партия раҳбарлигида кўп *ютуққа* ёрмиз

(Қурбон ота)

Фахр этаман *менга* сирдош деб
Громовдай, Чкаловдай эр.

(Уйғун)

Та'зим бирла *менга* кўришгайлар. („Бобирнома“)

13. Ҳаракат субъекти, белгининг тошучиси-эгаси ифодаланади. Мисоллар:

Барча онинг *юзига* олдирди кўз.

(Дурбек)

Яшасин-да ҳукумат:
Олимдай ёмон касофатни
Қизил *аскарга* қувдирди.

(„Мардикор“)

Озод *юракларга* бахт нури тўлган.

(Уйғун)

Бир йил *менга* завқи-сафо сурдирди.

(„Авазхон“)

14. Кесим блан ифодаланган белги, ҳаракат қаратилган, ундалган, ўша учун бўлган предмет ифодаланади. Мисоллар:

Хисрав мағлуб бўлди Фарходга.

(Шайхзода)

Дардимни айтиб йиғладим бир *ғозга*.

(„Олломиш“)

Бўза ичмоқни ким қўйибди *сизларга*.

(„Кунтуғмуш“)

15. Бирор ҳолатга ўтиш, эски ҳолидан ўзгариш каби ма'нолар ифодаланади:

Энг ўжар, ашаддий оғирликлар ҳам
Тобга келди унинг қўлида.

(Уйғун)

16. Шуғулланиш, машғуллик предмети ифодаланади. Бундай чоғда, одатда, „машғул бўлиш“ фе'ли бошқаручи бўлиб келади. Мисоллар: Хонлар Анжан қал'асини *қомолига* машғул эдилар. („Бобирнома“) Жойинга келиб, баччаларнинг тарбиясига машғул бўлди. („Кунтуғмуш“)

17. Логик объект ифодаланади. Бундай чоғда жўналиш формаси блан тушум келишиги мазмунан бирикади. Масалан: Пичоқни *ўзингга* ур, оғирмаса, бировга ур! (Пичоқ блан *ўзингни* ур, оғирмаса, *бировни* ур!)

Авазжон дейди отима.

(„Авазхон“)

Сен кетсанг, *балаларга* тутар хуморинг.

(„Кунтуғмуш“)

От чопади сувсиз, элсиз далага,
Тамоша қинг икки гўдак *болага*.

(„Кунтуғмуш“)

18. Жўналиш келишиги формаси блан яна кўп турли ма'нолар ифодаланиши мумкин. Бу ўринда уларни яна бўлақларга бўлиб ўлтирмай, мисоллар бериш блан чегараланамиз (уларнинг қандай ма'но ифодалаши контекстдан англашилиб туради. Бериладиган мисоллар ичида юқоридаги пунктларга тўғри келатурганлари ҳам қисман бор).

Жўналиш келишигининг турли ма'нолар ифодалашига мисоллар:

Пахтага дун'ёда энг бой мамлакат
Бизнинг ватанимиз бўлажак, албат.

(„Хат“)

Бахтимизга Сталин бор дун'ёда.

(Шайхзода)

Сен оламга нур беручи кун

(Уйғун)

Ленин берган маслаҳат
* *Меҳнаткашга* йўл очган.

Сталин, *сенга* раҳмат
Қўксимизга гул тоққан.

(Қўшиқ)

Душманнинг *бошига* кўп совда солдим.

(„Гўр ўғли“)

Қулоқ солгин турли-турли номага.

(„Кунтуғмуш“)

Сайр эткизай *бўстонима*, *жойима*

(„Равшанхон“)

Сенга бирлашган ўн олти зўр ватан, республикам.

(Қурбон ота)

Уйимди кўрсатай сендай *тойима*.

(„Равшанхон“)

Ҳарбири жон *қасдига* боққан балодир кўзларинг.

(Муқимий)

Ҳай *аттанга*, узок икки ораси.

(„Равшанхон“)

Бош-бошига тура-тура қочдилар

(„Кунтуғмуш“)

Уст-устига дамга тортди аждаҳар.

(„Кунтуғмуш“)

... Ўқисалар, ҳар *лафзларига* юз айб топилгай ва ҳар *таркибларига* юз э'тироз ворид бўлгай (Навоий, „Муҳокаматул лугатайн“). Олиб келинглар, *келмаганига* қўйманглар („Кунтуғмуш“). *Моғон* ишинг бўлмасин („Кунтуғмуш“). Икки *оёқлига* тўрт оёқли нега етказсин? („Кунтуғмуш“). Икки тарвуз бир *қўлтиққа* сиғмас, икки севгили бир *кўнгилга* сиғмас (мақол). *Дўст бошга* қарар, душман *оёққа* (мақол). Йиқилган *курашга* тўймас (мақол). *Туяга* мингач, узокни ўйла! (мақол). *Хуснига* ишонди. *Шу қизга* уйланди. *Шу йигитга* тегди. *Узини сустликка* солди. *Болага* кара! *Бирданига* югурди в. б.

Жўналиш формасида келучи сўзларнинг *грамматик функциялари* қуйидагича:

а) Тўлдиручи бўлиб келади:

... Охунбобоев *отама* айтаман

(Пўлкан)

б) Ўрин ҳоли бўлиб келади:

Юринг, ўртоқ, *далага*,
Пахталарни *терайлик*.

(Қўшиқ)

в) Ҳолат равиши бўлиб келади:

У бирданига қичқирди в. б.

ЎРИН-ПАЙТ КЕЛИШИГИ

Ўрин-пайт келишигининг букунги адабий тилимиздаги белгиси „*да*“ дир. Мисоллар:

Биз *колхозда* ишлаймиз,
Ширмой нонни тишлаймиз.

(*Кўшиқ*)

Шаҳарларда, боғлар, *тоғларда*
Элни кучган манги бир баҳор.

(*Х. Олимжон*)

Шеваларимиз оро у „*до* — *да*; *то* — *та*“ формаларига эга-дир:

1. Унли товуш блан ё жарангли ундош товуш блан битган қаттиқ сўзларга „*до*“, юмшоқ сўзларга „*да*“ формасида кўшилади. Мисоллар:

Баланд тоғдон оширайин,
Оқ *синамда* яширайин.

(„*Авазхон*“)

Подшоҳ *уйқидо* эди.

(„*Кунтуғмуш*“)

Лабларинда тугма-тугма холи бор,
Авазжоннинг оқ юзинда холи бор.

(„*Авазхон*“)

Ўлимча ёмон иш борми *дун'ёдо*

(„*Кунтуғмуш*“)

Бир *вақтиндо* арз сўраган шундай хон
Карвонлардан иланиб нон тилайли.

(„*Кунтуғмуш*“)

2. Жарангсиз ундош товуш блан битган қаттиқ сўзларга „*то*“, юмшоқ сўзларга „*та*“ формасида кўшилади. Мисоллар:

Ақл *ёшто* эмас, *бошто* (*мақол*)
Ҳар *курашта* қахрамонмиз,
Ҳарбир *ишта* жон-куяр.

(*Кўшиқ*)

Ўрин-пайт келишиги формасини олган сўзга „*ги*“ кўшсак, ўрин ё пайтга муносабат билдиручи сифатлар ҳосил бўлади (*ҳаводаги* уч ўрдак, *ёздаги* воқиа каби), бундай чоғда у „*да*“

тамоман ўзакка қўшилиб, ўзакнинг ўз составидек бўлиб кетади, (турловчилик хусусиятини йўқотгандек бўлади, чунки у ўзакка ясовчидан аввал қўшилган), бу каби ўринларда у сўзга янгидан «да» қўшилиш имконияти туғилади. Масалан: сайл кизиди, *пастдагиларда* дутор, тамбур; *томдагиларда* карнай, сурнай — пастдаги одамларда дутор, тамбур; томдаги одамларда карнай, сурнай. Бу сўнгги «да» аслда сифатловчининг ўзиники бўлмай, сифатланмишникидир. Сифатланмиш тушиб сифатловчи отлашгач, иккинчи сўзнинг белгисини ҳам олган.

Ше'рий асарларда юқоридаги типдаги (ўзакка сингиб кетган) «да» нинг сўнгидаги «ги» ни яшириш ҳолати ҳам кўринади, брок шунда ҳам бу «да» нинг «даги» ўрнида эканлиги, асл «да» ўрнида эмаслиги яққол англашилиб туради. Мисоллар:

Белимда кувватим, бошимда давлатим.

(„Равшанхон“)

Бориб кўрсин *Нўғойда* маконини.

(„Кунтуғмуш“)

Соғайди кўп дилларда яра.

(*Шайхзода*)

Деразамнинг *олдида* бир туп
Ўрик оппоқ бўлиб гуллади.

(*Х. Олимжон*)

Ба'зи вақтларда, айниқса ше'рий асарларда, ўрин-пайт келишиги белгисининг яшириниши ҳам учрайди (пайт ма'носи ифодаланган чоғда). Мисоллар: Дехқон бўлсанг, куз ҳайда; куз ҳайдамасанг, юз ҳайда! (*мақол*).

Тромо пишади боғнинг анори

(„Олпомиш“)

... Чунки сур'ат *вақти* ул юздин томар ҳар ён арақ

(*Навоий*)

Зимистон кўп бўлар тоғларнинг қори

(„Равшанхон“)

Етдим жадаллаб *вақти* туш

(*Муқимий*)

Ойгул туриб *эрта тонг*,
Қўшинларга урди бонг.

(*Х. Олимжон*)

Саҳар вақти икки қўлим боғланди

(„Кунтуғмуш“)

Бундан бошқачароқ ба'зи ўринларда ҳам «да» нинг яшириниши учрайди:

Ва *оқибат* омон қайтдилар
Қаҳрамонлар узок сафардан.

(*Уйғун*)

Учинчи шахс эгаллик кўшимчасини олган сўзларга ўрин кўшимчаси кўшилганда, оҳангдорлик учун бир «н» ортдирилиши ҳам учрайди. Бу ҳодиса эски ўзбек тилида кучли эди, буқунги тилимизда жуда оз учрайди. Бу ҳодиса, асосан, ше'рий асарларда кўринади.

Бўйингдек сарв йўк бўстон *ичинда*.
Юзинг нуридан ой нуқсон *ичинда*.

(Хоразмий)

Авазжоннинг оқ юзинда холи бор.

(„Авазхон“)

Фаранг милтик патир-путур
Отилди майдон *ичинда*.

(„Кунтуғмуш“)

Бир тепанинг *тегинда*
Қайнар сукут *ичинда*.

(Ойбек)

Зарбасинда қанча золимларни нобуд айлаган.

(Курбон ота)

Эски давр тилида, жонли тилда ўрин формасининг жўналиш ма'носини ифода этиши, ба'зан бунинг акси учрайди. Буқунги адабий тилимизда бу ҳодиса йўк деярлидир. Мисоллар:

Балад тоғдан оширайин.
Оқ *синдамда* яширайин.

(„Авазхон“)

Тонг отмай *қайда* борамиз пиёда.

(„Кунтуғмуш“)

Шукур қилиб *мунда* қайтиб келинглар.

(„Кунтуғмуш“)

Қайда ташлаб келдинг шонинг ўғлини

(„Кунтуғмуш“)

Кўзасини шу *ерда* кўйди.

(„Равшанхон“)

Авазди *қайда* яширдинг?

(„Авазхон“)

Мени билсанг, Қуяникдан бўламан,
Қосимхон ўғлиман, *мунда* келаман

(„Ширин Шакар“)

Тортмоқ мумкин эмас ўқини кўнглимдин ким,
Яна ўқ ҳар нафас онинг *ёнида* ўрнатадир.

(Навоий)

Ипак чулки таранг икки *оёқда*,
Ўралган шарфи юпка оқ *томоқда*.

(„Ўзбекистон“ достони)

Ба'зан «да» нинг «дан» ўрнида кўлланишини учратамиз.
Мисоллар:

У саҳардан то шомгача излаб тополмади
Ўлкам *қучоғида* бирор қоматнинг ёсини.

(Х. Фулом)

Зарбасинда қанча золимларни нобуд айлаган.

(Қурбон ота)

Душман агар сунмаса бизга бўйин,
Аскаримиз *зарбида* қолмас бутун.

(Чустий)

Ўрин-пайт келишиги формасида келучи сўзлар блан шундай ма'нолар ифодаланади:

1. Иш, ҳаракатнинг бўлган ўрни билдирилади:

Сусамбил соқчилари
Чегарада бир қари
Чолни тутиб олдилар.

(Х. Олимжон)

2. Предмет мавжуд бўлган ўрин, умуман туриш ўрни англатилади:

Тилимда васфи гулзорим, тиниқ *қалбимда* аш'орим.
Қўлида созу-сеторим, макони лолазорим бор.

(Чустий)

3. Ҳаракатнинг бўлишидаги пайт ма'носи ифода этилади:

Каналимнинг тиниқ сувидан
Оқшомда ўз аксин кўрсин ой.

(Кўшиқ)

Ўрин-пайт келишигидаги сўзнинг пайт англатиши учун шу формада келучи ўзакнинг ўзи пайт ма'носида бўлиши шарт. Бу ма'но ўзи отлик ҳолатида вақт билдиручи сўз бўлмаса ҳам, ўз лексик ма'носи бўйича вақт тасавури блан боғланган сўзлар (*ҳаракат*, *ҳолат*, *воқиа* отлари в. б.) блан ҳам ифодаланади. Мисоллар:

От чопса, гумбурлар тоғнинг дараси
Урушда билинар марднинг сараси.

(„Олпомиш“)

Мен *тушумда* бир қабоҳат иш кўрдим.

(„Кунтуғмуш“)

Юқоридагилардан кўринадикки, «да» қўшилган сўзнинг пайт англатиши жуда чегаралидир, шунга кўра, биз кўп чоғ қўланиб келган «пайт-ўрин келишиги» ни «ўрин-пайт келишиги» номи блан атадик: бу форманинг асосий функцияси ўрин англатишдир.

4. Бирор ҳаракат, ё ҳолатнинг нима бўйича, нима жиҳатдан эканлиги ифодаланади. Мисоллар :

Холбика *ҳуснда* ҳечкимни одам демай юрган эди.

(„Кунтуғмуш“)

Бу *ишда* тўрамнинг йўқдир гуноҳи.

(„Кунтуғмуш“)

Салима *ўқишда* а'лочи. У *чопишда* биринчи. У *ақллиликда* ҳечкимдан қолишмайди.

Бу ҳолат ўрин бўйича бўлиши ҳам мумкин:

Дун'ёда энг бахтиёр
Инсондирмиз ўзимиз.

(Кўшиқ)

5. Бирор ҳаракатнинг қандай равишда бўлиши, умуман ҳолат ифодаланади. Мисоллар :

Хонни ўлдирмоқ учун,
Кўтариб элнинг кучин
Кезардилар *ис'ёнда*,
Минг алам, минг фиғонда.

(Х. Олимжон)

Золим хон саройида
Кекса бир кул бор эди.
Куни ўтар *қайғида*.

(Х. Олимжон)

Оппоқ олтин конида
Бирликда ишланг, болалар.

(Ғ. Фулом)

6. Ҳаракатнинг бўлишида восита бўлган предмет ифодаланади. Мисоллар :

Ипак *парашютда* қиламиз парвоз.

(„Хат“)

Бахт қўшиғи куйланар баланд
Гул асримнинг асл *торида*

(Уйғун)

Бахт майи тут ғунча *пиёлангда*

(Уйғун)

7. Бирор ҳаракат ё ҳолатнинг туғилишига сабаб бўлган предмет, нарса ифодаланади. Мисоллар :

Душман агар сунмаса бизга бўйин,
Аскаримиз *зарбида* қолмас бутун.

(Уйғун)

Зарбасинда қанча золимларни нобуд айлаган.

(Қурбон ота)

Сенинг *ишқингда* Хоразмий йўқолди

(Хоразмий)

Сочинг *шикастида* бордир шикаста кўнгиллар.

(Бобир)

8. «Билишимча» типигаги кириш сўзлар составидаги „ча“ ма’носи ифодаланади. Бундай чоғда ўрин кўшимчаси, одатда, эгаллик кўшимчасидан сўнг келади. Мисоллар :

Мен *билгимда*, кетар бўлдинг шекилли.

(„Кунтуғмуш“)

Мен *билгимда*, улуғ шоҳнинг ўғлисан.

(„Кунтуғмуш“)

9. «+дан иборат», «+дан туғилади», «+га кўра бўлади» каби бўлақлар кўшилиши билан ифода этилган ма’но англатилади (шулар ўрнида „да“ келади) Мисоллар: Ҳамма куч *бирликда*. Ақл *ёшда* эмас, *бошда*. (Мақол). Ҳамма донолик *уқишда* в. б.

10. Бирор шахс, предметнинг нима билан шуғулланиши, бандлиги ифода этилади. Мисоллар: Подшоҳ *уйқида* эди, уйғонди («Кунтуғмуш»). Онанинг кўнгли *болада*, боланинг кўнгли *далада*. (Мақол). Ахмаджон боролмайди, у *уқишда*.

11. Ўрин-пайт келишиги формаси билан юқоридагилардан бошқачароқ ма’нолар ҳам ифодаланиши мумкин.

Ўрин-пайт келишигининг турли ма’нолар англатишига Мисоллар :

Ўсди *қўлимизда* Сельмашдек завод.

(Фозил Йўлдош)

Сўзлаб чикди у узоқ

Сандиқда оққанини.

(Х. Олимжон)

Фақат ўлим ҳали *кучида*.

(Уйғун)

Харким томга чикса, эшикдан қараса, тешикдан қараса, боши *ўлимда*; моли *толовда* («Кунтуғмуш»). У қизиқчиликка жуда уста, ҳарқандай қизиқчини ҳам бир *чўқишда* қочиради.

Юкоридагилардан ҳам кўринадики, ўрин-пайт келишигидаги сўзларнинг *грамматик функциялари* қуйидагича:

а) Гапда тўлдиручи вазифасида келади:

Киши топар *сенда* бахтини,
Сенда роҳат, шарафдир меҳнат.

(Уйғун)

б) Ўрин ҳоли вазифасида келади:

Жамбил деган *томонда*
Жуда қадим зомонда
Қуллар ис'ён қилдилар

(Х. Олимжон)

в) Вакт ҳоли вазифасида келади:

Болалик *кунларимда*,
Уйқисиз *тунларимда*
Кўп эртак эшитардим.
Сўйлаб берарди бувим.

(Х. Олимжон)

г) Равиш ҳоли вазифасида келади:

Қаллага еткудек гуруч ила ёғ
Олишиб келдилар *учида оёқ*.

(Уйғун)

д) Кесим яширилганда, унинг ўрнида келаолади:

Ўзим ҳар *жойдаман*, кўнглим сандадир.

(Муқимий)

Дўст ҳисоби *кўнгилда* (мақол). Мол балоси *тишда*, одам балоси *ичда* (мақол).

е) Қўшма гапларда пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келаолади:

О, қандай бахт, мен туғилибман,
Бахт қуёши *чиқаётганда*;
Қизил байроқ ушлаб ҳақиқат
Зулм тоғин *йиқаётганда*.

(Уйғун)

ЧИҚИШ КЕЛИШИГИ

Адабий тилимизда чиқиш келишигининг белгиси ҳамма ўринда «дан» бўлиб, шеваларимиз оро сўзнинг характерига, қандай товуш блан тугашига қараб, у турли вариантларга эга бўлади. Умуман олганимизда, унинг формалари шундай: *дон — дан; тон — тан; ноң — нан*.

Бу формаларнинг ишлатилиш ўринлари қуйидагича:

1. Сўз унли товуш блан ёки жарангли ундош товуш блан битганда, каттик сўзларга «дон», юмшоқ сўзларга «дан» формасида кўшилади:

Хабар олсанг бизнинг *ҳолдон*,
Ёр меники, ёр меники.
(„Авазхон“)

Олтмиш қари *олачадан* қалпоғи,
Тўқсон кўйнинг *терисидан* телпағи.
(„Авазхон“)

Бу ходиса ҳамма шеваларимиз учун умумий эмас, ба'зан бунинг ўзгариши ҳам учрайди. Масалан, Ҳоразм шевасида унли товуш блан тугаган (учинчи шахс эгалик кўшимчасини олган) сўзларга чиқиш келишиги кўшимчасининг «нон», «нан» формасида кўшилиши ҳам учрайди:

Аскарин кувдим *ёнинон*,
Олиб чикдим *макониан*,
Ҳусни Юсуф *жамолиннан*,
Келди, Авазжонинг келди.
(„Авазхон“)

Тинмайин кўз*инан* қонли ёш тўкар
(„Авазхон“)

2. Сўз жарангсиз товуш блан тугаганда, каттик сўзларга «тон», юмшоқ сўзларга «тан» формасида кўшилади. Бу ходиса сўз — ўзак охиридаги жарангсиз товушнинг чиқиш келишиги формасининг бош товушига та'сир этиб, уни жарангсизлаштиришидан туғилади:

Жонивор ками йўқ йўрға *юриштон*
Чув, деса қутилар қанотли *қуштон*.
(„Равшанхон“)

Бу иш бийжой яхши бўлди,
Маскаптан командир келди.
(„Мардикор“)

Фонетик қонунларга мувофиқ бўлмаса-да, эски давр ёзма адабиётида бу форманинг унли товуш блан, шунингдек жарангли ундош товуш блан битган ўзакларга ҳам кўшилганини ба'зан учратамиз:

Не ким келса эрга, *тилитин* келур...
Тили ёлғон *эртин* узок тур теза...
Сўзингтин ўзингга ўкинч бўлмасин...
Кўнгилтин чиқарғин товор суклиқин
(„Ҳибатул Ҳақойиқ“)

Улуғхон додам *Тошкентдан* чиқиб, уч-тўрт фарсанг йўл

пешвоз келиб, бир ерда шом'ёна тикиб ўлтириб эдилар. («Бобирнома»)¹.

Бу ходиса ёзув тилидаги бир хусусий ҳол бўлса керак; „Тошкент“ даги иккинчи бўлакнинг охири «*т*» бўлиб, шунга мувофиқ, «*тан*» кўшилган бўлиши лозим эди, брок „Бобирнома“ да «*т + дан*» дир. Бу балки, талаффузда «*т*» нинг тушишига кўрадир.

Бу ходисани Муқимийда ҳам учратамиз:

Хўжайин берди *Тошкентдин* тил (телеграмма)

(„Тўйи Иқонбачча“)

3. Сўз «*м, н, нг*» товушларидан бирортаси блан тугаганда, қаттиқ сўзларга «*нон*», юмшоқ сузларга «*нан*» формасида кўшилади. Бу ходиса ўзак охиридаги бурун товушининг кўшимча бошидаги товушга та'сир этишидан туғилади:

Найза тегса, оқ *баданнан* қон оқар

(„Равшанхон“)

Бўстонлар, дарахтлар, *сеннан* сўрайман.

(„Равшанхон“)

Шервоннон шу майна элчи келибди.

(„Равшанхон“)

Кўлингнон келганча чикор яхши от.

Яхшилик қил, болам, ёмонликни от.

(„Равшанхон“)

Кел, мингашкин, она, *меннан* қолмагин

(„Ширин Шакар“)

Булардан ташқари, чиқиш келишиги кўшимчасининг «*дин, дын*» формасида келиши ҳам бордир. Бу архаик форма бўлиб, эски давр ёзма адабиётида кўп учрайди:

Гул баргида *шабнамдин* гавҳарму экан, оё

(Навоий)

Кўзимни кўтармасам *кўзингдин*,

Юзимни кетармасам *юзингдин*.

(Бобир)

Юз тарафдин сўзга *ёлғондын* масаллар келтириб...

(Муқимий)

Бу форма ба'зан жонли тилимизда ҳам учраб қолади. Бу ходиса ўтмишда ёзув тилида кучли одат бўлган «*дин*» чилик-

---

¹ „Бобирнома“ дан берилган мисолларнинг ҳаммаси Н. Ильминский томонидан тайёрланиб, 1856—йилда Қозонда бостирилган нусхасидан олингандир.

нинг малум даражада жонли тилга ўтган та'сири натижасидир.
Мисоллар:

Мен *энамдин* ёлғиз ўзим бўлмагайдим кошки

(„Авазхон“)

Отадын, энадин, элдин айрилиб,
Сенинг блан кетабилман, Гўрўғли.

(„Авазхон“)

Шу блан бирга, жарангсиз товушлардан сўнг «дин» нинг «тин», «тын» бўлиб келиши ҳам учрайди:

Бир йўли туштингиз *оёқтын* томом

(Дурбек, „Юсуф, Зулайхо“)

Ўштын отлаңиб келиб... («Бобирнома»). Иш ёроштын ўтди.
(«Бобирнома»)

Гўрўғлибек ҳунар олиб *устоттын*;
Яхши-ёмон ҳар кун кечар бир *оттын*;
У Лайли Мажнуннан; Ширин *Фарҳоттын*.

(„Авазхон“)

Ҳозирги ўзбек тили (ҳам ёзув тили, ҳам жонли тил) да ҳам бу форманинг колдиклари кўринади, брок унинг букунги тилимизда ишлатилиши йўқ деярлик даражададир. У эски стильда ёзилган ба'зи асарларда учраб қолади; бу ишлатиш ше'рий асарларда оҳангдорликни та'мин этиш учун ҳам қилинади.
Мисоллар:

Бўдилар Масков бориб, ҳурматли меҳмон *пахтадин*.
Халқимиз кувноқ яшаб, қишлоқ гулистон *пахтадин*.

(Қўшиқ)

Тошкент ободлиги *хаддидин* ошган.

(Эргаш Жуманбулбул)

Қуёшга даста гул совғо қилиб порлоқ *гулистондин*.

(Чустий)

Чиқиш келишиги белгисининг *дон, тон, нон* формалари ба'зи шеваларимизда, масалан, Тошкент шаҳар шеvasида учрамайди, унда сўзнинг юмшоқ, қаттиқлигига қарамай, *дан, тан, нан* формалари қўлланаберади (*ип + тан — қоп + тан; кўл + дан, фоз + дан; опам + нан, том + нан, нон + нан* каби).

Чиқиш келишиги белгиларининг турли кўринишларини солиштириб қарасак, «дин — дын» формаларида бир бошқалик кўрамиз: «тан — нан» формалари сўз охиридаги товушга қараб, фонетик қонунларга мувофиқ, «дан» нинг турли тусга киришидан туғилади; «дан, нан, тан» формалари эса, ўзакнинг, ўзак охирининг қаттиқ, юмшоқлигига қараб бўлади, брок «дин» бундай эмас. Бу форма «дан» нинг фонетик қонунларга кўра,

қандай сўзга қўшилишига қараб ўзгаришидан туғилган вариант эмас (бу жиҳатдан унинг кўриниши: *дин — дын, тин — тын*). Бу форма чиқиш келишиги белгисининг тарихидан дарак беради. Бу форма чиқиш келишигининг энг эски формаларидан бўлиб, қадимги давр ёзма адабий тилида чиқиш келишигилик вазифасида асосий ўрин тутиб, бора-бора йўқолишга юз тутгандир.

Милодий **XI** асрда ёзилган «*Девони луғати турк*» да ҳам чиқишнинг ҳоким белгиси сифатида шу «и» ли формани учратамиз: **Мисоллар**:

Ўзлак куни тавратур,
Ялинкуқ кучин кавратур,
Ардин Ожун савритур,
Қожса тақи артилур.

(„Девони луғати турк“, II, 269—бет)

Бундан „аввал чиқиш хелишигининг „а“ ли формаси ҳеч бўлмаган“ деган фикрга келиш қийин, чунки онда-сонда шу форма ҳам учраб қолади.

Сазрамиш ўлғун кўёк,
Сармамиш *суттан* қаёк.

(„Девони луғати турк“, III, 125)

Суттан—сутдан

Барчасининг *оғзидан* колмади сўз,

(Дурбек „Юсуф, Зулайхо“)

Юқорида айтганимиздек, „а“ ли форма йўқ даражададир, зўр алангага нисбатан жуда кичик, нурсиз учқундир.

Сўнграқ давр тилига қарасак ҳам (масалан, Навоий, Бобир асарларининг тили) чиқиш келишигида «и» ли форманинг тўла ҳокимлик ҳолатини кўрамыз (хатто Навоийда «а» ли формани ҳеч учратиб бўлмайд). **Мисоллар**:

Шаҳр бир ой *фурқатидин* байтул ихзондур манга,
Бир гули ра'но *ғамидин* боғ зиндондур манга.
Базми ишрат ичра сиз май нўш этинг, э дўстлар,
Ким насиб ул ла'ли лаб *ҳижронидин* қондур манга.
Чикди аҳлу фаҳм ила сабру кўнгил тан *мулкидин*,
Чикмайин бир лаҳза захмат бергучи жондур манга.

(Навоий)

Не я'ни мунча *биздин* сўз яшурмоқ,
Жафо ойини не *ҳаддин* ошурмоқ.
Бировнинг ким *бировдин* кўнгли қолур,
Киши юз сўз била кўнглини олур.

(Бобир)

Адабий асарларгина эмас, бошқа турли ҳужжатлар ҳам юқоридаги ҳолатни тасдиқлайди: Ҳижрий 842 да ёзилган «*Занги-*

ота шажараси» ни кўздан кечирсак, унда ҳам чиқишнинг «и» ли формада эканлигини кўрамиз.

„Зангиота шажараси“ дан мисоллар: 1. Шом *вилоятидин* Боғдотқо келди. 2. Бу насабнома *оталаридин* бир-бирига қолди. 3. Анинг учунким *тангри-таолодин* кўркмазлар. 4. *Ондин* бир ўғил бўлди. 5. ... *қофдин*-қофга тегар эди.

Ҳатто XIX аср охири, XX аср бошларида яшаган ёзучиларнинг асарларида ҳам традицион тарзда шу «и» ли форма ҳоким, аввалгиси йўқ деярли. М а с а л а н :

Эшитинг бир ҳикоя *Иқондин*,
Тўйи ночор қилди *ёлғондин*,
Хўжайин берди *Тошкентдин* тил:
„Тўй килар бўлсанг, кўй ўзингга кафил!“

(Муқимий)

Юқоридагилар кўрсатадики, тарихийлик жиҳатидан қараганимизда, чиқишнинг асосий белгиси аввал «и» ли бўлиб, сўнгги чоғларда — букунги тилимизда бу ҳокимлик ўрнига «а» ли форма — «а» лилик кўчгандир.

«а» ли форманинг ҳоким бўлиши адабий тилни жонли тилга яқинлаштирди. Бу яқинлаштиришнинг кучли тус олишини дастлаб революцион ёзучи Х. Х. *Ниёзийда* кўрамиз. Мисоллар:

1. Ранггим сомон янглиғ дард ила *ғамдан*,
Жудоликдан тушган хажру *аламдан*.

(Мардикорликка олиш муносабати
билан ёзилган ше'ридан)

2. Замон келди, ишчиларни
Уйқудан уйғотамиз.

(«Хой, ҳой, отамиз»)

3. *Сендан* аканг ўргилсин,
Ғамза қилган *бошингдан*.
Вой, Холмат ўргилсин
Жувоз қилган *қошингдан*.

(„Ким тўғри?“ комедиясида Холмат сўзи)

Эски асарларда чиқиш келишиги формаси кўшиладиган ўзакка ундан аввал бир «н» нинг кўшилишини кўрамиз. Бу ходиса чиқиш формасини олучи сўз учинчи шахс эгаллик кўшимчаси билан турланган тақдирдагина учрайди. Бу «н» одатда оҳангдорлик учун орттирилади. Мисоллар:

Мармар *тошиндин* ул ойни кўзгудек севади (*Рабғузий*,
«Қиссасул анбиё»)

Ким бошини қилса таниндин жудо

(Дурбек, „Юсуф, Зулайҳо“)

Ғояти нозиклигинд^{ин} сув бла ютса бұлур,
(Атойй)

Бу ҳолат эски стильда ёзилган букунги асарларда ҳам ба'зан учраб қолиши мумкин.

Бу ҳолат чиқиш келишигидагина эмас, ўрин-пайт келишигида ва бошқа шунингдек ўринларда ҳам учрайди. Булар кишилик олмошларига кўшилганда, „нинг“ орттириш ҳолатига ҳам эга. Масалан:

Раййят хақи бор *санинг*да...
(Рабғузий)

*Санинг*да — *санда* — *сенда*.
... Сенингдек бевафони ёр дерлар
(Лутфий)

*Сенинг*дек — *сендек*.
Сенинг блан кетабилман, Гўрўғли
(„Авазхон“)

Сенинг блан — *сен* блан.

Бу орттиришларга кўра, чиқиш формаси дастлаб қаратқичдан сўнг кўшилиш ҳодисасига эга бўлган, сўнг бу ҳолат йўқолаборган деган натижага келиш мумкин.¹

„Бу, шу“ каби олмошлар чиқиш келишиги кўшимчасини олганда, икки орага бир „н“ кўшилиб келгандек бўлади:

Қиз *ундан* жирканарди.
(Х. Олимжон)

Йиртқишларча бақириб,
Ундан ўчини олди.
(Х. Олимжон)

Бу ҳодисани ўша олмошларнинг эски формаларидаги „л“нинг „н“ га кўчуви деб изоҳламоқ мумкин.

„Девони луғати турк“ чиқиш келишиги белгиси вазифасида „н“ („ин — ун“) формасининг ҳам ишлатилганлигини кўрсатади:

Ул қор қомуғ қишин инар,
Ошлиғ ториг *онин* унар
(II, 161)

Йилқи *ярин* ўтланур...
(I, 239)

Будун *онин* ўркушур
(I, 137)
Онин — *ундан* — у сабабли.

¹ Мурожат: С. В. Ястремский, Падежные суффиксы в якутском языке, Иркутск. 1898.

Ўзу + н — уйқу + дан

„н“ чиқиш келишиги белгиси сифатидагина эмас, ўрин-пайт келишиги белгиси ўрнида ҳам қўлланади:

Йилқи ярин ўтланур
(I, 239)

Ярин — ерда.

Юқоридаги мисра'ларда учратганимиз „қишин“ даги „н“ ҳам „да“ вазифасидадир.

Бу форма „блан“ кўмакчисидан тугилган бўлса керак, чунки, биринчидан, шу каби ма'ноларни „блан“ орқали ҳам ифодалаш мумкин. (*Эрта блан келди. — Эртан келди. — Эрта-матан келди. У кеч блан қайтди. — У кечин қайтди*); иккинчидан, бунинг „н“ формасида бўлиши „блан“ нинг „н“ элементининггина ўша вазифада қўлланишини кўрсатар; учинчидан, „дан“ блан бериб бўлмайдиган, фақат „блан“ ила ифодаландиган ўринларнинг ҳам „н“ блан берилиши „н—блан“ деган натижага келтирар (*ар, от манин явриюр (III, 207). — Эр, от ман блан кучаяди. Қинғир кўзин боқишди (I, 149. — қинғир кўз блан боқишди*).

Чиқиш келишигида келган сўзларнинг ма'нолари турличадир. Бу келишик блан чиқиш идеясига мос келмайтўрғон ма'нолар ҳам ифодаланаберади. Бу келишикнинг асосий ма'носи чиқиш бўлганлигидан, уни жуда кенг ма'нода чиқиш келишиги атаб, шу келишик белгиси кўшилиши блан ифодаланган бошқа турли ма'ноларни ҳам шу ном блан бирлаштирамыз. Чиқиш келишиги блан ифодаланган ма'ноларнинг турлилигини қуйидаги мисоллардан англаш мумкин: *уйдан келдим. Кўнглидан ўтди. Укасидан сўради. Жаҳлидан тушди. У сендан каттароқ. Девордан ошди. Узумдан еди, в. б.*

Чиқиш келишигида келучи сўзларнинг семантик функцияларига, у орқали қандай ма'ноларнинг ифодаланишига назар солсак, қуйидаги ҳолатни кўрамыз:

1. Ҳаракатнинг бошланиш ўрни, умуман чиқиш пункт англатилади. Бундай чоғда чиқиш келишигидаги сўз, асосан, ўрин-жой отлари бўлиб, уни бошқаручи сўз ҳаракат билдиручи фе'ллардан бўлади. Мисоллар: *Мактабдан келди. Бу гап кечаги ўлтиришдан чиқди. У тоғдан тушди, в. б.*

2. Ҳаракатнинг бошланиш пайти англатилади. Бу ҳолат чиқиш келишигида бўлучи сўзнинг лексик ма'носи блан ўлчанади. Бундай чоғда, кўпинча, чиқиш келишигидаги сўзнинг ўзи пайт билдирган бўлади. Мисоллар: *У дарсини тайёрлашга эрталабдан киришди. Бу иш соат ўн иккидан бошланди.*

Бундай чоғларда кесимнинг фе'л бўлиши ўз-ўзидан малум; кесим фе'л бўлмаган тақдирда, ҳолат, хусусият каби белгилар блан боғланган вақт ма'носи ифода этилади. Масалан: *Бу артист аёвдан машҳур.*

Ба'зан, пайт билдиручи сўз такрорланиб келиб, биринчиси чиқиш келишигида, иккинчиси бош келишик формасида келади (ба'зан жўналиш келишиги белгисини олган ҳолда келади). Бу конструкция орқали пайт ма'носи кучли равишда англатилади, вақт ма'носидаги ортиқлик, давомат, изчиллик, аниқлик каби ма'нолар ифодаланади. Мисоллар:

Стални тузган турмуш
Яшнайди йилдан-йилга.

(Кўшиқ)

Кундан-кун гулламоқда
Улуг улкамиз.

(Кўшиқ)

Бу формадаги сўз аслан пайтни ифодаламаганда, кўчиш, шу ма'нодаги изчиллик кабилар англатилади. Масалан: *кабинетдан кабинетга югуриб юрди.*

Чиқиш келишигининг бу тарика пайт англатиши кўпинча кўмакчи сўзлар ништироки блан бўлади. Бу ҳақда сўнгрок сўзлаймиз.

Чиқиш келишигининг пайт англатиши, ба'зан, ўзича пайт ма'носини англатмовчи сўзнинг шу келишикда келиши блан ҳам ифодаланади. Бундай ўринларда шу гапдаги умумий ма'но бунинг пайтни ифодаловчи эканлигини кўрсатиб туради; ўша сўз мазмунан пайт блан боғланган бўлади.

3. Бирор предметнинг нимадан ишланганлиги, умуман материал ма'носи англатилади. Мисоллар:

Тўқсон молнинг терисидан ковуши.

(„Олпомиш“)

Сен бир либос кийсанг атласдан, олдан,
Мен бир либос кийсам шолдан, Авазжон.

(„Авазжон“)

Кўнгли каттик, бағри тошдан золимлар,
Ҳеч бўлмаса бир эмизиб кетайин.

(„Кунтуғмуш“)

(Бу сўнги мисолда чиқиш формасидаги „тош“ сўзи кўчган ма'нода қўллангандир).

Бунда бошқаруви фе'лнинг яшириниши ҳам мумкин. Масалан: бу ҳайкал *мармардан*. — Бу ҳайкал *мармардан* ишланган.

Шу формадаги сўз шахс оти бўлганда, бирор белги эгасининг қандай шахсдан эканлигини кўрсатади:

Эрдан айёр, хотиндан кўп мастони.

(„Равшанхан“)

4. Тур, насл, келиб чиқиш, жинс каби ма'нолар ифодаланади:

Сенинг тўранг номардлардан эмасди.

(„Кунтуғмуш“)

Бу йигит ишчи *оиласидан*. Бу ўртоқ *учучилардан*.

Бунда, кўпинча, бошқаручи фе'л кўринмай, шу сўзнинг ўзи кесим ўрнида келади.

5. Ҳаракатнинг вужудга чиқишида восита булган, шунда иштирок этган курул ифодаланади. Масалан: *У тўппончадан* отди. Сувни *жўмракдан* ичди. Ҳавлига *девордан* тушди.

„*Девордан тушди*“ иборасидан икки хил ма'но англангани мумкин: а) девор орқали тушди; б) деворда эди, настига тушди. Бу ма'нолар контекстда аниқланади, шунингдек, бошқаручи сўзнинг ма'носи билан ҳал этилади. Масалан: *девордан ошди* (бундан албатта, биринчи ма'но келиб чиқади).

Бу каби ма'ноларнинг умумий фикрдан билиниб туриши аниқ. Масалан: *Трамвайдан тушди*, *осмондан тушди* гаплари чиқиш билан ифодаланган ўриндан настига тушишигина ифодалайди. Ошиб тушиш ма'носидаги „*тушиш*“ дастлабки қўзғолган ўринга эмас, кўтарилиб етган ўринга инсбатан бўлади. Шу ҳаракат ошиб тушишсиз бажарилганда, „*тушиш*“ фе'ли ишлатилмайди („*Эшикдан кирди*“).

6. Ҳаракатни, ишни бажаришдаги усул ма'носи ифода этилади. Бунда чиқиш келишигидаги сўз, асосан, тушум келишигидаги сўз билан birlikда келади, бундай чоғда у ўтимли фе'лларга боғланиб, ҳаракатни объектга ўтказишдаги йўлни кўрсатади. Масалан: Беданани *бўйнидан* илтирдди.

7. Ишнинг бўлишидаги ёки бирор ҳолатнинг мавжудлигидаги сабаб ифодаланади:

Ўртаниб *аламидан*,

Шу ҳолда кетиб борди.

(Х. Олимжон)

Атроф кўнгилли шовқин кузак *ишидан*,

Тўқайзор уйғанади ит *ҳуришидан*.

(Пушкиндан таржима)

8. Икки предмет белгисининг бир-бири билан чоғиштирилганлиги англатилади. Бундай чоғда иккинчи предмет номи чиқиш келишиги формасида бўлади. Мисоллар:

Обберай паридан ортик санамни

(„Кунтуғмуш“)

Асал қантдан ширин (мақол). *Аҳмаджон мендан кичик*.

Бундай чоғда шу сўз одатда сифат билан бошқарилади.

Бу йўл билан ҳолатлар ҳам солиштирилиши мумкин. Бунда чиқиш формасида келучи сўзнинг ўзи ҳолат билдирган бўлиши лозим. Масалан: *Ўқимагандан ўқиган* яхши (*ўқимаганликдан ўқиганлик* яхши).

Ҳар икки томоннинг исталганининг бирдан ортик бўлуви ҳам мумкин, бундай чоғда шу бирнечалар бир бутун деб саналади. Масалан: *қант, новвот ва шакардан асал* ширин. *Чиллакидан* кўра, *чарос, хусайни, бувакилар* ширин.

9. Тўдадан ажратиб кўрсатиш ма'носи ифодаланади. Чиккиш келишигининг бундай ма'но ифодаланишида ўша сўз сон блан санаб бўладиган предметларнинг тўдасини англатуви отлардан, жам'ловчи отлардан бўлади. Мисол: Съездга *студентлардан* ҳам вакил келди.

Бу ма'нони ифодаловчи чиккиш келишиги урни блан караткич вазифасида ҳам келади. Бундай чоғда ажралган бўлак қаралмиш бўлиб келади:

Олимлардан бири гапирди. — *Олимларнинг бири* гапирди. Қаралмишга эга бўлмаса, бу вазифада саналмайди.

10. Бирор ҳолатнинг инама блан мавжудлиги ифодаланади. Бундай чоғда шу ҳолатни вужудга келтиручи предметни билдиручи сўз чиккиш формасида бўлади:

Юраги тўлиб *зардобдан*
„Энанг бўлсам, ўлай“, — деб
Энаси чикки ўрдадан.

(„Мардикор“)

11. Ажратилган қисм, бўлак; „*шу тўғрида*“ каби ма'нолар ифодаланади. Бунда бутун оти чиккиш келишигида келади. Мисоллар:

Сусамбил тарихидан,
Эзилганлар ҳолидан,
Пошшоларнинг зулмидан,
Хўжаларнинг молидан
Сўзлади жуда узок.

(Х. Олимжон)

Қучоқласам сенинг нозик *белингдан,*
Сўриб ётсам лабда асал — *болингдан.*

(„Ширин Шакар“)

Бундай чоғда мазмунан тушум келишиги ифодаланади, ҳаракатни ўз устига олган предмет — объект англашилади; брок бу иккиси бир-биридан фарқлидир. Ўтимли фе'л блан ифодаланган ҳаракатнинг объектга тамоман ўтганлиги ифодаланганда, ўша сўз, шубҳасиз, тушум келишигида бўлади, ҳаракатнинг предметга қисман (унинг қисмига) ўтганлиги ифодаланса, чиккиш келишиги блан берилади. Масалан: *Узумни энг* (шу узумнинг ҳаммаси сизга аталган; ҳаммаси ейлади). *Узумдан энг* (қисми ейлади). Қизиқ *ҳикояни* айтинг. — Қизиқ *ҳикоядан* айтинг (қизиқ *ҳикоялардан* бирортасини айтинг).

12. Ҳаракат субъекти — логик субъект ифодаланади (бу ҳодиса гапнинг пассив конструкциясида туғилади, унда объект эга вазифасида келади): Бу иш *Аҳмаддан* бўлди (бу ишни *Аҳмад қилди*). Бундай усталик *ундан* келади.

Чиқиш келишигининг бундай вазифада келиши жуда оз учрайди.

13. Харакатнинг давом этиш йўли ифодалангани:
Сув десам қазган *каналимдан* оқар шахду-шакар.

(Чустий)

У асфалт *йўлдан* борди. *Тратуардан* юр.

14. Бирор иш, ҳаракат, ҳолатнинг қайси предметга қаратилганлиги, бошқаруви билан ифодаланган ҳолатнинг бошқарилуви сабабли бўлганлиги кўрсатилади:

Сизлардан сўрайман, жавоб беринглар,
Бўстоннинг маст бўлиб кезган кушлари
(„Равшанхон“)

Кулди *золимлардан* Гулханий, Турди.
(„Хат“)

У *сендан* кулди. Одил *мендан* хафа бўлибди.

Ҳолат, хусусият каби белгиларнинг шу билан боғланганлиги ифодаланганда, чиқиш келишиги сифат ила ҳам бошқарилади: *Мендан* хурсанд, *сендан* хафа.

15. Чиқиш келишигидаги сўз „*аввал, сўнг, кейин*“ каби сўзлар билан боғланиб келиб (булар чиқиш келишигидаги сўздан сўнг келади), бирор иш, ҳаракатнинг чиқиш келишиги билан ифодаланган ҳодисадан аввал, ё сўнг бўлишини, ёки ҳолат хусусиятнинг мавжудлик пайтини билдиради. Бу конструкция, умуман олганда, тартиб, сра ма’ноларини англатади:

У *чойдан аввал* сўз бошлади. Овқатланишга *ўлтиришдан аввал* кўлини ювди. *Валидан сўнг* мен сўзладим. Сен *бундан бир йил аввал* озғин эдинг. У билет кассаси олдида, *очередда, мендан аввал* туриб эди.

Сўнгги мисолдан икки турли ма’но — *вақт* ма’носидаги авваллик, *тартиб* ма’носидаги авваллик — англашилиши мумкин. Ма’нода аниқлик бўлсин учун, сўнгги ма’но ифода этилганда кейинги сўзга «да» қўшилади (у *мендан олдинда* турган эди).

Шунингдек, чиқиш келишиги ўрин ма’носидаги бошқа турли муносабатларни ҳам ифодалайди (ўша сўзларнинг ма’носига қараб): У *сендан* баландда ўлтирди.

Бу конструкция мазмунан чоғиштиришни билдиради.

Ўрин ма’носидаги турли муносабатлар ифодаланганда, кўмакчининг чиқиш келишигидаги сўздан аввал келиши ҳам учраб қолади (вази талаби билан эски ше’рий асарлардагина учрайди):

Мухаббат нари *жондан* кетмади ҳеч,
Қўлим сим олмангизга етмади ҳеч.

(Хоразмий)

16. „Бошқа“ каби сўзлар билан бирликда келиб („бошқа“ сўнг келади), чегаралаш ма’носини ифодалайди:

Шу Азизнинг бир ёлғиз ўғли бор эди. *Ундан бошқа* бола-си йўқ эди („*Кунтуғмуш*“). Бу ҳақда *Валидан бошқа* ҳечким гапирмади.

17. Такрорланган сўзларнинг, равишларнинг биринчиси чиқиш келишигида келиб, ма'нонинг кучайишини, ортикликни ифодалайди:

Қизил гул очилар *ғунчадан ғунча*.

(„*Кунтуғмуш*“)

Сенга Одил *кўндан-кўн* салом айтди.

18. Ажралниш, узоқлашниш ма'носи ифодаланади:

Трамвай издан чиқди. Салим *безгакдан* қутилди. *Ақлдан* озди.

19. «Сўзла, эшит» каби фе'ллар томонидан бошқарилиб, ишнинг нима тўғрисида эканлиги ифодаланади:

Ойгулнинг *аҳволдан*,
Сусамбилнинг *ҳолдан*
Хабардор эди уша.

(Х. Олимжон)

Мактабдан гапиринг. — *Мактаб тўғрисида гапиринг*.

20. Сонлар, миқдор билдирган сўзлар чиқиш келишигида келганда, баробар бўлинган улуш, қисм, сонда, миқдорда тенглик каби ма'нолар англашилади:

Ўттиз *касадан* ичинглар («*Кунтуғмуш*»). Ҳар дарвозадан *кирк йиғитдан* кириб, тонг отмай аркни олиб қўйди («*Кунтуғмуш*»)

Шу ма'нони ортик аниқ ифодалаш учун, ўша сўз такрорланиб ҳам келади. У такдирда, чиқиш келишиги белгиси иккинчисигагина қўшилади:

Парашютчилар *бешта-бештадан* бўлиб учдилар. Бизга *ўнта-ўнтадан* дафтар бердилар.

21. Қиймат ма'носини ифодалайди (доналар бўйича, малум миқдор бўйича):

Дафтарни *беш тийиндан* олдим.

22. «*Қоч, сақлан, тортин, қўрқ, сўра, тила*» каби фе'ллар томонидан бошқарилиб, шу фе'ллар блан ифода этилган иш-ҳаракатни бажаришга мажбурият туғдиручи, ёки шу ҳаракат ўзига қаратилучи предмет, шахслар ифодаланади:

Ўлимдан кўркмоқлик хумсонинг иши.

(„*Кунтуғмуш*“)

Оловдан сақлан! *Салима ўртоғидан* вақтни сўради. *У сендан* кўркмайди.

23. Ҳаракатнинг предметга унинг бирор бўлаги орқали, ё бирор белгиси бўйича та'сир этганини, қисм орқали бутуннинг ифодаланишини кўрсатади:

Мугомбир экан, мени ёмон *еримдан* ушлади («*Кунтуғмуш*»). *Қўлтуғидан* кўтарди. *Қўлидан* тутди. Ип икки *еридан* узилди. Унинг қимлигини *асарларидан* биламан.

24. „Қўққисдан“ ма’носини ифодалайди:

Чол бирдан чўчиб кочди.

(Х. Олимжон)

Бундай чоғда чиқиш келишигидаги сўз ҳолат равиши саналади (*қўққисдан, бирдан, тўсатдан, холисдан, бехосдан* в. б.).

25. Бирор белгининг, ишнинг нима бўйича, нима жихатдан, нима юзасидан эканлиги, нимага кўра бўлиши ифодаланади: *Бойликдан, ҳусндан* ками йўк («*Кунтуғмуш*»). Эр лафзидан, кўй бўғизидан кесилади (*мақол*).

26. Севиш, эркалаш каби ма’ноларни ифода этиш учун ҳам, ба’зи сўзлар чиқиш келишиги блан келтирилади:

Ўлум учун ғам емайман, *бўйингдан*.

(„*Кунтуғмуш*“)

Йўл бўлсин, *қадамингдан*, ёш бачча.

(„*Кунтуғмуш*“)

27. Ба’зан чиқиш келишиги сифатдошга кўшилдиб келучи «ча» блан ифодаланадиган ма’нони англатади:

Шу *кетгандан* агар қайтиб келмасанг,
Гўдакларинг „отам қани?“ демасми?

(„*Кунтуғмуш*“)

Шу *юргандан* юраберди.

(„*Кунтуғмуш*“)

28. Чиқиш келишиги блан яна бошқа ма’нолар ҳам ифодаланади. Бу ўринда уларнинг мисолларини бериш блан чегараланамиз:

Сўзидан илинди. *Касалдан* турди. Қарор бир *оғиздан* тасдиқ этилди. Аҳмаджон *Самарқанддан* эмас, *Қўқондан*. У ўр-*нидан* турди. Китоб Аҳмад *томонидан* ўқилди. Бу нарса *кўнглимдан* ўтган эди. *Бирдан-бир* куч — илм. Унга *боқмоқдан* фойда йўк; у айтмайди...

Чиқишнинг турли ма’нолар ифодалашига яна мисоллар:

Юмшоқ қорга бошни солди,
Кўздан ўтди ўғилчаси.

(*Ойбек*)

Хушвақт қилиб *мишигидан* кулдирди.

(„*Шайбониҳон*“)

Бош олиб Норин *сувидан*.

Ўтди *Сирдар’ёсидан*.

(*Хайратий*)

Тинмасдан куй айтар севикли диёр.

(Х. Олимжон)

Қайтадан обкеб туширди.

(„*Кунтуғмуш*“)

Ва оқибат омон қайтдилар
Қахрамонлар узоқ *сафардан*.
(Уйғун)

Ҳам аврайди қур'он *номидан*.
(Уйғун)

Шоир ўз ше'рини суғорди
Қул мужикнинг *тўккан* ёшидан.
(Уйғун)

Лаблар бўса олди лаблардан.
(Уйғун)

Унинг умр йўли инсониятнинг
Умр *тарихидан* иборат.
(Уйғун)

Каттақўрғон *қишлоғидан* келиб катта хавли қилди.
(Пўлкан)

Шаҳзоданинг *бошидан* равона бўлиб айланди
(„Кунтуғмуш“)

Чиқиш келишигидаги сўзларнинг бу ма'нолари, шубҳасиз, синтаксистик муносабатларда аниқланади. Бир форманинг ўзи контекстга қараб, бирнеча хил ма'нони ифодалаши мумкин.

Тилимизда бошқа келишиклар билан ифодаланадиган ма'ноларнинг чиқиш формаси билан берилиши, ё акси, я'ни чиқишнинг бошқа келишиклар билан аралашishi ҳодисалари ҳам учрайди:

1. Ҳаракатнинг бирор ўринга, предметга бориши жўналиш келишиги билан кўрсатилади, брок шу ма'но ба'зан чиқиш формаси билан ҳам ифодаланади:

Орқа эмас, *кўксидан* ўқ еганлар...
(Шайхзода)

Бу икки хил ифода умуман бирдек кўринса-да, брок ўз ичида ма'нода нозик фарқка эга: а) *кўксига ўқ еди* — *кўксига ўқ тегди*. Бунда ҳаракатнинг жўналиш объекти кўксининг ўзи (ҳаракат шунга нисбатан); б) *Кўксидан ўқ еди*. Бунда бориш объекти шахснинг ўзи (бутунича) бўлиб, бўлак орқали бутун англатилади (ҳаракат шахсга нисбатан).

2. Чиқиш ма'носининг ўрин келишиги билан ифодаланиши ҳам учрайди:

Кўзда ёши оқди шинам.
(„Кунтуғмуш“)

Кўзда — *кўздан*.

3. Иккинчи пунктнинг акси ҳам учрайди:

а) *Даладан* чўпчак терган етимлар.
(„Кунтуғмуш“)

Қаерда терган? — далада

Ёки кесим „бошқа тус“ олиши мумкин (юқорида ҳам мазмунан, балки, „бошқа тусдадир“):

Даладан чўпчак териб келган (олган) етимлар.

б) Мен *Нўғайдан* от устига минганда
(„Кунтуғмуш“)

Бу «*Нўғойда от устига миндим*» формасида қўлланиши лозим бўлса-да, чиқиш формаси блан берилиб, „урни“ ма’носига „чиқиш“ ма’носи ҳам қўшилгандир; бундан „Нўғойда“ минганлик блан бирга, ўша ердан кўзғолганлик, кўчганлик ҳам англашилади.

4. Чиқиш формаси блан тушум ма’носининг ифодаланиши:

Субҳи дамда колхозчи қизни
Уйғатасан бошидан силаб.

(*Уйғун*)

«*Бошини силаб*» — ҳаракат бошга ўтган, объект — бош. «*Бошидан силаб*» — ҳаракат шахсга боши орқали ўтган, объект — шахс (бош — бўлак):

Қизнинг *бошини* силади

Қизни *бошидан* силади.

5. Жўналиш келишиги блан ифодаланатургон ма’нонинг чиқиш келишигила берилиши:

а) *Қўлтиғидан* кириб оёғини ерга тегизмай олиб кетаберди. («Кунтуғмуш»). *Қўлтиғидан — қўлтиғига*.

Бу ма’но «дан» қўшиб ифода этилгач, мазмунан „қисм орқали бутунга та’сир“ блан боғланади. (Бунда „кириб“ асл ма’носидан чиққан).

б) *Энасидан* не ўтганин билмайди
(„Кунтуғмуш“)

Таёқ зарби ўтиб эди *шўрлидан*
(„Кунтуғмуш“)

Та’сир энага, шўрликка қаратилган: *энасидан* ўтди—*энасига* ўтди; *шўрликдан* ўтди — *шўрликка* ўтди.

Чиқиш формасининг сифатдошга қўшилиб келиши ўзининг айрим хусусиятларига эга:

1. Сабаб ма’носи ифодаланганда, чиқиш белгисидан аввал кўпинча эгалик қўшимчаси келади. Бу эгаликнинг қандай формада келиши шу гапнинг эгасига боғлиқдир: ўша қўшимча ва эга бир-бири блан мослашган бўлади, чунки сифатдош, асо-

сан, ҳаракатни ифодалайди, шу гапдаги эга эса, ўша ҳаракатнинг бажаручисини — субъектни ифодалайди (сўз аниқ сифатдош ҳақида боради). Мисоллар :

Мен қувонганимдан кулдим.
Сен қувонганингдан кулдинг.
У қувонганидан кулди.

Сифатдош мажҳул бўлганда ҳам шу мослашиш сақланади, брок бунда бажаручи ва бажарилган иш муносабати эмас, бошқа турли ма'но ифодаланади:

У чақирилганидан хурсанд бўлди.
Чақирилганимдан хурсанд бўлдим.

Ба'зан, ше'рий асарларда поэзия талаби блан бу эгалик яширинади ҳам:

Қувонгандан ёқасини ушлади.

(„Кунтуғмуш“)

2. Бирор ишнинг бажарилишидаги вақт бўйича одатдагидан кўра тезлик ифода этилади (бундай чоғда кўпинча эгалик кўшимчаси олмаган ҳолда қўлланади). Бу қўлланиш, асосан, жонли тилдадир, адабий тилда қўлланиши йўқ деярли даражададир. Мисоллар :

1) Тўра йиқилганнан, ўн шиша^а кўҳна арокни оғзи, бурнидан, кулоғидан куйди („кунтуғмуш“); *йиқилганнан* — *йиқилиши блан* — *йиқилиши бланоқ*.

2. Замонқулни *кўрганнан* ўлдилинг («Кунтуғмуш»), *кўрганнан* — *кўриши блан* — *кўриши бланоқ*.

3. Икки қулнинг ўлганини *кўрганнан*,
Ётган қуллар жаппа минди отига.

(„Кунтуғмуш“)

Кўрганнан — *кўриши блан* — *кўриши бланоқ*.

Чиқиш келишигидаги сўзнинг белгисиз қўлланиши ҳам учрайди. Бу ходиса, асосан, пайт эргаш гапларда ишлатилган „сўнг“ дан аввал келучи чиқишдагина учрайди, брок у ҳам жуда оз ўриндадир. Бу ходиса шеваларимиз учун умумий эмас, шуниингдек, адабий тилимизда ҳам йўқ даражада бўлиб, ба'зи шеваларимиздагина учрайди (кўпинча кўшиқларда, достонларда, мақолларда вазн, оҳанг талаби блан, ихчамлик талаби блан қўлланади). Мисоллар :

1. Мен *борган сўнг*, яна биров келади.

(„Кунтуғмуш“)

2. Бугун ёт, эртаи тонг отсин; кундуз *бўфон сўнг*, борасан.

(„Кунтуғмуш“)

3. Мен кеткан сўнг, армон блан ўласан

(„Кунтуғмуш“)

Ба'зан юқорида айтилган ҳолатлардан бошқа ўринларда ҳам чиқиш келишигининг белгисиз қўлланиши кўрилади. Масалан: ...*минг* ортиқ муриди бўлди („Зангиота шажараси“). Бундай қўллаш жонли тилга мос келмайди; бу ҳодиса ўша даврдаги шу ёзув тилининг, жонли тилдан тамом ажралган тилнинг ўз хусусиятидир.

Чиқиш келишигидаги сўзларнинг грамматик функциялари ҳам ҳархил. Бу формадаги сўз гапта:

а) Тўлдиручи вазифасида келади:

Сталиндан хат келди
Саводсизлик битсин деб.

(Қушиқ)

б) Ўрин ҳоли вазифасида келади:

Қуш бўлиб учиб ўтди
Осмон бўйи *тоғлардан*.

(Х. Олимжон)

в) Содда гапларнинг кесими яширинганда, унинг ўрнида кесим бўлиб келаолади:

Деди: *қайдан* сен, э мажнуни гумроҳ?

(Навоий)

г) Равиш ҳол вазифасида келади:

Тегмасдан ҳеч жим юралмайсан.

(Уйғун)

Сан'атни *чин* севган ўлкада...

(Уйғун)

Чин — *чиндан* — *чинакам*.

д) Қўшма гапларда сабаб, пайт каби эргаш гапларнинг кесими бўлиб келаолади (боғловчи блан келган пайт эргаш гапларда шу боғловчидан аввал келади):

Ёмғир *ёққанлигидан*, мен келалмадим.

Ёмғир *ёққандан* (*ёғиши блан*), мен жўнадим.

Ёмғир *тингандан* сўнг, хаво очилди.

КЎМАКЧИЛИ КОНСТРУКЦИЯ

Бошқарув муносабати келишик блан бўлгандек, кўмакчилар блан ҳам бўлади. Кўмакчилар ўзларининг асосий функциялари жиҳатидан келишиклар кабидир, брок улар ўз айрим хусусиятларига эгадир. Кўмакчиларнинг ма'носи келишикда келучи сўз блан қўшилганда аниқ бўлади.

Кўмакчилар блан ифодаланган грамматик алоқалар, уларнинг грамматик-семантик функциялари жуда турличадир. Академик А. А. Шахматов унинг кўп турларини санаб берар экан, шунда ҳам бунинг етарли бўлмаганини, яна турлиликка эга бўлаолишини кўрсатади¹.

Ўзбек тилида кўмакчили конструкция — жуда катта баҳс. Гарчи бизнинг шу бобдаги сарлавхамиз «*Кўмакчили конструкция*» аталса-да, биз уни баён қилмоқчи эмасмиз, балки *шу ҳақда* жуда қисқа тўхталиб, содда, бошлангич, кичик бир *справка* бериб ўтмоқчимиз.

Юқоридагилардан англашиладики, келишиклар блан кўмакчиларнинг яқин муносабати бўлганлигидан, бу ўринда унга биров тўхталмоқчимиз; бўлмаса, бу иш бизнинг «*Ўзбек тили келишиклари*» нинг зиммасига тушмайди, чунки бу ишнинг вазифаси умуман бошқарувнинг ифодаланишини эмас, балки келишик конструкциясининггина баён этишдир. Ўзбек тилида кўмакчили конструкция айрим текширишни талаб этучи мустақил, кенг бир баҳсдир.

Ўзбек тилида кўмакчилар келишик кўшимчалари блан бирга келганидек (харбир кўмакчи малум келишиклар блан қўлланади), келишик кўшимчасининг ўрнида, унинг эквиваленти бўлиб ҳам келади. Масалан: *мактабга қадар югурди. Қаламда ёзди, қалам блан ёзди*, в. б.

Ўзбек тилида бошқарув муносабатини ифодалашда хизмат этучи ёрдамчи сўзлар: *блан, учун, ўзра, ичра, аро, сари, орқали, бўйича, кўра, юзасидан, тўғрисида, қадар, бери, бўён* в. б. Бу ўринда шу кўрсатилганларнинг ба'зиларининггина изоҳ этамиз.

Буларнинг формаларига, функцияларига, қўлланишдаги турли хусусиятларига назар солсак, қуйидаги ҳолатларни кўриш мумкин:

БЛАН

Умуман олганимизда, у „*бирлан, бирла, била, ила, блан, ла*“ формаларида қўлланади. Булардан „*бирлан, бирла, била*“ лар архаик форма бўлиб, букунги тилимизда йўқ деярликдир (ба'зан эски услубда ёзилган ше'рий асарларда поэзия талаби блан қўлланади); „*ла*“ формаси, асосан, ше'риятда учрайди. Бу формалар „*бирлан*“ нинг тараққиёт йўлини кўрсатади, „*блан*“ аслда биргалик ма'носидаги сўздандир.

«*блан*» нинг турли кўринишларига мисоллар:

Шафқат *бла* тутмадим қўлингни,
Кўз *бирла* супурмадим йўлингни.

(Навоий)

Талашмиш ғунча оғзинг *бирла* торлик.

(Атоий)

¹ Мурожаат: А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, выпуск 41, 1927. бет 162—163, 195.

Бир назар *бирла* гадони подшоҳ айлаб ўтинг.
(*Лутфий*)

Мардлик *блан* аждарҳони улдирди.
(*„Кунтуғмуш“*)

Бугун кетсам, *тонгла* қайтиб келаман.
(*„Кунтуғмуш“*)

Икки ўртадаги узун масофа
Менинг кўзларимнинг *нурила* тўлган.
(*Х. Олимжон*)

Икки ёни ша'ни-шавкат *бирла* тўлган бир музей.
(*Қурбон ота*)

Қадимги ёзув тилида унинг фақат бир «и» («ин, ун») форма-
сида қўлланганини ҳам кўрамиз. Мисоллар:

Қинғир *кўзун* боқишди
(*„Девони дугати турк“, I, 149*)
Кўзун—*кўз блан*.

Ар, от *манин* тавранур
(*III, 207*)

Манин—*мен блан*.

Қомуг *тўлмун* тўқишдилар
(*I, 16*)

Тўлмун—*тўлум блан*.

Ялвин тутур *кўзкина*
(*III, 266*)

Ялвин — *ялви (жода) блан*.

Чечакликда санваж утар минг *унун*
(*„Қудотгу Билик“*)

Унун — *ун блан*.

Бу ҳакни ўтагил *ўзун*, қилма куч...
(*„Қудотгу Билик“*)

Ўзун — *жон блан*.

Расул арни ўтқа *юзин* отғучи.
(*„Хибатул ҳақойиқ“*)

Юзин — *юз блан* — *юзи блан*.

Букунги тилимизда (кўпинча жонли тилда) ҳам «и» нинг
«блан» ўрнида қўлланиши ба'зан учрайди (пайт ма'носи ифо-
даланган чоғларда). Мисоллар: *мен буқун юриб, эртан ке-*
ламан. («*Кунтуғмуш*») *Биз ҳам эртан кетамиз.*

(*„Кунтуғмуш“*)
Эртан—*эрта блан.* (*эрта блан; эртага*)

Аммо Ойгул—Бахтиёр

Эртагини у такрор
Қилар эди ҳар кечин.

(Х. Олимжон)

Кечин—кеч блан.

Жонли тилимизда «*минан, минам*» формалари, шунингдек, «*блан*» нинг қисқаришидан тугилган «*мон, ман*» формалари ҳам учрайди. Мисоллар:

уз зулми**мон** ўзи ўйнаб,
Холбика чиқди кўшқига...
Ойим қирқин қизи **минон**,
Неча жоду кўзи **минон**,
Олтмиш икки пози **минон**
Холбика чиқди кўшқига.

(„Қунтуғмуш“)

Ҳасан**ман** иккавинг қуда бўлинглар.

(„Равшанхон“)

Бир сабаб**ман** кечсан ўрда хонама.

(„Қунтуғмуш“)

Эски ёзув тилида «*блан*» кишилик олмошлари блан келганда, кўпинча, ундан аввалги сўзга «*нинг*» қўшилиб келган:

Сенинг била бори эл нохуш ўлса, ай Бобир,
Не бўлгуси сенга ул ёр хуш керак бўлса.

(Бобир)

Бу мундоғ чечакликда кўнглим букун
Сенинг бирлан ўлтириб овуномоқ тилар.

(Рабғузий)

Бу ҳолат букунги тилимизда ҳам ба'зан учрайди (асосан ше'рий асарларда):

Сенинг блан кетабилман, Гўрўгли.

(„Авазхон“)

Кўкан ўзи *менинг блан*
Хўб оғойни.

(Ғ. Ғулом)

«*блан*» қўшилган конструкция орқали шундай ма'нолар ифодаланади:

1. Восита:

Одам ўгли хожиланди *бош блан*,
Юзин ювди кўздан окқан *ёш блан*,
Айрилув қобилини урди *тош блан*.

(„Авазхон“)

2. Сабаб:

Холбеканинг сўзи *блан*, ёронлар,

Ҳаводан қуйилди бир қора шунқор.

(„Кунтуғмуш“)

3. Биргалик:

Қизлар **блан** сайр этмоққа боғ яхши.

(„Кунтуғмуш“)

4. Ҳолат, усул:

Имо блан қошин қоккан ким булди?

(„Равшанхон“)

3. Пайт (бундай чоғда ўзакнинг ўзи пайт билдиради):
Эрта блан уйқисидан турган йўқ.

(„Кунтуғмуш“)

6. Микдор, жам'лик:

Кинога **синфимиз блан** бордик.

7. Бирор ҳолатнинг нима блан мавжуд эканлиги:

Кўзларим **севинч блан** лиммо-лим. Бочка сув **блан** тўла.

8. „Бўйлаб“ ма'носи:

Бораётир **осмон блан** ҳаволаб.

(„Равшанхон“)

Бу конструкциянинг турли ма'нолар англатиши учун ба'зи мисоллар:

Борган **блан** дарров олдим (**«Кунтуғмуш»**). Бориш **блан** олди. Қайси юзинг **блан** борасан? У уқини **блан** банд. Фаи **блан** қуролланди. Обру иш **блан** ўлчанади. Жошим **блан** бораман. **Ичин-тошин** кийинди. **Ёзин-қишин** хурсанд. У от **блан** борди. Ман велосипед **блан** келдим. Чини **блан** айтасанми? У дарахтни теги-туги **блан** қирқди. Эр бошига иш тушса, этик **блан** сув кечар; от бошига кун тушса, сўлуқ **блан** сув ичар (**мақол**). Базоз **блан** сенинг ишинг бўлмасин (**«Кунтуғмуш»**). У ер **блан** яқсон бўлди. (**«Кунтуғмуш»**). Қамчи **блан** солади (**«Кунтуғмуш»**).

Ойгул туриши **блан**

Сарой чарақлаб кетди.

(Х. Олимжон)

«**Блан**» ўрни блан «**да**, **дан**» формалари ўрнида қўлланаолади.

УЧУН

Ше'рий асарларда «**чун**» формасида ҳам қўлланади.

Бу конструкция блан шундай ма'нолар ифодаланади:

1. **Аташ**; 2. **сабаб**; 3. **мақсад** в. б. Мисоллар:

Бир пул **учун** талашиб, одамнинг кўнглини қора қилади.

(„Кунтуғмуш“)

Ота, бола иковлон
Куллар *учун* бериб жон..

(Х. Олимжон)

Бир парча куйган қора нон *учун*
Ёшлик чоғингда ўз кучинг сотиб

(Х. Х. Ниёзий)

Кишиси оз *учун*, бирнеча йигит мен кўшдим («Бобирнома»).
Анинг *учун* рухсат берурда тухтабтурлар («Бобирнома»). Отим
захмин *учун* хароб бўлибтур («Бобирнома»).

„*учун*“ кўмакчиси ўрни блан „*га, дан*“ формалари ўрнида
қўлланаолади.

ҚАДАР

Бу форма кўпинча жуналиш келишиги блан бирликда қўл-
ланади. Бунинг ўрнида шу вазифада «*ча*» (урғусиз „*ча*“) ҳам
қўлланиши мумкин.

Бундай ўринларда у ҳаракатнинг боришидаги, ёки бирон
ҳаракатнинг, ҳолатнинг давомидаги энг сўнгги ўринни, чегар-
ани ифодалайди. Ўзи пайт билдиручи ёки шу ма'нода қўл-
ланган сўзлар блан қўшилиб келганда, вақт чегарасини ан-
латади. Ба'зан шу ма'но жуналиш формасисиз ҳам ифодаланади.
Бунда, асосан, «*ча*» қўлланади (у эски тилда кўп бўлган).
Мисоллар: укам Моҳибойни кўрсат деб тонг *отганча* йи-
лаб чиқди («Кунтуғмуш»).

Кучим *етганча* кўп қилдим вафолар.

(Хоразмий)

Оёгим *етганча* Бобирдек кетар эрдим, нетай.

(Бобир)

Сен *келганча* менинг ҳолим не бўлар

(„Равшанхон“)

„*қадар*“ ўрнида „*довур*“ ҳам қўлланаолади, брок буларни
мазмунан фарқ этиш мумкин: *га + ча*; *га + қадар* бўлганда
шу блан бирга келган от ила ифодаланган ўрин, вақт чегара
бўлиб, унинг ўзи шу ҳисобга кирмайди; „*довур*“ да эса, у
ҳам шу сонга кириб, ундан нари ўтмаганлик англашилади.
Масалан *Самарқандгача* борди. *Эрталабгача* китоб ўки-
ди.— *Самарқандга қадар* борди. *Самарқандга довур* борди.
Эрталабга довур китоб ўкиди.

Ба'зан булар аралаш ҳолда ҳам қўлланаберади.

Ба'зан (асосан эски тилда) бу ма'нони ифодаловчи, шу ва-
зифада келучи форсий „*то*“ нинг қўлланишини ҳам учратамиз.
У „*гача*“ ўринни босиб, ба'зан ўзи қўлланади, ба'зан „*гача*“
блан бирликда қўлланаолади. Ба'зан у форма форсий сўз блан
бирликда, бир бутун ҳолда кўчган бўлади. Мисоллар:

Менга бу мулку давлат *то қиёмат* пойдо ўлсин.
(„М. Шуаро“ дан)

Сени *то бакай* имтиҳон айлайн.
(Нодира)

Турмуш — баҳор, яшар *то абад*.
(Уйғун)

„Бир тўя кўргайму мен“ деб тал’атингни, тўлни ой
Тунглукунгда ўлтурур *то субх* мендек телмириб.
(Атоий)

То ярим кеча йўл юриб эдик... («Бобирнома»). *То анда* ет-
кунча менинг блан саккиз киши қолиб эди («Бобирнома»). Аҳ-
волларини *то ярим* кечагача бир-бирига айтишдилар («Бобир-
нома»). *То кўзи* кўрмагунча орқасига қараб тикилиб кетди
(«Кунтуғмуш»). *Токай* сенга айтаман (то + кай — қачон + гача).

САРИ (СОРИ)

Бу кўпинча „*га*“ ўринида кўлланаолади (ҳаракатнинг жў-
налиш, бориш томонини кўрсатган чоғда); брок ўрни блан
булар бир биридан фарқ қилади ҳам. Масала: *мактабга*
кетди (бориш жойи аниқ). *Мактаб сари* кетди. — *Мактаб*
томон кетди (мактабнинг ўзига эмас, ўша тарафга). Ба’зан
аралаш ҳолда ҳам кўлланаолади.

„*сари*“ аслда „*тараф, томон*“ каби ма’нолардаги сўз-
дир.¹ Шунга кўра, қадимда „*сари*“ ҳам мустақил сўзлар каби
келишик блан турланган ҳолда кўлланаберган. Мисоллар:

Ўтгали ул сарв гулрух *соридин*,
Йўк хабар ул сарв гул рухсоридин.
Ҳажрида боғ ичра берур ёдима,
Қоматидин — сарв, гул-рухсоридин.

(Навоий)

Сабо *сориға* гар тушса гузоринг ногаҳ, э хур-хур,
Сулаймон *сори* болқис кўйидин бир мархабо келтур.
(Нодира)

Назар этмасам гулистон гули *сориға* ажаб йўк,
Бу кўнгилга сайри сахро ҳаваси тааб йўк.
(Маҳжур)

Бир отлик Кирмон *соридин* борадур.
(„Бобирнома“)

Букунги тилимизда «*томон*» сўзи «*сари*» вазифасида кўмак-
чи бўлиб ҳам, шунингдек, тараф ма’носида мустақил сўз

¹ Мурожаят: Dictionnaire turk-oriental, Paris 1870, бет 335. Лазарь Бу-
дагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб. 1868.
т. II. б. 613.

бўлиб ҳам қўлланаолади; «сари» эса, мустақил ма'носини та-
мом йўқотган.

Булар «га» ўрнида қўлланаолгани каби, «га» блан бирликда
ҳам қўлланаолади («га» дан сўнг келади).

«сари» нинг букунги тилимизда қўлланиши жуда оз уч-
райди.

«сари», „томон“ нинг қўлланишига мисоллар (ҳам эски ёзув
тилида, ҳам ҳозирги тилимизда):

Коммунизм сари ўлкамиз
Зўр кадамин олга сурмоқда.

(Қўшиқ)

Коммунизм сари биз олга ўсиб бормоқдамиз.

(Қурбон ота)

Қани ёш алпинистлар,
Фан чўккилари томон.

(Ил'ёс Муслим)

Икки юз етмиш километр сари отдинг қулоқ.

(Даврий)

Гўйё хуршид ҳар сори югуртур кавкаби.

(Навоий)

Андижон тарафиға юруй бердик («Бобирнома»). Хитой сари
бормокни ўзимга қарор бердим («Бобирнома»).

АРО (ОРО, ОРА), ИЧРА¹

«аро» аслда «ўрта, оралик», «ичра», ичида (ич ўзагидан)
ма'носидадир. Эски ёзув тилида кўпинча у ўша ма'нода қўл-
ланган [Масалан: сақиш *ичра* кунум туғди («Девони луғати
турк» III, 107). Дўстлар, гар халқ аро йўқ мен каби девонае
(Навоий); Брок фақат „да“ ўрнида (*Мактабда, уйда қўлимда...*
каби, „ичида“, „орасида“ ма'ноларин қўшмай) ҳам қўлланган.
Шу блан бирга, бу форма жўналиш ма'носини ифодалашда
ҳам қўлланади („га“ ўрнида). Бу кўмакчилар букунги тили-
мизда жуда оз ишлатилади. Мисоллар (ҳамма турига):

Кўз *ичра* махфий ўлмас ашк қони,
Бўлурму шиша *ичра* май ниҳони?

(Навоий)

Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан *аро*,
Бу танни ҳажр ташлади юз минг тикан *аро*.

(Навоий)

---

¹ *Йичра* формаси ҳам борга ўхшайди: олим Вамберининг Яссавий „Хик-
мат“идан кўчирган парчасида шундай мисра“лар бор:

Таним бориб лаҳад *ичра* ётарда...

Лаҳад йичра ётарим билмадим мен.

(Hermann Vambery, Sogatische Sprachstudien, Leipzig 1867, бет: 115);

Жам' ўлиб ҳар базм **аро** суҳбат этарлар ёрлар.
(„М. Шуаро“ дан)

Гул юзини фикр айлаб шомдин то субҳдам
Йиғламоқдин кўз **аро** ёш ўрнига коним келур.
(Нодира)

Боғ **аро** қўйсанг кадам, гул гунча қолмай хандадур
(Чустий)

Бу ватан маш'аллари учқун сочиб дун'ё **аро**...
(Учқун)

Ҳар ишингдир олам **ичра** достон, республикам.
(Қурбон ота)

Қиличлашиб майдон **ичра** ўлмадим.
(„Қунтуғмуш“)

Яшасин қизил аскарлар замон **ичра**,
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон **ичра**,
Бузамиз эски турмушни, хурофотни, бид'атни.
Тузамиз янги турмушни замон **ичра**.
(Х. Х. Ниёзий)

Шонли Москва шаҳри **ичра** кўп бинолар бор экан.
(Қурбон ота)

Ваҳки, кўнглим ноласи ҳардам бузилган жон **аро**.
Гўйё бир чуғз эрур фар'ёд этар вайрон **аро**.
Хуққай ла'линг аросинда эрурму дур тишинг
Ё эрур ул жолаким бўлғай гули хандон **аро**.
(Х. Бойқаро)

УЗРА, ЎЗА (УЗРА)

Бу аслда уст, устки қисм (на, над) ма'носидадир.¹

Бу, асосан, жўналиш келишиги белгиси ўрнида қўлланади. Ҳаракатнинг предмет устига борганлиги, жўналганлиги ифодаланади. Бу жуда архаик сўз бўлиб, ба'зан асл уст ма'носида ҳам юраолади. Бу сўзнинг буқунги тилимизда ишлатилиши жуда оз (бошқа архаик кўмакчиларга нисбатан ҳам оз) дир. Мисоллар:

... Бир-бир **ўза** ўкланиб. ...

I, 217.

... Сувлар **ўза** таянма

III, 12.

¹ Мурожат: Л. Будагов, ўша асар т. I, б. 132.

Ёз *ўза* мундок газални айтса Носир Рабғузий
(Рабғузий)

Хуш ёрошур сарвдек қадди *ўза* сим олмаси
(Лутфий)

... Гоҳ дашту, гоҳ тоғ *узра* борай ўздин
(„М. Шуаро“ дан)

Ловуллаб зийнат *узра* зийнат ошган
(„Ўзбекистон“ достонидан)

Ёзаётир стол *узра* бир киши,
У хонада чирог ўчмас ва ёнар.
(Шайхзода)

Бу сўзнинг қадимда „*узала*“ формаси ҳам учрайди (бу тўла формаси бўлса керак). Масалан:

Вали бўлди Миср *ўзала*, бўлдилар мавлолари
(Рабғузий)

БЕРИ—БЕРЛИ (БУЁН)

Бу кўмакчи чиқини келишиги билан бирга қўлланади. Чиқини келишигидаги сўзнинг лексик маъносига қараб, кўпинча, бирор ҳаракатнинг ё ҳолатнинг, белгининг дастлаб бошланган вақтини, шундан буён давом этишини ифодалайди. Масалан:

„Кичиклигимдан *бери* Хитой сайрига ҳавасим бор эди“ („Бобирнома“). Тўрт кундан *буён* шу китобни ўқийди. У кечадан *бери* касал. У докторга қаратгандан *бери* анча тузалиб қолди в. б.

ЗОКИР МА'РУФ

**ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДА ОТ
ЯСОВЧИ СУФФИКСЛАР**

КИРИШ

Бизнинг — тилчиларнинг олдимиздада энг муҳим вазифа — ўзбек тилининг илмий грамматикасини яратиш вазифаси туради. Малумки, бу иш грамматиканинг ҳарқайси айрим масалалари устида махсус текширишлар олиб боришни талаб этади. Бундай текширишлар хали йўқ деярли даражада. Биз бу ишда ўз вазифамиз қилиб, кичик, аммо жуда муҳим масала—отларнинг суффикслар ёрдами билан ясалиши проблемасини ёритишни кўямиз.

Ясаш сўзининг грамматик ма'носи бирор ўзак ёки негизга аффикс қўшиб, ундан янги ма'ноли янги сўз тузишни ифодалайди. Ўзакдаги формал белгиларининг ҳаммаси бу вазифани ўтайбермайди; масалан: турлаш вазифасини бажаручи бўлаклар сўзнинг формасини, грамматик ма'носини ўзгартиради, брок улар ясаш қобилиятига эга эмас; ясовчи суффикслар эса, сўзга янги лексик ма'но беради, я'ни янги сон ва янги сифатга эга бўлган бошқа бир ма'но ифодаси учун хизмат қилади. Демак, ясаш — янги сўз тугдиришдир.

Ҳарбир мустақил сўзнинг икки ма'носи бордир:

1) сўзнинг реал мундарижасини ифода этган қисм сўзнинг лексик ма'носидир;

2) шу реал мундарижанинг грамматик шаклланиши сўзнинг грамматик ма'носидир. Сўз турлашда сўзнинг шу грамматик ма'носи ўзгаради. Ясашда эса, сўзнинг лексик ма'носи ўзгаради. М а с а л а н:

<i>яма</i>	<i>ямоқчи</i>
<i>ямоқ</i>	<i>ямоқчилик</i> в. б.

Яма сўзи иккинчи шахсга буюришни ифодалайди, *ямоқ* шу ҳаракатнинг бажарилиши натижасида ҳосил бўлган предметнинг отини билдиради; *-чи* қўшилгач, ўша ўзакда ифода этилган ҳаракатни бажаручи, шунинг натижасида вужудга келган нарсани тугдиручи шахсни ифодалайди. *Ямоқчилик* машғулот номини, абстракт отни билдиради. Бу сўзлар мазмун жиҳатидан фарқли бўлиш билан бирга, грамматик жиҳатдан ҳам фарқлидир. Биринчиси — буйрук фе'ли; иккинчиси — ундан ясалган ясама от, учинчиси эса, икки қайта ясалган от; тўртинчиси — учинчи қайта ясалган отдир.

Юқоридагилардан англашиладики, «ўзак сўзнинг умумий ма'носини кўрсатади, суффикс уни ортиқ аниқлайди, турловчи эса, сўзнинг гаптаги ролини аниқлайди».¹ Демак, бу жиҳатдан ҳар бир ясалишда янги тасаввурни ифодаловчи, уни реаллаштиручи янги сўзлар туғилади.

Сўз ясовчи суффикслар блан турловчи суффикслар ўртасидаги фарқни ажратиш, биринчи қарашда жуда енгил каби кўринса ҳам, улар орасидаги чегарани аниқлаш анчагина жиддий фикр юритишни талаб этади. Ба'зи тилчи олимлар ўртасида ясовчи суффикс блан турловчиларнинг чегарасини тайини этишда баҳслашиш бордир. Масалан, проф. М. Н. Петерсон ўзининг „Введение в языкознание“² асари (16—бет) да турловчи формага эга бўлган сўзларнинг схемасини бериб, у схемада сўзларнинг фақат келишик блан турланишини кўрсатиб, кўплик (сон) блан турланишни, я'ни кўплик суффиксини турловчилар қаторига киритмайди. Унинг ясовчи эканлигини асарининг 15—бетда қуйидагича исбот қилишга уринади: «форма словообразования служат для образования новых слов, напр. море — морской — моряк. Форма числа слов типа «книга» тоже относится к формам словообразования, т. к. при этом вносится изменение в значение основы: «книга» — единственное число — обозначает один предмет, а «книги» — множественное число — обозначает много предметов».

Бизча, бу фикр тўғри бўлиб чикмайди, чунки кўплик суффикси ўзакка сон жиҳатидан ўзгариш киритса-да, сифат жиҳатидан унга ўзгариш киритаолмайди. Демак, у ясовчи бўлаолмайди. Ясовчиларнинг энг асосий белгиси — асосан, ўзакка янги сифат бериш, янги ма'ноли сўз тугдиришидир. Масалан: *машиначи, уйча*, сўзларидаги *-чи, -ча* суффикслари, шубҳасиз, сўз ясовчи суффикслардир. *Машина* блан *машиначи* ва *уй* блан *уйча* бошқа-бошқа ма'нони ифода этуши сўзлардир. *-чи* суффикси ёрдами блан ясалган *машиначи* сўзи ва *-ча* суффикси ёрдами блан ясалган *уйча* сўзи янги сон ва янги сифатга эгадир.

Сўзларнинг ясалган ёки ясалмаганлигини уларнинг ясовчисини аниқлаш, бир турдаги ўхшаш ўзакларни солиштириш йўли блан жуда қулай билиш мумкин. Масалан: *темирчи, тақачи, ишчи, боғча, уйча, қизча* каби.

Ба'зи суффикслар ўзакка шундай бирикиб кетган бўладиларки, букунги кунда уларнинг ўзак ва суффиксларини ажратсак, асл ўзаклик ма'нолари англашилмай қолади. Масалан: *қоронгғининг* асл мазмуни *қора* бўлиб, ясовчи элементлар — *-нг, -ғи* дир. Букунги тилимизда *ғи* ясовчисини топсамиз ҳам, *-нг*ни ясовчилик вазифасида учратаолмаймиз. *Кундуз* сўзи ҳам шундай: мазмунаб бунинг ўзаги *кун* бўлса ҳам, букунги

¹ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, перевод с французского VII изд., Москва — Ленинград 1934 г., стр. 167.

² Бюро заочного обучения при педфаке 2 — МГУ, задания № 7 и 8. Москва 1928.

тилимизда **дуз** ясовчиси йўқдир. -**нг**, -**ғи**, -**дуз** бўлаклари псевдо-суффикслардир. Юқоридаги ҳолларга кўра, букунги кунда бу сўзларнинг ўзагини **қора**, **кун** деб тайин этмай, ҳаммасини ўзак деб олишга тўғри келади. Буларга янги суффикс қўшиш блан янги ма'ноли сўз ясайберамиз. Масалан: **кундузги**, **қоронғилик** каби. Иккинчи турли мисол: **болача**, **уйча** каби сўзлардаги -**ча** га қараб **сапча** нинг ҳам ясама эканлигини эҳтимол қилиш мумкин, чунки бундаги -**ча** да ҳам кичрайтиш ма'носи бор ва у ўзининг мазмуни ва структураси блан **болача** сўзига тўғри келади (**сапча**, **болача** кичик қовунни англатади). **Сапча** сўзидаги -**ча** ни ясовчи деганимизда, ўзакнинг ма'носи аниқ бўлмай қолади. Шунга кўра, бундай ўринларда уларни бир бутун ҳолда ўзак ҳисоблайберамиз (**қўғирчоқ**, **қамчин**, **арғимчоқ** в. б.). Ба'зан эса, бошқа тиллардан кирган икки ёки ундан ортиқ ўзақларнинг, грамматик элементларнинг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган, фақат лингвистик анализ йўли блангина англашилиши мумкин бўлган мураккаб сўзларни ҳам ўзак каторида ҳисоблаймиз, чунки у бўлақлар ўзбек тилида алоҳида, мустақил ҳолда ўз ма'ноларида қўлланилмайди. Масалан: **чорво** (**чорпо**), **сарпо** в. б.

Чорво сўзи фореча **чаҳор** — тўрт ва **по** (**пой**) — оёқ сўзларидан тузилгандир.¹ **Сарпа** сўзи ҳам шунингдек: **сар** — бош, бошлиқ ва **пой** (**по**) — оёқ сўзларидан бириккандир.² Букунги тилда **сарпо** кийим, бош-оёқ кийим ма'носида қўлланади.

Биз бу ўзақлардан янги сўз ясайоламиз шунингдек уларни турлайоламиз. Масалан:

чорво,	сарпа
чорводор,	сарпалик
чорводорчилик,	сарпани
чорвога,	сарпада
чорводорчилигимизни,	сарпаларимиздан в. б.

Сўзларнинг туб ёки ясалганлигини тайин этишда уларнинг аслини, этимологиясини аниқлаш доим муяссар бўлабермайди. Шунга кўра, юқорида айтганимиздек, аслда ясаиб чиққан бўлса-да, букунги тилимизда бўлақларга бўлинмайдиган, бўлинган такдирда ўзагидан ма'но чикса ҳам, қўшимчаси тасодифий тус олиб қолган, ёки қўшимчаси одатдагидек бўлса ҳам, ўзаги ма'носиз қолган ўринларнинг ҳаммасида улар бир бутун

¹ п. چاروآدار чокращ. из چهار 1) четыре چارپا ад. چاروا чотвероногие чароадар (вм. چاربادار) — погонщик Мулов, содержатель, подрядчик вьючи. животных, нанимающийся вести путешественника до известного места (Лазарь Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, С. Петербург, 1869 г. стр. 454—455).

² п. سر сэр, голова, старший, سراپا или سراپای с головы до ног, все совсем (в Бухаре полный комплект платья, в пер. почетное платье; от этого слова произошло русское сарафан. (Лазарь Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, стр. 623)

ўзак ҳисобланади. Брок, уларнинг асл ўзакларини аниқлаш тил текшириш жиҳатидан ғоят аҳамиятлидир. Ясалган сўзларнинг букунги тилда туб ўзак ҳолда қўлланиши шу тилдаги эскирган сўзларда бўлганидек, кўпинча, бошқа тиллардан кирган сўзларда ҳам учрайди. Масалан: *адмирал* сўзи асли арабча бўлиб, *амиралбаҳр* — сув амири ма'носида қўлланади. Бу сўз ҳам аслда икки ўзакнинг (*амир—ал—баҳр*) қўшилмасидан иборатдир. *Қошиқ* аслида *қориқ* бўлиб, *қор* (буйрук фе'ли) ўзагига *иқ* қўшилиши билан қориш иши учун лозим бўлган асбоб, курол ма'носини ифодаловчи ясама сўздир. *Оқча* (жонли тилда кўпинча *ақча* ҳолида айтилади.) — пул аслда *ча* суффикси ёрдами билан ясалган бўлиб, майда кумуш пулни ифодалаган.¹ Шунингдек, ҳозирги тилимизда қўлланаётган *пичоқ* сўзи ҳам *пич* — *бич* (бичмоқ, кесмоқ фе'лидан) ўзагига *оқ* суффиксининг қўшилишидан ясалган. Пичоқ сўзининг эски формаси *бичоқ* дир.² *Мунчоқ* сўзи *мўюн* (бўйин) сўзига *чоқ* бўлагининг қўшилиши билан ясалган ясама отдир.³ *Қалқон* сўзи ҳам *қал* (тепалик, баландлик, қалқик жой) ўзагидан ясалган⁴ в. б. Булар ҳаммаси ҳозирги кунда бир ўзак саналаётган бу каби сўзларнинг аслда ясалган ёки тузилган эканлигини кўрсатади.

Шунингдек, арабчадан кирган *оқил*, *қотил*, *котиб*, *ғолиб*, *мухбир*, *одил*, *ҳоким* каби сўзларни ҳам ўзак сўз санаймиз, холбуки бу сўзлар *ақл*, *қатл*, *китоб*, *ғалаба*, *хабар*, *адл*, *ҳукм* сўзларидан флексация йўли билан туғилган ясама сўзлардир. Уларнинг ма'нолари қуйидагича:

- ақл* — ақл, онг;
- оқил* — ақлли киши; ақл эгаси;
- қотил* — ўлдиручи;
- китоб* — китоб;
- котиб* — ёзучи, китоб ёзучи;
- ғалаба* — енгиш, устин келиш;
- Ғолиб* — енгучи, устин келучи киши;
- мухбир* — хабар беручи одам;
- адл* — тўғрилиқ, ҳақиқат;
- одил* — тўғри одам, тўғрилиқ қилучи, адолат қилучи;
- ҳукм* — приговор;
- ҳоким* — ҳукм қилучи;
- ҳукумат* — правительство;
- фатх* — очик;
- фотих* — очучи.

¹ П. М. Мелиоранский, Араб—филолог о турецком языке.

² Шайх Сулаймон Бухорий, Луғати чигатойи—туркий ва усмоний, Истамбул 1298.

³ Н. Ф. Катанов, Опыт исследования урянхайского языка, Казань 1903.

⁴ Herrmann Vambéry, Etymologisches Wörterbuch der Türko-Tatarischen Sprachen, Leipzig 1878, стр. 67.

ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ

Ўзбек тилида сўзлар икки турли йўл билан ясалади:

1. Аффиксация йўли билан,
2. Композиция йўли билан.

Аффиксация — узакка аффикслар қўшиш йўли билан янги сўз туғдиришдир. Масалан:

тара   *тароқчи*
тароқ   *тароқчилик* в. б.

Композиция — узакларни бир-бирига қўшиш йўли билан сўз ҳосил қилишдир.

Ўзбек тилида отларнинг аффикслар ёрдами ила ясалишлари билан бир қаторда, бошқача йўл билан, я'ни синтаксистик йўл билан ясалишлари ҳам мумкин. Бундай ясалишда — тузилишда икки (ба'зан ундан ортқ хам) узак бир-бири билан қўшилади. Бундай композиция жуфт сўзлар ёки бинома деб хам аталади. Бу йўл билан тузилган отлар турли ма'ноли сўзларнинг оддий қўшилмасидангина иборат эмас; улар қўшилиб, биргина янги ма'нони ифода этади. Масалан: *бошпана*, *бешкунлик*, *томорқа*, *таннарх*, *ўринбосар* („Қизил Ўзбекистон“, 22/IX 40, № 220), *ошқовоқ*, *отбоқар*, *оқсоқол*, *бузоқбоши*, *мингоёқ*, *садақайрағоч* (сада кора ёғоч), *шамчироқ*, *қорёғди*, *қирқоғайни* в. б.

Бу каби биномалардан яна қайта янги сўз ясаш ва уларни турлаш мумкин. Ясаш ёки турлаш чоғида фақат сўнгги сўзгина ўзига морфологик кўрсаткичларни қабул қилади. Масалан: *бошпанали*, *томорқадан*, *ўринбосаримиз* каби.

Биз бу ишда ўзбек тилида отларнинг аффиксация йўли билан ясалишини, бу ясалишни вужудга чиқоручи ясовчиларни баён этамиз. Сўз тузиш (сўзларнинг қўшилишидан янги сўз ясалиши) эса, бизнинг бу темамизнинг функциясига кирмайди.

Ўзбек тили ўзининг морфологик структурасига кўра агглютиватив тилдир. Бу тилда сўзларнинг шакл ўзгартишлари — сўзларнинг турланишлари, янги ма'ноли сўзларнинг ясалишлари агглютинация¹ йўли билан, сўз узакларига махсус морфологик элементларни қўшиш йўли билан бўлади.

Ўзбек тилида узаклар, кўпинча, жуда қисқа бўлади (*ол*, *оч*, *ёз*, *кел* в. б.); узакдаги товушлар эса, семантик жиҳатдан жуда қимматли бўлади, узакдаги бир товушнинг ўзгариши билан сўзнинг ма'носи хам ўзгариб кетади. (*қол* — *қўл*; *қоч* — *қуч*); шу сабабли ўзбек тили сўзда узакни эҳтиёт қилади; бунда, асосан, узак ўзгармайди. Шу билан бир қаторда, ўзбек тили флективлик хусусиятига хам эга.

Профессор А. Мейе қуйидаги фикрларни баён этади: «*Таким образом, индоевропейское слово есть явление сложное: Элементы, указывающие значение, и элементы, служащие для выражения грамматических форм, прочно соединены в нем и благодаря че-*

¹ Латинча *agglutinare* — елимлаш, ёпиштириш, қўшиш сўзидан.

топган битта суффиксдир. **-чилик** ёрдами блан ясалган ўр-
тоқчилик, **пишиқчилик** сўзларидан энг сўнгги бўлак — **лик** ни
олиб ташлаб, **ўртоқчи**, **пишиқчи** деб бўлмайди. Шу сабабли,
чилик ни битта, мураккаб суффикс деб санаймиз. Шунинг-
дек, **-гарчилик** суффикси ҳам уч мустақил бўлақдан бирик-
кандир (**-гар**, **-чи**, **-лик**). Бу суффикс ёрдами блан ясалган от
хам, юқоридаги каби, бир, абстракт ма'нони ифода этади:
одамгарчилик, **серобгарчилик**, **лойгарчилик** в. б.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДА ОТ ЯСОВЧИ СУФФИКСЛАР ВА УЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Ўзбек тилида отлар фе'ллардан, сифатлардан, сонлардан,
олмош ва ундов сўзлардан ясалганларидек, отларнинг ўзлари-
дан ҳам ясаладилар. Отларнинг энг кўп ясалишлари фе'ллар-
дандир. Сон ва олмошлардан ясалиш жуда сийрак учрайди.

Ўзбек адабий тилидаги от ясовчи суффиксларни ма'но ва
функцияларига кўра қуйидагича классификация этмок мумкин:¹

А. Конкрет ма'нони ифода этучи суффикслар:

- I. Шахс отини билдиручилар;*
- II. Нарса ва қурол отини билдиручилар;*
- III. Урин-жой отини билдиручилар;*

Б. Абстракт ма'ноларни ифода этучи суффикслар:

- I. Белги отини билдиручилар;*
  - II. Ҳаракат ва ҳолат отини билдиручилар.*
- В. «Субъектив баҳо суффикслари»*

А. Конкрет ма'нони ифода этучи суффикслар

I. ШАХС ОТИ БИЛДИРУЧИЛАР

1. **-чи**

Бу суффикс энг махсулдор ва жуда эски суффиксдир. —
-чи суффикси ва унинг семантик вазифасини буюк тилчи—на-
зариячи Алишер Навоий қуйидагича кўрсатади:

„Яна бир адолари борки, ба'зи алфознинг сўнгида „ч, и“ ки,
„ш“ лафзидур орттирурлар; ё мансабнинг, ё ҳунарнинг, ё пеша-
нинг изҳори учун; форсида йўқтур, балки олар ҳам туркча ай-
турлар. Мансабда андоқки: **қўрчи** ва **сувчи** ва **хазоначи** ва **ке-
рак-яроқчи** ва **чуганчи** ва **найзачи** ва **шукурчи** ва **юртчи** ва
шилончи ва **ахтачи** юсунлуқ кўптур. Ҳунар ва пешада андоқки:
шичи, **барсчи** ва **қўруқчи** ва **тамғачи** ва **жебачи** ва **йўрғачи**
ва **ҳалвочи** ва **кемачи** ва **қўйчи**. Қуш ҳунарида доғи бу исти-
лоҳ бордур; андоқки: **қозчи** ва **қувчи** ва **турначи** ва **кийикчи**
ва **товушқончи** ки, сарт лафзида йўқтур. Ва олар мазкур бўл-

¹ Бундан ташқари, суффиксларни генеологик жиҳатдан ҳам тасниф эта-
миз; функциясига кўра берилган тасниф уларнинг харкайсисиди алоҳида-
алоҳида кўрсатилади.

фонларнинг кўпин туркча айтурлар» («Муҳокаматул луғатин»))

-чи суффиксининг вазифаси букунги тилимизда яна ортган; у ўзбекча сўзларга кўшилиб от ясагани каби, совет-интернациональ сўзларига ҳам кўшилаолади: *стахановчи, табельчи, мантажчи, бетончи, разведкачи, арматурчи* („Қизил Ўзбекистон“, 22/IX—40 йил, № 220, 4897), *тракторчи, комбайнчи* в. б.

-чи асосан отларга кўшилади. **-чи** суффикси ёрдами билан ясалган от шахсни куйидагича англатади:

а) кўпинча отокли отларга кўшилиб, шу ном билан аталадиган ижтимоий ҳаракат иштирокчисини ёки фанний-сиёсий оқимга малум идеяга мансуб бўлган шахсни билдиради: *марксчи, ленинчи, сталинчи, стахановчи, раҳматовчи, а'лочи, мусобақачи* в. б.

Эслатма. Ба'зан, сонларга ҳам кўшилиб, юқоридаги ма'нода қўлланади: *юзчи, ўнбешмингчи*: „райондаги Қизил Ўзбекистон, Большевик, Ленин, Сталин, Юсупов номли колхозларнинг ҳарбирида ўнбешмингчилар эллик—олтмиш кишига етди. Бу колхозларнинг правлениялари ўнбешмингчилар ҳаракатини қизитиш учун теримчиларга яхши шароит туғдириб бердилар“. („Қизил Ўзбекистон“, 25/X—40 йил, № 249).

б) ўзак орқали ифода этилган ном билан аталадиган ташкилот ёки муассасага мансуб бўлган шахсни билдиради: *колхозчи, совхозчи, „динамочи“* в. б.

в) шахсни ўзакда ифода этилган нарса, ёки касбида асосий роль ўйновчи предмет орқали кўрсатади: *бўзчи, балиқчи, эгарчи, кетманчи, бетончи, табельчи, темирчи, тақачи, ишчи, хизматчи, овчи* в. б.

Ба'зи от ўрнида қўллануши сифатларга кўшилиб юқоридаги ма'нони ифода этади: *окчи* (белетчи ма'носида).

г) чолғу асбоблари номини билдирган сўзларга кўшилиб, чолғучи—сан'аткорни билдиради: *дўторчи, танбурчи, фишжакчи, найчи, чангчи, карнайчи* в. б.

д) ўзакда ифода этилган предметни бошқаруши, шу востаси ила иш кўруши шахсни билдиради: *машиначи, тракторчи, комбайнчи, тўпчи, пулемётчи, трамвайчи* (вожатий), *ташкilotчи* в. б.

е) бирор ҳайвон, парранда ёки ўсимликни асровчи, уни тарбия қилучини—шу билан шуғулланучини билдиради: *йиқиччи, подачи, чорвочи, қушчи, гулчи* в. б.

ж) ўзакда ифода этилган предмет билан савдо қиладиган шахсни билдиради: *сутчи, қатиқчи, узумчи, кўкчи* (сабзаёт ўсимликлари билан савдо қилучи) в. б.

з) от, сифат, олмош ва бошқа сўз туркумларига кўшилиб, шахсининг қандайдир бирон характерга эга эканлигини билдиради: *ёлғончи, прогулчи, бузуқчи, ҳайбаракаллачи, таваккалчи, менменчи, қизиқчи* в. б.

и) иш-ҳаракат ма'носини англатган, ёки мазмуни ҳаракат билан боғланган ясама сўзларга кўшилиб, ўзакда (ёки негизда)

ифода этилган харакат ёки вазифани бажаручи шахсни билдиради (субъектни ифодалайди), масалан: *бичиқчи, ёзучи, теримчи, ямоқчи, ўқучи, тўқучи, қўриқчи, босқинчи, сувоқчи, чолғучи, оқловчи, қораловчи, бўёқчи, йўловчи* в. б. Мисоллар:

Сенинг журган жеринг адир, ўрама?

Олди ўр келганда отти урама?

Кетабер, жўловчи, жўлдан қолмагин.

(„Равшанхон“)

Босқинчи халифа, дини—арабий

Бу юртга ёпирилди чигиртка каби.

(„Сталинга хат“)

Эслатма: а)-чи суффикси ба'зан, тўғридан-тўғри фе'л ўзакларига хам кўшилуви мумкин, у чоғда ясалган от шахсни эмас, предмет ма'носини англатади, масалан: *томчи* (томмоқ фе'лининг буёруғидан ясалган), *суюнчи* (суюнмоқ фе'лидан).

б) отларга кўшилиб, хашорат, парранда ва шу кабиларнинг номларини англатади:

Игначи (ниначи) (хашорат), *балиқчи* (куш).

2. -*Дош* (туркча)¹.

Бу суффикс ўзакда ифода этилган предметда ўртоқликни, биргаликни билдирадиган от ясайди: *йўлдош, тенгдош, орқадош, фикрдош, синфдош, маслакдош, ватандош, қариндош, қўлдош, сирдош, эмчакдош, адаш* (отдош сўзидан қисқаргандир). Мисоллар:²

Қовмим жўқ, энажон, қариндошим жўқ,

Сайр этайин десам, эмчакдошим жўқ.

Чамбилга келганда, болам, эдинг жош,

Чамбил келиб иккинг бўлдинг эмакдош.

(„Равшанхон“)

3. -*Вул*

Бу суффикс малум даврда энг махсулдор суффикслардан бири хисоблангандир. -*вул* суффикси ёрдами блан янги ма'ноли сўзларнинг ясалиши ўзбек тилининг бойлиги, фазилати хисоблангандир. Алишер Навоий ўзининг ўзбек тили ва унинг ба'зи лингвистик масалаларига бағишлаб ёзган „*Муҳокаматул луғатайн*“ номли асарида -*вул* суффикси ҳақида қуйидагича фикрни баён этади:

„Яна бир вов (واو) ва лом (ل) ба'зи лафзга илҳақ қилиб, бир махсус сифатга та'ин қилурки, салотиннинг хоҳ разм асоби учун ва хоҳ бам жийҳоти учун му'табардур. Андоқки: *хировул ва қоровул ва чиндовул ва енковул ва сўзовул ва патовул ва ёсовул ва бўковул ва шиғовул ва доғовул* ким, олар мундин улвидурлар“. („*Муҳокаматул луғатайн*“)

¹ Д. Будагов, Сравнит. словарь турецко-тат. наречий, СПб 1869 г.

² Мирза Александр Казем-бек, Грамматика турецко-татарского языка, стр. 92.

Уша давр, я'ни Алишер Навоий яшаган даврда ҳақиқатан ҳам **-вул** суффикси ёрдами билан ясалган юқоридаги каби сўзлар ортиқ кўп қўлланган бўлсалар-да, буқунги тилимизда **-вул** суффикси ўзининг актив сўз ясовчилик ролини йўқотган, у ба'зи мақол ва эскирган нутқий штампларда қўлланса ҳам (масалан: *Бир бор экан, бир йўқ экан, бўри бақовул экан, тулки ясовул экан...*), асосан, йўқолгандир; ҳозирги тилимизга нисбатан **-вул** архаик, маҳсулсиз суффиксдир.

-вул суффикси ёрдами билан ясалган от ҳозирги ўзбек тилида, асосан, қандайдир бирои объектни сақловчи, уни қўриқловчи шахсни билдиради, масалан: *қоровул*.

У буқунги тилимизда янги сўз яшаш функциясини ўтамаганлигидан, эскидан қолган малум сўзлардагина ёпишиб келганлиги сабабли, ҳозирги чоғда у сўзлар худди бир ўзакдай туйилади.

Ўзбек адабий тилида шахс кўрсатучи яна бирнеча суффикслар борки, улар **-вул** сингари фе'л ўзакларига қўшилади ва жуда кам ҳосил суффикслардир. У суффикслар ёрдами билан ясалган отлар шахсни қандайдир бирор хусусиятига кўра билдиради. У суффиксларни қуйида кўрсатиб ўтамиз:

1. **-ар:** *учар*

„СССР Олий Совети Президиумининг 26/VI фармони учарлар ва прогулчилардан халқимиз манфаатларини қўриқлайди“ („Қизил Ўзбекистон“, 22/IX — 40 й.)

Чопар (элчи ма'носида; эскирган сўз. Бу сўздаги **-ар**, **-чи** функциясидадир).

2. **-оқ:** *қочоқ* (беглец) „Бомбалар ўпириб ташлаган жойлар ва нобуд бўлган биноларнинг сони тобора кўпаймоқда. Уй-жойсиз қолган қочоқларнинг сони ҳам кўпаймоқда“ („Қизил Ўзбекистон“, 22/IX 1940 йил).

3. **-и:** *бузуқи* „...бирмунча прагулчилар, учарлар ва иш бузуқиларнинг иши кўрилиб, уларга қилмишларига яраша жазо берилди“ („Қизил Ўзбекистон“, 22/IX—40 йил).

4. **-қин,** — **-қун,** — **-ғун:** *сотқин, тутқун, турғун.*

5. **-ғур:** *олғур:* „...олғурлар ҳам қумрининг баҳосини мол билан қопламоқчи бўлдилар“ (Ғ. Ғулом, „Шум бола“).

6. **-ғич:** *юлғич:* „юлғичларга зарба бериш керак“ („Янги ҳаёт“, 5/VIII—39 йил, № 45).

Юқоридаги **-ар, -оқ, -и, -қин, -ғур, -ғич** суффикслари ёрдами билан ясалган сўзлар аслда сифат бўлсалар ҳам, кўпинча от ўрнида қўлланичи, тўғриси, отга кўчган сифатлардир. Буларнинг отга кўчуви сифатланмиш отларининг яшириниб, у сифатларнинг шу от вазифасига кўчуви билан ҳосил бўлади, брок, контекстдагина от вазифасида келиб (отлашган бўлиб), яқка олинганда яна сифатлик ҳолатида қолучи сўзлар отга кўчган саналмайдилар (масалан, *яхшини муқофотлади, ёмон жазоланди*); отга кўчганлари ёлғиз ҳолда ҳам от бўлиб қўлланаолади (*бузуқиларни ҳайдадик*), шунингдек у бошқа бир от билан аниқловчилик алоқасига киришганда, сифатловчилик йўли билан

эмас, балки изоҳловчилик йўли блан киришади. Бу ҳам унинг отлигини кўрсатучи бир белгидир (*қочоқ* одам жазоланди, — человек — беглец...).

От вазифасига кўчган бундай сифатларни мазмунан аниқлаймиз. Ҳам предмет, ҳам белги ма'носини аниқлашдан ҳарқандай от сифатдан кўчган саналади, (масалан: *бузуқи*: а) шахс, б) белги, ёмонлик). Аслий отлар эса, предмет ма'носинигина ифодалайди (*китоб*, *уй*, *дарахт* каби).

II. НАРСА ВА ҚУРОЛ БИЛДИРУЧИ СУФФИКСЛАР

Қуйидаги суффикслар фе'л ўзакларига кўшилиб, қурол, асбоб, нарса, умуман шу каби конкрет предметларни билдиради:

1. *-қ* (унли товуш блан тугаган ўзакларга кўшилади)¹: *тара—тароқ*, *тирна—тирноқ*, *бўя—бўёқ*, *бута—бутоқ*, *яма—ямоқ*, *яра—яроқ*, *қура—қуроқ*, *қала—қалоқ*, *қада—қадоқ* (мих), *қара—қароқ* (эскирган), мисол:

Чекиб ул кўйи гардин сурма тортармен қароғимга.

(Навоий, „Муҳокаматул лугатайн“)

2. *-к* (унли тавуш блан тугаган ўзакларга кўшилади): *эла—элак*, *кура—курак*, *тўша—тўшак*, *ғилдира—ғилдирак* в. б.

3. *-иқ*, *-уқ* (ундош товуш блан тугаган ўзакларда): *чизик*, *чиғирик*, *синик* (синик парча), *солик*, *чиқик* (яра ма'носида), *ёрик* (*щель*), *сочик* (сочмок фе'лидан, жонли тилда *чочик* тарзида қўлланади), *ёпук* (от устига ёниладиган нарса), *туташтирик*, *осилтирик*, *тортик*, *ютук*, *тутук*, *қусук*, *учунук* в. б.

4. *-ик*, *-ук* (ундош товушдан кейин) *эмизик*, *тешик* (дыра), *битик* (битмок фе'лидан, эскирган), *куюк* (обжог), *кўмук*, *уртук*, *ўлик*, *кўпук* (кўпурук), *тупук* (тупрук) в. б.

5. *-оқ*: *пичоқ* (эски формаси—*бичоқ*, *бичмоқ*, кесмок фе'лидан), *окизоқ*.

6. *-ак*: *жий—жияк*, *кес—кесак*.

7. *-ки*, *-қи* (жарангсиз товуш блан тугаган сўзларда): *тепки*, (тепиш блан „даволанадиган“ бир турли чикик) *туртки* (туртишнинг оти; точка ма'носида, эскирган), *чопқи*, *тутатқи*, *чочқи*² (чочик), *сачратқи* (ўсимликнинг бир тури).

8. *-ги* *-ғи* (жарангли товуш блан тугаган сўзларда): *эмизги*, *белги*, *супурги*, *кўтарги*, *бўктарги* (от асбоби), *куйдирги*, *узанги*.

*От боради асирлаб,
Отган ўқдай тасирлаб,
Тилла узанги мас-қавуш,
Тепкиласа, қасирлаб.*

(„Равшанхан“)

¹ *-к*, кенг олд унли—„а“ блан тугаган фе'л ўзакларига кўшилиши блан ўзакда фонетик ўзгариш вужудга келади, я'ни ўзак сўнгидаги „а“ тил орқа, кенг лаблашмаган „о“ га айланади.

² *Сочқи*—бирор маросимда сочиладиган мева, пул в. б.

-**ғи**: *чолғи, томизғи, қирғи,¹ чирғи²*

Олис журтдан беглар кўрар дурбини,

Усталар қўлга олар қирғини,

Боз устидан қуяберди чол Соқи,

Уймалаб ташлаган бахмал чирғини

(„Даллихон“ достони)

9. -**қу**, -**ғу**: *тутқу* (эскирган), *чолғу*.

10. -**қич**, -**қич**: (жарангсиз товуш блан тугаган сўзларда): *тепқич, чеқич* (чекқич), *қисқич, босқич, тортқич, йиртқич, тутқич* (қозон кўтариш учун керак бўладиган асбоб. Қўлнинг куймаслиги ва қора бўлмаслиги учун қалин мотадан ишланади).

11. -**ғич**, -**ғич** (жарангли товуш блан тугаган сўзларда): *кавлағич, тирағич, (тирғағич), сузғич, кулдирғич*: „Кулганда икки юзидаги кулдирғичлари, юқори лабнинг ўнг тарафидаги қичкина қора холини бир кўрган киши, яна кўрай деб орзу қилади“. „Бу гал ҳам ўзи олдин ўтди, унга тирағич яна бел бўлди“ (Ойдин, „Гулсанам“).

-**ғич**: *қирғич, елпизғич, чизғич, қашлоғич, сўрғич, боғлоғич, (боғич), савағич*.

12. -**моч**: *қўғурмоч* (курмоч—ковурмок фе'лидан).

13. -**дак**, -**доқ**: *кекирдак, қовурдоқ*.

Эслатма. Ба'зан, кўчган ма'нода шахсни ҳам англатади: „Ўша вақтларда шу дар'ё устидан катта кўпрук қуриладиган бўлди. Уттиз уста терилди. Улар мени ўзларига югурдак қитиб олдилар.“ (З. Диёр, „Гулистон“, „Кўпрук хизматида тўқсон саккиз йил“).

14. -**ма**:

Бу суффикс ўзбек тилида маҳсулдор суффикслардан бири бўлиб, ҳарвакт фе'лларнинг буйруқ формаларига (ўзлик ва орттирма формаларига ҳам) қўшилади. -**ма** ёрдами блан ясалган от, асосан, ўзакда ифода этилган ҳаракатга тааллуқли бўлган, ёки ўша иш натижасида юзага келган предметни билдиради, масалан: *босма, тортма, қовурма, йўқлама, тўқима, ўсма, қўл'ёзма, сурма, солма, қўлланма, буюртма, юклама, эслатма, сайратма* в. б.

-**ма** суффикси яна куйидаги ма'ноларни билдиручи от ясаши мумкин:

а) Ўрин англатучи от ясайди: *бостирма, айланма* (сувнинг айланиб оқадиган жойи), *қайнама* (сувнинг қайнаб оқадиган жойи), *бўлма, пистирма*.

б) Касал турини англатучи от ясайди: *бўғма, терлама, иситма, оқма, қичима*.

в) Ташкилот, жамият номини англатучи от ясайди: *бошқорма, бирлашма, уюшма* в. б.

¹ Қирғи—қиришга керак бўладиган асбоб.

² Чирғи—от асбоби.

г) овқат нав'ларини англатучи от ясайди: *қатлама, чўзма, қовурма, булама, сузма*, в. б.

Ўзбек тилида от ясовчи *-ма* блан фе'лларда бўлишсизликни кўрсатучи бўлак (отрицательная частица) бир-бири блан шаклан бир хилдир. Шу сабабли бу суффикс ёрдами блан ясалган от ўзининг конструкцияси блан фе'ллардан фарқ қилмайди. Аммо ма'нода, талаффузда, урғуда бир хил эмасдирлар. *-ма* суффикси блан ясалган отларда урғу энг сўнгги бўғинга, я'ни суффикс устига тушади. Фе'лларда эса, урғу ўзак ёки ўзак охиридаги бўғинга тушади. Масалан:

Отлар	Фе'ллар
<i>бўлма</i>	<i>бўлма</i>
<i>туғма</i>	<i>туғма</i>
<i>ёзма</i>	<i>ёзма</i>
<i>қатлама</i>	<i>қатлама</i>
<i>юклама</i>	<i>юклама</i>

15. *-(и) нди, -(и) нти; (у) нди, -(у) нти.*

Бу суффикслар ҳам, юқорида кўрсатилган суффикслар каби, фе'л ўзакларига қўшилиб, турли ма'нога эга бўлган отларни ясайди ва жуда махсулдоо суффиксдир.

Бу суффикс ёрдами блан ясалган отлар структура жиҳатидан ўтганзамон ўзлик фе'л (*тепинди, сўкинди*) га ўхшайди; ма'но жиҳатидан ҳам шуни эслатади. Олим Дени „отлардаги бу-*(и) н* элементи блан ўзлик фе'ли суффикси орасида birlik бўлса керак“¹ дейди. Дарҳақиқат, мураккаб-*(н) нди* суффиксининг биринчи бўлаги *-(и) н* ўзлик суффикси бўлиб, иккинчи бўлаги-ди (*ти*) эса, аслида ўтган замон аниқ фе'ли суффикси бўлганлигини эҳтимол қилмоқ мумкин.

-(и) нди, -(и) нти суффикслари орқали ясалган от иш-ҳаракат натижасида ҳосил бўлган предметни, ёки предметнинг ҳаракатда доимийлигини, йиғинтиликни ва шу каби ма'ноларни англатади.

-(и) нди, -(у) нди (жарангли ва унли товуш блан тугаган фе'л ўзакларида): *ювинди, ташланди, силқинди, қуйқинди, сипиринди, қийқинди, чайинди, қиринди, чирпинди, қуйинди, йиғинди* в. б.

-(и) нти, -(у) нти (жарангсиз товуш блан тугаган сўзларда): *оқинти* (течение—доимийликни билдиради) *чиқинти* в. б. Ба'зан шахсни ҳам англатади (ўша белгиси бўйича), масалан:

*Ўз акама мен сийинди (сийинди) бўлганча,
Бу ўлкадан бошимди олиб кетайин,
(Пулкан, „Олпомиш“)*

16. *-м (-им, ум, -ам)*

¹ Denny, J., Grammaire de la langue turque (dialecte Osmanli) Paris 1920, § 857.

Бу суффикс фе'л ўзакларига қўшилиб, ҳаракат процессини ёки иш-ҳаракат натижасида ҳосил бўлган конкрет предметни билдиради, масалан: *кирим, чиқим, билим, терим, оқим, жийим, битим, қочирим; унум, бўлим, қуним, тўким, ўлим, тушум (доход); бичим, кесим, ютум, тўплам, кўклам, қатлам* в. б.

Бу суффикс ба'зи фе'лларга қўшилиб келиб, ўлчовни, ўлчов миқдорини ифода этади, бундай чоғларда, одатда, санок сонлар билан бирликда қўлланади, масалан: *бир чеким* (махорка), *бир опим* (нос), *икки қатим* (ип) *чимтам, қисим, сиқим, қайнатим, ошам, чайнам, ялам, тутам, қултум* в. б.

Эслатма: *-им* суффикси ёрдами билан ясалган *чақирим* сўзи чақириш ҳаракатини эмас, балки чақирик ёки кичкирик эшитилиши (етиши) мумкин бўлган масофани билдиради¹

17. *-(и) н, -(у) н, -ан.*

Бу суффикслар ҳам, асосан, ўзакда ифода этилган ҳаракат билан боғлиқ бўлган ёки шу ҳаракат натижасида ҳосил бўлган предметни, ҳаракат процессини билдиради: *йиғин, экин, тиқин*, (пробка), *оқин; қуюн, тугун, тутун*, (дастлабки дуд сўзидан), *совурун*. „Улоқ ташловчилар сони ҳар минутда кўпаяр эди. Улар трибуна ёнига келиб, чапаклар остида *совурун* олар эдилар. *Совурунга* кастюм, велосипед, соат, шоҳи тўн, ов милтиқ ва бошқа қиммат баҳо нарсалар берилди („Қизил Ўзбекистон“).

18. *-моқ, -мак*

Буларнинг аслида фе'лларнинг инфинитив формаларини ясовчи суффикс бўлишларига кўра, бу суффикс ёрдами билан ясалган отларда фе'ллик ма'носи ҳам кўриниб туради. Шу сабабли бундай отлар предметни билдиришлари билан бирликда иш ва ҳолатни ҳам ифода этиб туради, ўша иш учун хос бўлган предметни кўрсатади: *илмоқ, қармоқ, сиртмоқ, қуймоқ, чақмоқ, қазмоқ, (қасмоқ,) чертмак, экмак*² в. б.

19. *-қун* (жарангсиз товуш билан тугаган ва ўзагида лабланишган унлилардан бири бўлган сўзларда): *учқун*.

20. *-ғун* (жаранглилардан кейин): *юлғун* (ўсимликнинг бир тури).

21. *-чук, -чиқ* (к): *урчук, суячиқ, қорачиқ, қабарчиқ*.

22. *-(и)т*: *салқит, чиқит*.

23. *-уз*: *бўғуз*.

24. *-ат*: *кўчат, ўлат*.

25. *-кил-кул*: *сепкил, качкул*.³

26. *-р*: *чуқур (яма)*.

¹ Мирза Александр Казем-бек, Грамматика турецко-татарского языка, 1842 г. стр., 70.

² Экмак сўзи эскирган, илгари нон, дон ма'носида қўлланган. Л. Будагов.

³ Большая чашка, которую носят при себе нищие, в особенности же дервиши (в Персии она делается из коксовой коры, в виде кораблика, а в Ср. Аз. из тыквенной коры... (Вамбери, стр. 87).

27. -а: тақа (тақов)¹.
28. -мур, -мир: ёғмур, ўсмур.
29. -чоқ: ўйинчоқ.
30. -кач: пилтакач, тахтакач.
31. -чин: гулчин, қулоқчин.

Изоҳ: ёғмур сўзи „чигатой“ ва усмонли тилида ёғмур, озарбайжон тилида ёғмур, қирғиз тилида зағмур,—кк. нанғмер, якут тилида замур (samir), чуваш тилида эмир („sɨmir“) формасида ишлатилган. Бу сўзнинг ма’носи хақида мурожаат: 1) Н. Я. Марр, Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков (избр. работы, т. IV стр. 139—142);

2) Н. Vambery, Etymologisches Woreterbuch der Türkö — Tatarischen Sprachen, Leipzig 1879, 109—110.

Отларнинг отлардан ясалиши

Қуйидаги суффикслар ёрдами блан отлардан от ясалади:

1. -лик: бошлиқ (начальник), жазлик || жиҳаздирик (от ас бобларидан бирининг номи), ёрлик.
2. -луқ: тузлуқ, сувлуқ.
3. -лик: беллик, терлик. Мисол:

От белига қуяберди бег Равшан
Тоза жипак майин қалин терликти
Энди кўринг Равшанхондай полвонди,
Чиргисининг устидан қўйди белликти.
(„Равшанхон“)

4. -а: варақа, овоза,
5. -ак+и: кесаки, наяки: „Ани энди наяки тортқон одамдай бўлиб, ўзи гунг, гаранг бўлиб, қулоғига гап кирмай, икки кўзи қизориб не пилаларда уйига келди“ („Равшанхон“).
6. -ак: баргак, йўлак, туршак, мякак, жизғинак, туғунак || туйнак.
7. -нак (ник): чойнак.
8. -так: темиртак.
9. -туқ: қўлтуқ.
10. -туруқ, -дуруқ: бўюнтуруқ, соқолтуруқ, ўмулдуруқ.
11. -ин, -ун: ўтин, тутун (дуд сўзидан ясалган).
12. -моч: тухмоч (тухум сўзидан), умоч (ун сўзидан ясалган).

Отларнинг сифатлардан ясалиши

Қуйидаги суффикслар ёрдами блан сифатлардан от ясалади:

1. -чиқ: қорачиқ.
2. -миқ: қорамиқ, қизомиқ.
3. -ак: хомак (хом сўзидан).

¹ Vambery, Etymologisches Wörterbuch der Türko-Tatarischen Sprachen, Leipzig 1878, стр. 158.

4. **-ат:** кўкат.

5. **-сил, -сул:** оқсил (белок), йўқсул (архаик сўз).

6. **-ча:** қизилча, кўкча (қовуннинг бир нав'и), олача (ткан):

Олтмиш қари олачадан қалпоғи,
Тўқсон қўйдинг терисидан телпағи,
Шундай қалмоқ келиб кирди майдонга
(„Олпомиш“)

7. **-а:** бўза, қуйқа.

Отларнинг ундов сўзлардан ясалиши

Қуйидаги суффикслар ёрдами билан ундов сўзлардан от яса-
лади:

Бу суффикслар бирор иш-ҳаракат натижасида ҳосил бўла-
диган турли товушларга, умуман таклидий сўзларга қўшилиб,
қурол, асбоб, ба'зан ҳолат отини ифода этади:

1. **-(и) лдоқ:** шақилдоқ, шилпилдоқ, хиқилдоқ, шиқил-
доқ, пирсилдоқ. Ба'зан **-илдоқ** суффикси одатда, ёш бо-
лаларга нисбатан, унинг бирор белгисини кўрсатиш учун ҳам
қўлланади: қақилдоқ.

2. **-ак:** пирпирак, шаршарак, тартарак, варварак, дарда-
рак, бизбизак, гулдирак, куркунак, ҳуштак.

3. **-оқ:** қалдироқ, бодироқ.

4. **-а:** 1) ҳаракат процессини, ҳолат ва кайфиятни билди-
ради: қаҳқаҳа, ғарғара.

2) инсон ёки ҳайвоннинг ички а'золаридан бирининг номи-
ни билдиради: ҳўлқа (гортань).

5. **-ум:** қултум.

6. **-ка:** чакка (чакиллашдан).

7. **-чуқ:** чуғурчуқ.

III. Ўрин ва жой билдиручи суффикслар

1. **-лоқ:** бу суффикс, кўпинча, от ўзакларига қўшилиб,
ўзакдан англашилган предметнинг ўрнини, унинг мўллигини;
фасл билдирган сўзларга қўшилганда, шу фасл учун хос бўл-
ган жойни билдиради: тошлоқ, ўтлоқ, тузлоқ, қумлоқ, ёвлоқ,
ёвлоқ, (эскирган сўз¹), қишлоқ, ёйлоқ, (ёзда яшайдиган жой):
„... мош қурғур билмадим, қайси тошлоқда битган эканки, ҳа-
деганда очиладермади“ (Ғ. Ғулом „Шум бола“)

Ба'зан предметнинг ўзини ҳам билдиради: пўстлоқ.

2. **-лов** бу суффикс ўрин билдириш жиҳатидан **лоқ** билан
бир функцияда қўлланади: ёйлов, қамишлов, қишлоқ в. б.

Журган жери қамишлов дашакан,
Кўзидан тўғилган қонли жошакан.
(„Шайбонихон“)

¹ Ёвлоқ (ёв сўзидан ясалган)—душман турган томон (Vátvéry, Szegedi-
ische Sprachstudien, стр. 27.)

² Ў товуши э билан оломшган: Ёз асда ёй; (солиштиринг: оёқ—озоқ).

„Қишловларда ёз фаслида жуда зўр тайёргарлик ишлари ўтказилади. Қишлов жойларини ташқи дун'ё билан боғлаб турадиган довол ва йўллар очиқ бўлган вақтларда янги қишловчиларни келтириб улгириш,... („Қизил Ўзбекистон“, 16/IX—40 йил).

3. **-оқ:** фе'ллардан ўрин оти ясайди: **ётоқ, туроқ, ўтроқ, қўноқ, ёноқ.**

„У ерда мени жуда яхши қарши олдилар, айрим ётоқ белгилар (Ғ. Фулом, „Ёдгор“), „У сўзлар экан, кенг пешанада ҳаракат пайдо бўлади. Туртиб чиққан ёноқларда ҳам ҳаракат кўринади, („Қизил Ўзбекистон“).

Ба'зан отдан от ясайди: **бошоқ.**

4. **-қоқ, -ғоқ:** **ботқоқ, тойғоқ** (сифат бўлиб ҳам кўлланади).

5. **-қари, -қари:** **ташқари, ичкари.**

6. **-ат:** **сизат** (доимо сув чиқиб ётадиган жой).

Б. Абстракт ма'нони билдиручи суффикслар

1. БЕЛГИ БИЛДИРУЧИЛАР

Қуйидаги суффикслар турли ма'нони ифода этуви сўзларга (сўзларнинг турли формаларига) кўшилиб, ясосан, абстракт ма'нога эга бўлган от ясайдилар:

Абстракт отлар қуйидагича ясалади:

1) **-лик, -лиқ, -луқ.**

а) Сифатлардан. Масалан: **қизиллик, гўзаллик, яхшилик, янгилик, шодлик, оғирлик, соғлиқ, тезлик, бойлик, тириклик, катталик, кўтаринкилик, қаҳрамонлик, ботирлик:** „социалистик жамиятда вояга келаятган янги кишига кишиликнинг энг олий жаноб фазилатларини сингдириш зарур. Мардлик, жасурлик, ҳалоллик, большевикча принципаллик, ахлоқ жиҳатидан пок бўлиш, меҳнатни севиш, халқ ишига, Ленин-Сталин ишига беҳад садоқат—совет кишисининг характерловчи фазилатлари ана шу. („Қизил Ўзбекистон“, 29/Х—40 йил № 252);

б) кишилик олмошларининг биринчи шахс бирлигидан (одатда, у икки қайта такрорланиб, суффикс кейингисига кўшилади): **менменлик.**

в) ёш ва оила а'золарининг номларини билдиручи сўзлардан: **болалик, гўдаклик, ёшлик, йигитлик, қариллик, оталик, оналик, келинлик, хотинлик;**

г) шахс билдиручи суффикслар (**-чи, -бон, -паз** ва шунга ўхшашлар) ёрдами билан ясалган отларга кўшилганда: **юртчилик, бошчилик, боғбонлик, кемасозлик, ўрмончилик, теримчилик** в. б.

д) инкор билдиручи **-сиз, -мас** лар билан тугаб, **-лик** ёрдами билан ясалган отлар ҳам абстракт тушунчани ифода этади, масалан: **ақлсизлик, ҳуқуқсизлик, сувсизлик, уйқусизлик, иш-ёқмаслик, чарчамаслик, қўрқмаслик** в. б.

-лик жонсиз ёки жонсиз каби тасаввур этилган предметни билдиручи сўзларга кўшилиб от ясаганда, конкрет ма'но ифода қилади. Улар бундай чоғда қуйидагиларни англатади:

а) предметнинг ўша сўз бланифодаланган нарса учун хосланган, унга мўлжалланган ёки қандай бўлмасин, бирор иш учун ярадли эканлигини, вақт блан муносабатни билдиради: *кийимлик, кўйлақлик, егулик, овқатлик, қурбонлик, ойлик, кунлик* в. б.

б) сонларга кўшилиб, ўзакда ифода этилган миқдордаги суммани ёки шу ном блан аталадиган геометрик шаклдаги предметни англатади: *ўттизлик, юзталик, тўртлик, учлик* в. б.

Изоҳ: Юқорида („а“ модлада) берилган отлар, кўпинча, сифат каби ҳам қўлланаоладилар, масалан: *егулик* овқат, *кўйлақлик* шоҳи, *ойлик* план, *кунлик* иш каби. Иккинчи томондан худди шу категориядаги сўзларнинг ўзи малум, конкрет предметларни ҳам билдирадилар, масалан: *тузлик, кўзлик, терлик, беллик, тўйник (тунлук—тундук)*.

*Зиндонки танимдур анда маҳбус,
Ҳам тунлуки, ҳам эшики мадрус.
(Навойӣ „Лайли ва Мажнун“.)*

в) *-лик, -лиқ* суффикслари ўзи кўшилиб ясаган предметнинг ўрнини ва унинг кўп эканлигини ҳам билдиради, масалан: *ўрмонлиқ, оғочлик, ботқоқлиқ, балчиқлиқ* в. б.

Эсла тма. *-лик* суффикси жонли тилда баъзан *-ик, -ук* шаклида ҳам қўлланади, масалан: *ўмилдирик, жиҳаздирик (жазлик)*:

*Боз устидан қўяберди чол Соқи
Судви кундуздан жиҳаздирикти.
(„Даллихон“)*

3.-чилик (-гарчилик).

Бу суффикс ёрдами блан ясалган от қуйидаги ма'ноларни англатади:

а) бирор идеологик оқим, турмуш ҳодисалари ёки бирор кайфиятни англатади: *-гегильчилик, а'лочилик, ўртоқчилик, обломовчилик, ўзибўларчилик, бузуқчилик* в. б.

б) фасл, умуман пайт билдиради: *пишиқчилик, лойгарчилик, ёрингарчилик* (сўнгги икки сўз *-гарчилик* суффикси ёрдами блан ясалган) в. б.

II. ХОЛАТ ВА ХАРАКАТ БИЛДИРУЧИ СУФФИКСЛАР

1.-инч.

фе'л ўзакларига кўшилиб (фе'л ўзагининг ўзи ундош *н* блан тугаган бўлса, *ч* кўшилади), ички ҳолатларни билдиради: *қўрқинч, ишонч, таянч, қувонч, севинч, ўтинч, софинч* в. б.

2.-ш, -(а)ш, -р(в)ш.

Булар фе'ллардан от ясовчи суффикс бўлиб, умуман, ўзакда ифода этилган ҳаракатнинг отини билдиради:

а) иш отини: *ўқиш, ёзиш, териш, қарғаш, сузиш*.

б) воқиа ҳамда ҳолат отини: *уруш, ётиш, ўпиш*.

в) ўрин ма'носини: *кириш*, (вход), *чиқиш*, (выход), *бури-лиш*, *қайрилиш*, *айрилиш* каби. Ба'зан конкрет предметни ҳам билдириши мумкин: *қурилиш* (стройка).

3. -в, -ув

Фе'лларга қўшилиб, қуйидаги ма'ноларни англатади:

а) иш-ҳаракат ва процесс оти: *ўқув*, *тўқув*, *уринув*, *сайлов*, *тергов*, *тинтув*, *қуршов*, *қашов*:

*Қашовлаб, журоблаб энди фир отти,
Тос жолпушман сийпаб чангман гардини.*

(„Даллихон“)

б) ўзакдан англашилган ҳаракат воситаси бўлган предметни, қуролни англатади: *ўлчов*, —ўлчаш асбоби.

4.-л ҳолат англатади: *қамол*.

Қуйидаги суффикслар фе'л ўзакларига қўшилиб, ҳаракат, ҳолат, иш процесси ва шу каби ма'ноларни англатуви от ясайди:

5.-қ,-к: *ўтоқ*; *саноқ*, *сувоқ*, *сўроқ*, *қичиқ*, *тепчиқ*, *тўлғоқ*, *истак*, *тилак*, *безак* (иш натижаси).

6.-иқ: *бичиқ*, *қилиқ*, *қичқирриқ*, *қочирриқ*, *чопиқ*, *санчиқ*.

7. -оқ: *қучоқ*.

8. -ук,-уқ: *қўруқ*, *учуруқ*, *буйруқ*, *кўруқ*, *ёзуқ*, (грех. эскирган сўз).

9. -ки: *тепки*, *туртки* (толчок).

10. -ги: *кулги*, *севги*.

11. -ғу: *туйғу*, *урғу*.

12. -қин, -кин (кун—қун): *тошқин*, *кўчкун*, *тўлқин*, *учкун*:

*Халқ оқар фарғонада зўр кўчкун юрар,
Водида инсон хурсанд, гаштини сурар.*

(„Шод'ғна“)

23.-ғин: *қирғин*, *ёнғин*.

14.-миш,-муш: *ўтмиш*, *кечмиш*, *турмуш*, *емиш*.

ФОРС ВА АРАБ ТИЛЛАРИДАН КИРГАН СУФФИКСЛАР

Малумки, барча тиллар қоришиқ, аралашгандир. „Дун'ёда „соф“ тил йўқ, ҳамма тиллар бир-бирлари блан аралашгандир“ (Н. Я. Марр). Бу аралашлик айниқса луғатда ўзини яққол кўрсатади. Ўзбек тили ҳам аралашувнинг узок йўлларини ўтиб келади. Ўзбек тилида ҳам бошқа тил коллективларидан кирган сўзлар жуда кўпдир. Ўзбек тилида рус тилидан кирган, шунингдек у орқали кирган сўзлар кўп бўлганидек, узок вақтлардан бери ўзбек тили блан муносабатда бўлиб келган (хусусан ёзув тили) араб ва форс тилларидан кирган сўзлар ҳам тилда малум лексик катламни ташкил этади. Форс тилидан кирган бу сўзлар, улар блан кирган суффикслар қадимдан форс тилининг ўзбек тилига бўлган та'сирини кўрсатиб туради: „Тил ўзида ўсишнинг бутун стадияларини акс этди-

*ради*¹. У сўзлар блан бирликда ўзлашган ва тилимизда мустахкамлашиб қолган морфологик элементлар (ясовчи, турловчи ва турли ёрдамчи сўзлар) ҳам ўзбек тилида алоҳида морфологик элементни ташкил этади. Форс тилидан кирган ясовчи элементларга айрича аҳамият беришга тўғри келади, чунки улар форс сўзлари блан бир бутун конструкцияда келишлари блан, арабча ва ўзбекча сўзларга ҳам қўшилиб турли ма'нога эга бўлган сўзларни ясайдиган суффикс ролида ҳам қўлланади (сўнгги хусусияти жуда кучсиздир), масалан: *китобхон*, *бадавлат*, *ошпаз*, *туғуруқхона*, *иссиқхона* (теплица) каби.

Форс тилидан ўзбек тилига кирган ясовчи элементларнинг кўплари (*-кор*, *-дор*, *-каш* каби) аслида Форс тилида айрим ма'нога эга бўлган мустақил сўзлардир. Бизнинг тилимизда улар мустақил ма'но блан, айрим ҳолда қўлланмаганликлари сабабли, суффикс каторида саналадилар. Ба'зилари суффикс тарзида қўлланишлари блан бирга, ба'зан асл ма'ноларида ҳам ишлатиладилар, масалан:

1) *ошхона*, *чойхона*; 2) тўрт *хонали* уй: „Қолхозимизда саккиз *хонадон* Мирзачўлга кўчди“ каби. Биринчи мисолдаги *хона* суффикс, сўнгги мисолдаги *хона* мустақил ма'ноли (уй ма'носидаги) сўзидир.

Бу каби ҳолларда уларни „суффикслаган сўз“ сифатида қабул қиламиз.

Биз ўзбек тилидаги от ясовчи суффиксларни кўрсатмоқчи бўлганлигимиздан, бу ўринда форс тилидан кириб, бизда ўзлашиб қолган, ўзбекчадагидек бўлиб кетган форсий от ясовчи суффиксларнигина баён этамиз.

Ўзбек адабий тилида қўлланадиган форсий от ясовчи суффиксларнинг ҳаммаси деярлик, конкрет ма'но ифода этиш учун хизмат этуши суффикслардир. Улар қуйидагилардан иборат:

I шахс билдиручилар:

1. *-кор*, *-кар*, *-гар* (буларнинг турли формаларга кириши ўзак охирининг жарангли ёки жарангсиз товуш эканлигига қараб бўлади) форсча — *кардан* (қилмоқ) фе'лидандир¹.

Ўзбек тилида кўпинча, форс тилидан кириб ўзлашиб кетган сўзларга қўшилиб, касб эгасини, ўзакда ифода этилган предмет блан иш кўручини, бажаручини, ишлаб чиқаруши шахсни билдиради: *бинокор*, *сан'аткор*, *пахтакор*, *хизматкор*; *мискар*, *заргар*, *чилангар*, *чармгар*, *сизргар* в. б.

2. *-каш* (*гаш*) *кашидан* (тортмоқ, кўтармоқ, чекмоқ) фе'лининг буйруғи.

а) бу суффикс шахсни унинг касбида асосий роль ўйновчи предмет орқали кўрсатади, бажаручини кўрсатади в. б.: *чизмакаш*, *аравакаш*, *киракаш*, *меҳнаткаш* в. б.

¹ Ак. Н. Я. Марр, избр. работы, том II, стр. 127.

¹ Е. Э. Бертельс, Учебник персидского языка, Ленинград, стр. 141.

б) шахсни бирор белги, холат орқали англатади: *сусткаш*, *пасткаш*, *хазилкаш*, *дилкаш* в. б.

в) курол, асбоб отини билдиради: *хаскаш*, *абкаш*, (*обгаш*, хар икки бўлак хам форсча).

3. **-паз** — *пухтан* (пиширмоқ) фе'лининг буйруғи.

Бу суффикс ёрдами блан ясалган от ўзак блан ифода этилган предмет (одатда, ейиладиган нарса—овқат бўлади) нинг пиширучисини билдиради: *ошпаз*, *нонпаз*, *сомсапаз* в. б.

4. **-дўз** — *дўзидан* (тикмоқ) фе'лининг буйруғи.

Бу суффикс тикучи — хунармандни, ўзакдан англашилган предметнинг тикучисини, ҳозирловчисини, тайёрловчисини билдиради: *этикдўз*, *махсидўз*, *дўппидўз*, *кафандўз* (арабча — форсча), *йўрмадўз*, *мўйнадўз*; „Аммамнинг эри мўйнадўз косиб“ (Ғ. Ғулом, „Шум бола“).

5. **-хон** — *хондан* (ўжимоқ) фе'лининг буйруғи.

Ўқучини билдиради: *китобхон*, *газетхон*, *Навоийхон* (Навоий асарларини ўқучи), *Бедилхон* в. б.

6. **-соз** — *сохтан* (килмоқ, ясамоқ, тузатмоқ) фе'лининг буйруғи.

-соз суффикси ёрдами блан ясалган от ўзакда ифода этилган предметни ясовчи, тузатучи шахсни — хунармандни билдиради: *соатсоз*, *кемасоз*, *машинасоз*, *қалқонсоз* в. б.:

*Қўзғолиб ушладик панжшаҳа, ханжар,
Ис'ёнга бошлади қалқонсоз Санжар.*

(„И. В. Сталинга хат“)

7. **-бон**, **-вон**, **-вона** (бунинг эски формаси **-пона** — сакловчи)¹

Бу суффикс қандайдир бирор объектни сакловчи, асровчи, тарбия қилучи, қўриқловчи, малум ўрин, вазифани тутучи шахсни билдиради: *посбон*², *боғбон*:

*Онтимиз шундайдир, эй буюк посбон,
Онтимиз шундайдир, эй буюк боғбон.*

(„И. В. Сталинга хат“)

дарвазабон, дарбон, тарозивон в. б.

Изоҳ 1. Ба'зан нарса ё ўринни билдиради: *соябон*, *анггуштвона* — наперсток; *бошпана* (бошпана — тураржой ма'носида).

2. *Қўйчивон* сўзнинг состави жуда характерлидир: бунда, айрим ўринларда вазифалари тенг келадиган, бир вазифадаги бир хил суффиксларнинг бир ўринда бир ўзакка қўшилиб қолганлигини кўрамиз. „Қўй“ га **-чи** қўшгач, *қўй* блан иш кўручи одам англашилади. „бон“ хам бундай ўринларда **-чи** англатган ма'нони беради, броқ тилимизда „қўйвон“ шаклида кўлланмайди. Булар бирхил вазифада бўлишларига қарамасдан, тилимизда дифференция топган: *қўйчи* — қўйфуруш бой; *қўйчивон* — қўй боқучи, чўпон.

¹ Е. Э. Бертельс, Учебник персидского языка, стр. 10.

² п. پاس часть, часть ночи, коравул ночной, каравулщик. (Л. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, стр. 309).

8. **-ш (у) нос** — шунохтан (билмоқ, танимоқ) фе'лидан.

-ш (у) нос суффикси сўзнинг биринчи қисмидан англашилган предмет (билим ма'носида) бўйича мутахассисни, шуни билучини англатади: *тилшунос, адабиётшунос, тарихшунос, тупроқшунос* в. б.

Бугунги кунда **шунос** суффикси ўрнида, кўпинча, **-чи** қўлланади: *тилчи, адабиётчи, тарихчи* каби.

9. **-дор** — доштан (иметь, эга бўлмоқ) фе'лидан.

-дор аслда сифат ясовчи бўлса-да, бу суффикс ёрдами билан ясалган от, асосан, шахснинг белгисинигина эмас, кўпроқ, ўзи тўғрисидаги тасаввурни ҳам реаллаштиради, я'ни бундай сўзларнинг кўпчилиги отлашиб кетади. Бунда сифатликка нисбатан отлик хусусияти устундир. Демак, бу суффикс билан ясалган отлар ҳам предмет ма'носини, ҳам белги ма'носини ифодалайди (шахсни белгиси орқали билдиради):

-дор суффикси шахснинг ўзак орқали ифода этилган предметга эга эканлигини, шу жиҳатдан ортиқликни ва шу каби ма'ноларни ифодалайди: *пулдор, харидор, айбдор* в. б.

*Кўнгинингди бўлмагин, гул юзли дилбар,
Отлангин сен, жоним болам, гажакдор.*

(„Олпомиш“)

Буларнинг ба'зилари ҳали бутунлай отлашиб кетмаган, улар от ўрнида қўлланишлари билан бир қаторда, сифат вази-фасида, сифатлик хусусиятни тўла сақлаб ҳам келадилар: *донгдор, гулдор, ҳосилдор, диндор* каби.

10. **-боз (воз)** — боҳтан (ўйнамоқ) фе'лидандир.

боз суффикси ўзакда ифода этилган предмет билан шуғуллануви, ўйновчи, уни севуви шахсни билдиради: *беданабоз, каптарбоз (кабутарбоз), қиморбоз, дорбоз, ишқбоз, найрангбоз, масқарабоз* в. б.

Изоҳ. Бу суффикс жонли тилда, кўпинча, **-воз** шаклида қўлланади: *қиморвоз, дорвоз* каби.

11. **-фуруш** — фурухтан (сотмоқ) фе'лидан, **-фуруш** суффикси ёрдами билан ясалиш жуда сийракдир, бўлганлари ҳам букунги тилимизда ниҳоятда кам қўлланади. **-фуруш** савдогарни — сўзнинг биринчи қисми орқали ифода этилган предметнинг сотучисини англатади: *носфуруш, чойфуруш, читфуруш* в. б.

12. **-хўр** — хўрдан (емоқ, ичмоқ) фе'лидан.

-хўр жуда актив, маҳсулдор суффиксдир; У тилимиздаги ўзбекча сўзларга ҳам кўшилаберади. **-хўр** суффикси, кўпинча, ўзакдан англашилган предметни ортиқ исте'мол қилучини билдиради, масалан: *ошхўр, нонхўр, майхўр, бўзахўр, арақхўр, пивохўр, поғахўр, текинхўр*: „давлат ҳокимияти бир ҳовуч бойлар ва текинхўрлар қўлида бўлган вақтда, меҳнаткаш халқ очорчилик, қишшоқлик, қамчи ва турма, оғир тирикчилик ва ҳуқуқсизликда турмуш кечирган“ („Қизил Ўзбекистон“).

Эслатма. Ба'зан бу суффикс абстракт ма'ноли сўзларга, ё одатда еб-ичилмайдиган сўзларга ҳам қўшилади. Бундай чоғда шу хўр суффикси ёрдами блан ясалган от кўчган ма'нода кўлланади: *ғамхўр, қасамхўр, одам-хўр* каби.

13. *-ҳам*

-дош суффикси блан бир функцияда кўлланади (*-ҳам* — ўзакнинг олд томонидан қўшилучи бўлак — префиксдир): *ҳамшаҳар, ҳамфикр, ҳамтовоқ, ҳамроҳ, ҳаммаслак, ҳамсоя* в. б.

14. *-манд*

Бирор нарса, ёки сифатга эга эканликни билдиради: *аёлманд, ҳунарманд, донишманд, биларманд* в. б.

15. *-анда*

Ҳунармандни, бажаручини ва шунинг кабиларни билдиради: *созанда, дўзанда, коранда, зраркунанда, хўранда*.

16. *-ий, -вий*

Бу суффикс араб тилидан кирган бўлиб, асосан, сифат ясаш учун хизмат қилади. масалан: *оммавий, адабий, сиёсий, маданий* каби. Шу блан бир қаторда, бу суффикс ёрдами блан ясалган сўз, ба'зан отлик ҳолатида бўлиб, шахснинг қандай бўлмасин бирор нарсага, ўрин ёки бирор белги — хусусиятга бўлган муносабатини билдиради. Шахсни шу йўл блан англа-тади. Бундай отлар, одатда, адабий таҳаллус учун кўлланади-лар. Масалан: *Навий, Муқимий, Шерозий, Яссавий, Хоразмий, Чустий, Чархий* в. б.

II. Ўрин оти билдиручилар

1) *-зор* жуда сермахсул суффиксдир.

Бу суффикс ўзакдан англашилган предметнинг ўринини, у мўл бўлган ўринни билдиради: *гулзор, пахтазор, экинзор, тоқзор, пичанзор, шонзор, сангзор* в. б.:

*Унинг тепасига завод солурмиз,
Пахтазор ерларга ўғут олурмиз,
Экинзор водилар ва боғлар бутун
Умрбод берилди деҳқонлар учун.*

(„И. В. Сталинга хат“)

Кўплар журди сангзор товди дашига

(„Шайбонихон“)

2) *-стон* — ундош товуш блан тугаган ўзакларга қўшилганда олдидан қисқа и ортдирилади. *-стон* суффикси ҳам *-зор* блан бир функцияда кўлланади. *-стон* суффикси блан ясалган от куйидаги ма'нони англади:

а) миллат, халқ номини билдирган сўзларга қўшилиб, шу миллатга мансуб бўлган халқнинг яшайдиган ўринини, геогра-фик номни билдиради: *Ўзбекистон, Тажикистон, Туркманис-тон, Қозоғистон, Қирғизистон, Арманистон* каби.

б) абстракт ёки конкрет отларни билдирган сўз ўзаклари-га қўшилиб, умуман макон, ўринни англади: *баҳористон, торикистон* („Малика Айёр“ да), *гўристон*.

б) **-стон** суффикси, ба'зан, ўсимлик номини билдирган сўзларга ҳам қўшилади, бунда у шу ўсимлик ўсадиган жойни билдиради. Масалан: **гулистон**:

*Яша, юксал, бахт булоғи эй... Ўзбекистон.
Меҳнатимиз блан кулган гўзал гулистон.*

(С. Фафур)

Бундай чоғда **-стон** суффиксини **-шан** суффикси блан олмоштириб қўллаш ҳам мумкин бўлади: **гулистон** — **гулишан**.

3) **-хона**

Бу суффикс аслда мустақил ма'ноли сўз бўлиб, букунги ўзбек тилида, асосан, суффикс вазифасида қўлланади ва махсулдор суффикс бўлиб хизмат этади. **-хона** суффикси, **-зор**, **-стон** суффикслари каби, ўринни, жойни англатади: **босмахона**, **касалхона**, **элчихона**, **туғуруқхона** („Қизил Ўзбекистон“, 22/IX — 40 йил), **китобхона**, **чойхона**, **ошхона**, **ётоқхона**, **тутунхона**, **гулхона**, **иссиқхона** — теплица (янги ясалган сўз).

4) **-гоҳ**

Бу суффикс ўзбек тилига форсча сўзлар блан бирликда киргандир. **-гоҳ** суффикси ҳам асосан, ўринни билдиради: **сайргоҳ**, **жаннгоҳ** — **жангаҳ**, **даргоҳ**, **зиёратгоҳ**, **қароргоҳ** в. б.

III. Нарса ва курул билдиручилар

1) **-дон**

Бу суффикс, қандайдир бирор нарса учун махсус бўлган, уни сақлайдиган илҳини, ўринни англатади: **сиёҳдон**, **суддон**, **ғаладон** — **ғалладон**, **қаламдон**, **шамдон**, **оташдон** (**оловдон**), **бачадон**, (**бача** — бола) **чамадон**, бу сўз форсча — **жома** (кийим) сўзидан ясалган. Асли — **жомадон**дир¹.

2) **-пўш** — **пушидан** (кийгизмоқ, бекитмоқ, ёпмоқ) фе'лидан: **ёлпўш**, (отнинг ёли устидан ёпиладиган ёпик) **гавропўш** (гавора форсча — **бешик**) — бешик устига ёпиладиган нарса:

*Айил пуштанини чечиб бедавнинг,
Қулоғидан олиб зарли жолпўшти.*

(„Даллихон“)

3) **печь**: **печидан** (урғамок, букмоқ) фе'лидандир: **кирпеч**.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ СОВЕТ-ИНТЕРНАЦИОНАЛЬ СУФФИКСЛАР

Ўзбек халқининг социалистик маданияти жуда тез сур'атлар блан ўсиб, юксалиб бормоқда. У тил культурасида ҳам жуда аниқ кўринди. Ўзбек халқи Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин каби буюк мутафаккирларнинг титаник фикрларини, Шекспир, Гёте, Пушкин, Горький каби классик ёзучиларнинг

¹ Б. Бертельс, Учебник персидск. языка, Ленинград, стр. 237:

жуда мураккаб ва образли ибораларини енгил ва чиройли ифода этаолиш мумкин бўладиган даражадаги кудратли тилга эга бўлди. Турли абстракт тушунчаларни ихчам англатаолиш қобилиятига эришди. Бу ҳол тилимизнинг лексика ва морфология қисмида кўпроқ ўзини кўрсатади.

Ўзбек адабий тилининг лексик фонди совет-интернациональ сўзлар (рус адабий тилидан ва у орқали Ғарбий Европа тилларидан кирган сўзлар) ҳисобига бойиб бораётир. Турли давр вақтли матбуотига назар солинса, бу ҳолни — тилимиздаги совет-интернациональ сўзлари қатламининг ўсиш динамикасини жуда яққол кўриш мумкин. Масалан: Самарқандда чиқадиган „Зарафшон“ газетасининг 1923 йил, 25 март, 32 сонидagi 4533 сўзда рус тилидан кирган ва советизм 16 та, рус тили орқали Ғарбий Европа тилларидан кирганлари 76, я'ни булар газетанинг шу сонидagi сўзларнинг умумий сонидан фақат 2% нигина ташкил этади. 1934 йилда „Қизил Ўзбекистон“ газетасининг 4 номери бўйича ўтказилган текширишга кўра, 10.000 сўздан совет-интернациональ сўзлар 12% ни ташкил этади. 1940 йилдаги текшириш бўйича, „Қизил Ўзбекистон“ газетасининг бир номери (16 февраль, 1940 йил, 30 (4707) сони) даги 10800 сўздан русча сўз ва советизм—400 та, рус адабий тили орқали Европа тилларидан кирган сўзлар 1636 та, я'ни совет-интернациональ сўзлар, ҳаммаси бўлиб, газетанинг бу сонидagi сўзларнинг 15% тини ташкил этади¹. Мана бу фактлар ўзбек тилидаги совет-интернациональ сўзлар қатламининг борган сари ўсиб бораётганлигини кўрсатади. Бу ўринда бизни кўпроқ қизиқтирадиган нарса у сўзлар билан бирликда кирган ясовчи элементлар бўлганлигидан, шулар устида фикр юритамиз.

Ўзбек тилига бошқа тил коллективларидан кирган ва қираётган сўзларнинг кўпи ўзининг бутун морфологик структураси билан, бутунлигича кирган сўзлардир. Одатда, бу сўзларнинг бўлаклари бизда ажратилмайди, улар бир бутунлик ҳолида уқилаберади, брок, ба'зи типик совет-интернациональ сўзларда префикс ёки суффиксларнинг доимийлиги уларни англашга, уларнинг турли морфологик бўлақларини алоҳида-алоҳида уқишга олиб боради. Бу ҳол фақат малум даражада мактаб малумоти олганларгагина сезилади, масалан: *амораль*, *анормаль*, *аморф* в. б. Бу сўзлардаги такрорланучи—*а*—ясовчи элемент каби сезилади (*а*—юнонча инкор билдиручи бўлакдир). Шунингдек *-ист*, *-изм*, *-ант*, *-ик* каби типик бўлақлар ҳам букунги тилимизда исте'молчилар онгида суффикс тарзида сезилади, брок бу сўзларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзбекча сўзларга кўшилиб сўз яшашлари, асосан, учрамайди. Совет-интернациональ суффиксли сўзларнинг тилимизда суффиксиз, ўзак ҳолда қўлланишлари жуда сийрак учраса ҳам,

¹ Проф. А. К. Боровков, „Ўзбек тилининг лексикасидаги ўзгаришлар ва янги алфавит“, ЎзФАН Ахбороти, №2, Тошкент. 1940 йил.

дастлабки суффикс блан қўлланишлари жуда кўп учрайди. М а с а л а н: *марксизм—Маркс, активист—актив, революционер—революция, коммунизм—коммуна, администратор—администрация, грамматик—грамматика, диалектолог—диалект—диалектология* в. б.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ясовчи элемент тарзида уқилган совет-интернациональ суффикслар ва уларнинг функциялари куйидагича:

А. Конкрет ма'нони ифода этучи суффикслар:

1. *шахс билдиручилар*

1)-*ист*.

Бу суффикс ёрдами блан ясалган от шахснинг социаль вазиятга, ижтимоий йўналишга, қандайдир бирор илмий, бадий-оқимга, турмуш ҳодисасига,... бирор меҳнат процессига,.. *-изм* суффикси ёрдами блан ифода этиладиган тушунчага, ёки бирор ташкилотга, муассасага бўлган мунасабатини билдиради:¹ *марксист, материалист, идеалист, оптимист, активист, журналист, планерист, пушкинист, парашютист* в. б.

-ист суффикси ўзбек тилига совет-интернациональ сўзлар блан бирга киргандир. Ҳозирги тилимизда бу суффикс ёрдами блан ясалган ўзбекча сўзлар, асосан бўлмаса-да, кейинчалик уларнинг пайдо бўлуви ва бизнинг тилимизда ҳам рус тилидаги каби актив сўз ясаш қуролига айланиб кетиши шубҳасиздир. Рус тилида ҳам *-ист* суффикси ёрдами блан ясалган русча сўзлар илгари бўлмаган. *Связист, значкист, хвостист, отзовист, пушкинист* каби *-ист* суффикси орқали ясалган бу сўзлар сўнгги давр маҳсулотидир. Ўзбек тилида ҳам бу ҳол кутилади, масалан: Навоий ижодини ўргануви ва шу устида илмий текшириши олиб боруви шахсни, интернациональ термин блан, *навоист* деб атамоқ, албатта мумкин бўлади. Демак, *-ист* суффикси ҳарқандай тилда сўз ясаш қуроли бўлиб хизмат этаолади.

Эслатма. *-ист* суффикси ўрнида, ба'зан, функция жихатдан мос келган ўринларда, ўзбекча *-чи* суффикси қўлланиши ҳам мумкин, *-ист* ўрнида қўлланиши *-чи* киши номлари ва конкрет предмет билдиручи сўзларга қўшилади; м а с а л а н: *тракторист—тракторчи, парашютист—парашютчи* каби.

2)-*ант,-ент*.

Бу суффикс ўзбекча сўзларга қўшилмайди. *-ант* ёрдами блан ясалган совет-интернациональ сўзлар тилимизда камроқ учрайди.

-ант-ент ёрдами блан ясалган отлар шахсни қандайдир бирор муассасага, ҳаракат ёки қандайдир бирор иш, процессга бўлган муносабатига кўра билдиради (бундай ясашиш рус адабий тили орқали кирган сўзларда бўлади):

а) *квартирант, курсант, диверсант.*

¹ Проф. В. В. Виноградав, Современный русский язык, грамматическое учение о слове. выпуск II, Москва 1938 г. стр. 55.

б) *интервент, корреспондент, студент, оппонент*

3) **-ик** (юнонча—*ikos*, латинча—*icus*).

-ик суффикси бирор фан, техника, сан'ат соҳасига, қандайдир идеяга, ижтимоий оқимга ва шунинг қабиларга бўлган муносабатни билдиради: *историк, ме́дик, математик, фонетик, гармматик, фíзик, мехáник, тѣхник, теоретик* в. б.¹

4) **-атор** (латинча—*ator*).

Бу суффикс шахсни (рус тилида, одатда, *-ация, -изация* суффикслари билан билдириладиган) қандайдир бирор фаолият-нав'ига кўра билдиради: *рационализатор, ликвидатор, администратор, агитатор, провакатор, кино-оператор*² в. б.

5) **-ионер** (французча—*ionnaire*).³

Бу суффикс шахсни (*-ция* суффикси ила келадиган ажнабий сўзлар билан кўрсатиладиган) касб, иш нав'и, бирор муассасага, коллективга бўлган муносабатига кўра билдиради: *милиционер, реакционер, революционер* в. б.

6) **-лог** (грекча; олим демақдир).

-лог суффикси ёрдами билан сўзнинг биринчи қисмидан англашиладиган предмет бўйича мутахассисни кўрсатучи от ясалади: *графолог, психолог, рефлексолог, биолог, антрополог, диалектолог*, в. б.

Б. Абстракт ма'ноларни ифода этучи суффикслар

Абстракт тушунча ифодаси учун хизмат этадиган совет-интернациональ суффиксларнинг энг актив ясовчи элементларидан бири **-изм** суффиксидир. Буқунги ўзбек адабий тилида бу суффикс билан қирган совет-интернациональ сўзлар жуда кўпдир.

Жуда маҳсулдор бўлган **-изм** суффикси турли абстракт тушунчаларни, билим номини, ижтимоий, сиёсий, илмий доктрина ва оқимларни, предмет ва ходисалар системини, ҳаракат ва ҳолат номларини, бирор нарсага, бирор сифатга моил эканликни ифода этиш учун қўлланади: *ленинизм, большевизм, марксизм, коммунизм, оптимизм, туризм, материализм, диалектизм, неологизм* в. б.

-изм суффикси русча сўзларга, шунингдек, рус адабий тили орқали қирган Ғарбий Европа сўзларига кўшилиб келиш билан бир қаторда, сўз ясовчи элемент сифатида арабча, форсча сўзларга ҳам қўшилиб қўлланаётир. Масалан: *жадидизм, араб—арабизм, форс—форсизм, чигатой—чигатойизм* в. б. Бу ясовчининг келажакда ўзбек адабий тилида ҳам рус тилидаги сингари турли абстракт тушунчаларни ифода этучи жуда маҳсулдор суффиксга айланиб бориши аниқдир.

¹ Ўша асар, бет 56.

² Ўша асар, бет 56.

³ Ўша асар, бет 57.

„СУБЪЕКТИВ БАҲО ФОРМАЛАРИ“ ҲАҚИДА

Бу группага эркалаш, кичрайтиш, севиш ёки жирканув, нафратланув, масқаралов каби мураккаб ма'ноларни билдиручи, субъектнинг малум предмет, шахсга бўлган хусусий қимматини ифода этуви формалар—суффикслар киради. „Субъектив баҳо формалари“ ўзларининг функцияларига кўра юқорида кўриб ўтганимиз суффикслардан фарқ қилади. Биринчидан, бу суффикслар фақат отларга қўшилади, иккинчидан, бошқа ясовчилар каби ўзакдаги асосий сўзнинг реалъ мазмунини бутунлай ўзгартиб юбормай, фақат унга қандайдир бирор янги оттенка—қўшимча ма'но беради, халос. Масалан: *йигит — йигит + ча. келин — келин + чак* каби.

Эркалаш—кичрайтиш формалари мустақил сўз ясамайди. Улар бир сўз—бир лексеманинг ўзидаги субъектив тасвирнинг бир турли кўрinishигинадир.

Эркалаш—кичрайтиш суффикслари кўпинча нутқнинг гўзаллиги, тасвирийлиги, умуман, ифоданинг бадийлиги учун хизмат этади. Мисоллар:

*Ёқут кўзли олтин узук блан порласа,
Келинчакнинг хиналанган нозик бармоғи.*

(*Ғ. Ғулом, „Тўй“*)

Бу суффикслар ёрдами блан турли мураккаб эмоция ва „субъектив баҳо“ ифода этилади:

*Уғилчани янги яслида кўрдим,
Кўзичоқдай ўйнаб юрарди.
Тетик,
Соғлом,
Хурсанд,
Хўп етилган, қизил
Олма каби тўлиб турарди...*

(*Уйғун, „Гул асал“*)

Кичрайтиш формаси орқали предметнинг кичиклигини билдириш блан, унга субъектнинг салбий баҳосини ҳам ифода этиб бўлади: Масалан:

*Эй ясанган отинча,
Ун беш яшар хотинча,
Уйингизда кўш бешик,
Пардозлариз бўлакча...*

(*Ашула*)

Бу текстда кўрганимиз *отинча, хотинча* сўзларидаги *-ча* кичикликни билдириш блан бирга, контекстдаги умумий мазмунга кўра, унинг салбий сифатларга эга эканлигини ҳам кўрсатади.

Тилимизда аслида кичрайтиш формаси блан қўлланадиган сўзларнинг дастлабки, кичрайтиш ма'ноларининг йўқолабори-

ши, уларнинг айрим, мустақил лексема тарзида қўлланиш ҳоллари кўрилади. Масалан, *хурмача* сўзи *хурма+ча* дан ясалган; *оқча* (пул) сўзи ҳам аслда *оқ* (кумуш) сўзидан ясалгандир. Ҳозирги адабий тилимизда бу сўзларнинг кичрайтиш формасидаги сўз эканликлари сезилмайди.

«*Кичрайтиш—эркалаш формаларининг бу каби мустақил лексемаларга айланиб кетиши, ёки кичрайтиш ма'ноларининг йўқолабориши отлардаги «субъектив баҳо» формаларининг ҳозирги адабий тил системасида бир сўз формасидан турли сўзларга ўтиб боручи ўрталик(промежуточное) бир ҳолатда эканлигини кўрсатади*».¹ Мисол учун қуйидаги сўзларни кўздан кечирмоқ мумкин:

Аммамдан яшириб ошхонага кирдим-да, *катта хурмачани кўтариб бозорга келдим* (Ғ. Ғулом, „Шум бола“).

Бу парчадаги *хурмача* сўзи аслида *хурма* нинг кичрайтилган формаси бўлса-да, у кичиклик ма'носини йўқотиб, алоҳида форма, айрим лексема тарзида тасаввур этилган, ҳатто унинг кичкина эмаслигини кўрсатиш учун *катта* сифати билан аниқлаб та'кидланган. Қуйидаги мисолда буни яна очик кўрамиз:

Кичкина декча, ичи тўла михча Бунда *декча* нинг *катта* эмаслиги алоҳида сўз-кичкина билан та'кидланади.

«*Бошини сал кўтариб, ҳайҳотдай қўрғончанинг теварак атрофига кўз юритиб чиқди, ҳарбир кичик соячага синчиклаб қаради* (Ғ. Ғулом, „Соялар“).

Бу текстдаги *қўрғонча* сўзи аслда кичрайтиш ма'носида бўлса ҳам, бу ўринда қўрғоннинг кичиклигини аниқламайди. Буни, унинг олдидан аниқлаб келучи *ҳайҳотдай* сўзи ҳам ишбот этади. *Сояча* сўзидаги *-ча* эса, соянинг кичиклигини яна-да кучли тасвир этиш учун келтирилгандир, у ўзининг кичиклигини аниқлаш функциясини йўқотмагандир.

Қуйидаги сўзлар ҳам кичиклик ма'ноларини, асосан, йўқотиб, алоҳида луғат каби тасаввур этиладилар: *декча* (асли *форсча-дек* — қозон сўзидан), *неча* (*найча*, тўкимачилик термини, *най* сўзидан), *белча* (*бел* сўзидан, косибчиликка махсус асбоб, *кўрпача* (*кўрпа* сўзидан), *зоғча*² (*зоғ* — қарға сўзидан), *шолча* (*шол* сўзидан), *қийиқча* (*қийиқ* сўзидан), *боғча* (болалар боғчаси, *боғ* сўзидан), *олуча* (*олча*, *олу* сўзидан). Мисоллар: *Ой ҳам буларга стоишкор—олуча, «қиз» кўримли кўринсин, деб қучоқ-қучоқ кумуш нурларини унинг кўксига сочади.* (Ғ. Ғулом, „Соялар“).

*Қўғирчоқ, || қурчоқ. арғимчоқ || ҳайинчак, беланчак*³, *қорачиқ* сўзлари ҳам *-чоқ, -чак* ва *-чиқ* суффикслари ёрдами билан ясалган, кичрайтилган формадаги отлардир.

¹ В. В. Виноградов, Современный русский язык, выпуск II, Учпедгиз, Москва 1938 г., стр. 64.

² *Зоғча, декча* сўзлар *-ча* нинг ўзбекча сўзларгагина эмас, форсча отларга ҳам қўшилганлигини кўрсатади.

³ *Беланчак* сўзининг полеантологияси устида кейинроқ, айрича тўхталамиз.

Ба'зи кичрайтиш—эркалаш суффикслари ўзида кичрайтиш суффикси бўлган сўз формаларига ҳам қўшиливи мумкин. У чоғда биринчи ясалган сўз сўнггисига нисбатан катта эканликни, ё эркалашни билдиради. Масалан: *тойчоқча*—*тойчоқ*: *қўзичоққина*—*қўзичоқ* каби. Бундай кичрайтиш—эркалаш суффиксларининг қўшоқ келиши ортиқ эркалашни ифода этади.

Эркалаш — кичрайтиш суффикслари

1. *-ча*: *уй*—*уйча*, *китоб*—*китобча*, *майдон*—*майдонча*, *той*—*тойча*, *йигит*—*йигитча*, *қиз*—*қизча*, *пичоқ*—*пичоқча*, *ҳовуз*—*ҳовузча* (*ҳовучча*), *чуқур*—*чуқурча*; Яна мисоллар:

Айвончада ўртанча синглим кичик укамни терватиб ўтирган экан (*Ғ. Ғулом*, „Шум бола“).

Майда тўлқишлар блан оқиб бораётган *ариқчага* термилиб тингладим (*Ғ. Ғулом*, „Ёдгор“).

Отасига деб, *хурмачага* солинган ошнинг устига битта қатирмани ёшиб, *рўмолчага* тугди-да, чиқиб кетди (*Ойдин*, „Гулсанам“).

Мен ҳам лип этиб хужрага кириб, *хумчадан* ёғ ўйиб олдим (*Ғ. Ғулом*, „Шум бола“).

Оилага ширин завқ бўлур
«Нинни» чалар бўлса ёнингда,
Думалатиб уни севасан.
Чарчаш изи қолмас қонингда.

(*Султон Жўра*)

2. *-чак*, *-чоқ*: *келин*—*келинчак*, *чўп*—*чўпчак* (хас ма'носида), *тугун*—*тугунчак*, *ўйин*—*ўйинчоқ*, *той*—*тойчоқ*, *қулун*—*қулунчоқ*, *қўзи*—*қўзичоқ*, *ёрғу*—*ёрғучоқ*¹.

Эшик орқасида қуруғлик турган *ёрғучоққа* жухорини солди ва ўзича ғинғирлаб ашула айтиб, тегирмонни айлантира бошлади. (*Ойдин*, „Гулсанам“).

Сен севимли эркатоим, шўх қўзичоғим,
Бахтли болам, овинчоғим, алла, дўмбоғим.
(*Ю. Ҳамдам*)

Беланчак сўзи ҳам шу кабидир.

Беланчак сўзи шу вақтгача фе'лдан ясалган от деб танитиб келинади; менимча, бу сўз фе'лдан ясалган бўлмай, аслда отдан (*бола* сўзидан) ясалган бўлиб, *беланчак* (*болачак*) унинг ўзгарган формасидир.

Бу фикрнинг тасдиқи учун қуйидаги далилни келтириш мумкин:

¹ پارغوچاق jargucak, die Handmühle (кўл тегирмони)—*H. Vambery, Sogataische Sprachstudien, Leipzig 1867, стр. 345.*

Бола сўзининг **-чак**, **-чоқ** суффикси ёрдами билан ясалган, кичрайган формаси турк тили системасида бўлган жуда кўп тилларда учрайди. Масалан: „в урянхайском языке: *палан|_ак* — ребёночек от *пала(н)* — ребенок; в алтайском и телеутском нар.: *палачак* — дитятко от *пала* — дитя; в барабинском наречии: *бала|_ак* — ребёночек от *бала* — ребенок; в карагас. нар.: *пала|_ак* — дитятко от *пала* — дитя; в качин, койбал, бельтир. и сагайском нар.: *пала|_ак* — дитятко от *пала* — дитя¹“ в. б.

Юкоридаги фактлар кўрсатадики, *беланчак* сўзининг асли *беламоқ* фе'лидан бўлмай, — *бола* сўзидан бўлиб, *беланчак* унинг ўзгарган формасидир.

беланчак сўзи бизнинг тилимизда ҳам қадим *бола* нинг кичрайган формаси — *болача* ма'носида қўлланган бўлиб, сўнг ёш болага (чақалокқа) махсус бўлган асбоб ҳам шу сўз билан аталган бўлиши мумкин.

Изоҳ: Тилимизда **-чак**, **-чоқ** суффикслари ба'зан асл мазмунидан ҳаракат англашилган ясама сўзларга ҳам қўшилиб, ҳаракатнинг кичиклигини ёки у ҳаракатнинг умуман кичикликка ҳос эканлигини ва ҳаракатнинг кўп марталиги (многократности действия) ни ҳам ифодалайди. Масалан: *беркинмачоқ*, *тортишмачоқ*, *кутурмачак*, *йўртмачоқ*:

„Гулхонлардан шод бетлар нақш олмага айланади. *Тортишмачоқ*лардан беллар қайишди“ (Ғ. Ғуллом, „Соғлар“).

3.-**чик**, **-чуқ** (чуғ): *той* — *тойчик*, *тўй* — *тўйчик*, *қоп* — *қопчик*, *ён* — *ёнчик* Мисоллар:

Тойчиклар кишнайди мен от бўлдим деб,
Келинлар йиғларди мен ёт бўлдим деб.

(„И. В. Сталинга хат“)

4.-**лоқ**.

Эркалаш ва кичрайтиш оти **-лоқ** суффикси ёрдами билан ҳам ясалмоғи мумкин. Масалан: *чақалоқ* — *чақа*, бола сўзидан, *тойлоқ* — *той* сўзидан: *бўталоқ* (туянинг ёш боласи) *бўта*². **-лоқ** суффикси ундош товуш билан тугаган отларга қўшилганда, одатда унинг олдидан бир «а» ортдирилади:

қиз + *а* + *лоқ* — *қизалоқ* (ёш қиз бола).

5.-**гина** (*кина* — *қина*).

-гина суффикси *г* — *к* ундошлари билан тугаган сўзларга *кина*; тил орқа *қ* — *ғ* ундошлари билан битган сўзларга *қина*, бошқа ўринларда ҳарвакт **-гина** шаклида қўшилади: *болагина*, *қизгина*, *этаккина*, *ўртоққина* в. б.

¹ Н. Ф. Катанов, Опыт исследования Урянхайского языка, с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня, Казань 1903, стр. 160 — 161.

² Бўто сўзи „Абушқа“ да ўғил, фарзанд ма'носида берилади,

-гина суффикси, умуман, отларга, киши отлари ўрнида қўллануши ёки унинг белгисини кўрсатиш учун келтириладиган сифатларга қўшилиб келади. Мисоллар: *тентаккинангиз савлатликкина* йигит бўлиб қайтипти-я саллотликдан. 2) Ёш бўлса ҳам майли, ўзи *дуркингина*.... 3) Ўғлингиз Ёдгор *думолоққина* бўлиб ўйнаб юрган экан, жуда ҳам севимли бўлипти-да. 4) — Вой, дарвоқи, ҳозир олиб чиқаман *болагинангни*. 5) — Саодат *болагинам* ҳам *вафоликкина* киз... 6) Барака топкурнинг кўли *гулгина* 7) — Вой, *холагинанг* ўргулсин, омон бўлсанг, анчон юварсан, — дедим-да, унамадим. (Ғ. Ғулом, „Ёдгор“).

6.-жон

-жон тириклик, ҳаёт ма'носини ифода этуши мустақил сўздир.

— **жон** эркалаш учун; ортиқ муҳаббат, севги изҳори учун; бадий ифода воситаси сифатида қўлланади:

Энди сандек *жона-жонон* қайдадур,
Кўриб гул юзингни боғда бандадур
Сақлай ишқинг токи *жоним* тандадир
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадир

(Муқимий)

-жон мустақил ма'нони ифода этиши билан бирга, суффикс холида ҳам қўлланади.

-жон, асосан, киши номларига ва оила а'золарига бўлган муносабатни билдируши отларга қўшилади. Мисоллар: — Ўғлим *Турғунжон*, ўргулиб кетай, хизмат бўлса, биз қилаётирмиз, сен ўртоқларинг ёнида куявликнинг айшини суриб ўтирсангчи, — деди катта бувиси ушлаб олиб“ (С. Абдулла).

— „Жонимни қоқай, Жамила хола, — деб юборди туйқусдан Хайриниса келин, — сиз бору, биз бор-да, *жон холажон*“.
(С. Абдулла).

Хайр энди, *онажон*, балки, биз умр бўйи кўришмасмиз энди... (М. Горький).

Изоҳ: **-жон** суффикси киши отларига қўшилиб келганда, кўпинча, ўзининг эркалаш — кичрайтиш функцияси билан бирга, у ўзи қўшилиб келган отнинг состави билан қўшилиб кетиб, бир шахсни шу ном билан юритилуши иккинчи шахсдан ажратиш учун хизмат қилади:

Аҳмад — Аҳмаджон
Хусан — Хусанжон
Ёқуб — Ёқубжон, в. б.

7.-хон

-хон сўзи *қоон*, *хоқон*нинг қисқарган формас.

-**хон** ҳозирги ўзбек тилида ўз тарихий ма'носида ҳам учрайди, брок букунги тилда, асосан, бошқа функцияда — субъектнинг бирор шахсга нисбатан қийматини — эркалаш, хурмат, севги, ишқ ва шунинг кабиларни баён этиш учун қўлланади: *Дилбархон, Гулнорхон, Нодирахон, Салимахон, Қаримахон* в. б.

Изоҳ: -**хон** ҳам -**жон** каби киши исмлари составида келганда, ба'зан эркалаш—кичрайтиш ролини йўқотган бўлмоғи мумкин: *Онахон, Ойимхон, Ойхон, Жўрахон, Бобохон* в. б.

8.-**ой**.

Бу суффикс фақат хотин-қиз номларигагина қўшилади: *Турсуной Ёқутой, Халимаой, Нигорой* в. б.

9.-**ай**¹.

ай (й) суффикси, купинча, оила а'золарига бўлган муносабатни билдиручи сўзларга қўшилиб, мурожаат, эркалаш ва ялиниш каби ма'ноларни ифода этади. Бу тўғридан-тўғри отларга ёки биринчи, иккинчи шахс эгалик суффикслари билан тугаган ўзакларга қўшилиб келади. Мисол: *Бобой, онамай, ўғлимай, чирғимай, қизингай* каби. Учинчи шахс бирлиги учун «си» дан сўнг *ей* қўшилади: *отасией, акасией* в. б.

Бу форма аслан ундов сўздир.

10.-**кай**.

Жуда сийрак қўлланади: *Болаккай*, — бола сўзидан, *сўлаккай*, *сўлаккай* — сўлак сўзидан в. б.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДА ХОТИНЛИК ЖИНСИНИ БИЛДИРУЧИ СУФФИКСЛАР

Ўзбек тилининг ўзида хотинликни кўрсатучи морфологик элементлар йўқдир, брок бошқа тил коллективлари (масалан рус, араб ва мўғул тилларидан) кирган ба'зи сўзларда бордир. Мўғул тилидан кирган хотинлик жинсини кўрсатучи суффикслар жуда камчиликни ташкил этади ва у бўлак ўзининг ниҳоятда сийрак учрови билан ўзбек тилида айрим суффикс тарзида сезилмайди ҳам. М а с а л а н:

-жин:

Ғўнажин, — уч ёшар урғочи ҳайвон.

Ғўнан — уч ёшар эркак ҳайвон

Дўнан — тўрт ёшар эркак.

Аммо, хотинлик жинсини билдиручи арабча-а суффикси тилимизда (араб тилидан кирган сўзларда) қўлланади, м а с а л а н: *муаллим — муаллима, вакил — вакила, мураббий — мураббия* в. б. Бу формалар тилимизда малум давргача бир қадар қўлланган бўлсалар-да, сўнгроқ йўқолганлар. Малум ижтимоий ва сиёсий сабабларга кўра, қолганлари ҳам йўқолишга юз тутгандирлар.

¹ Мурожаат: *Н. Ф. Катанов*. Опы́т исследования урянхайского языка, Казань 1903, стр. 165.

Буқунги тилимизда, умуман, арабча сўз ва иборалар ўзбек халқига ошна ва осон тушунарлик бўлган, умумлик характерига эга бўлган совет-интернациональ сўзлар блан, мумкин бўлганлари ўзбекча сўзлар блан олмоштирилаётир. М а с а л а н:

Муаллима ўрнида ўқитучи
вакила ўрнида делегатка (делегат хотин)
мураббия ўрнида тарбияловчи (хотин)
толиба ўрнида студентка в. б.

Демак, буқунги тилимизда жинсни кўрсатучи арабча формаларнинг қўлланиши йўқдир. Бу факт ўзбек тилида умуман хотинлик жинсини билдиручи суффиксларнинг бошқа тиллардан кирган ўша формаларнинг бутунлай йўқолиб бораётганлигини кўрсатмайди. Бир томондан бундай формалар йўқолаборса, иккинчи томондан тилимизга кириб, мустақамланиб бормокда. Бу рус тилидан — ўзбек халқи блан маданий, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан энг яқин муносабатда бўлган улуг тилдан кираётир. Араб тилидан кириб қолган, оммага тушунарли бўлмаган формалар чиқиб бораётир. Хозирги ўзбек адабий тилида рус тилидан ва у орқали кирган хотинлик жинсини билдиручи, шахс суффикси блан кирган сўзлар жуда кўп.

Буқунги ўзбек адабий тилида хотинлик жинсини кўрсатучи шахс суффикслари қуйидагилардир:

1.-*ка*:

а) рус тилидаги *-ец* суффиксига нисбатан (от ўзакларида) қўлланади: *комсомолка, немка, инженерка*.

б) суффиксиз ёки эрлик жинсини билдиручи *-ин* суффикси бўлган сўзларга қўшилиб, хотин отини ясайди: *шведка, грузинка, татарка, цыганка* в. б.

-ка суффикси блан бирга қўлланадиган (бир ўринда ишлатиладиган) яна бирнеча мураккаб суффикслар бордир:

2.-*истка* (*истга* нисбатан қўлланади): *пианистка, артистка, парашютистка, планеристка, активистка, машинистка* в. б.

3.-*ентка, -антка* (*-ент, -антга* нисбатан): *курсантка, корреспондентка, студентка* в. б.

5.-*ница*: *физкультурница, ударница, колхозница* (колхозчи оёл).

6. *-ова, -ева, -на, -ич (ш) -на, -овна, -евна* (бу суффикслар *-ов, -ев, -ович* ва *-ичларга* нисбатан) фамилияларга қўшилиб, шахснинг хотин жинсидан эканини билдиради: *Қодирова, Файзиева, Ильична, Кузминична, Фоминична, Иванова, Петровна, Артемьевна* в. б.

Юқорида (1 — 5) кўрсатилган суффикслар хозирги ўзбек тили грамматика ва орфографиясида қонунлаштирилмаган бўлсалар-да, буқунги тилимизда, ёзма адабий тилимизда ҳам, жонли тилимизда ҳам жуда кўп учраб туради.

Бу фактлар келгусида ўзбек тилида ҳам хотинлик жинсини билдиручи род категориясининг юзага чиқишидан дарак беради.

КАРАБ ЧИКИЛГАН, ФОЙДАЛАНИЛГАН АСАРЛАР

1. „Абушка“
2. *Алишер Навоий*, „Мухокаматул лугатайн“
3. *А. К. Боровков*, Узбек адабий тилининг лексикасидаги ўзгаришлар ва янги алфавит. ЎзФАН „Ахбороти“, №2, Тошкент 1940.
4. *И. А. Батманов*, Грамматика киргизского языка, выпуск II, имена, Фрунзе, Киргизиздат. 1940.
5. *Е. Э. Бертельс*, Учебник персидского языка, Ленинград 1932.
6. *Л. Будагов*, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб 1869.
7. *Herrmann Vámbéry*, Cagataische Sprachstudien, Leipzig 1867.
8. *Herrmann Vámbéry*, Etymologisches Wörterbuch der Türko — Tatarischen Sprachen, Leipzig 1878.
9. *Ж. Вандриес*, Язык, Москва 1937.
10. *В. В. Виноградов*, Современный русский язык, вып. II, Москва 1938.
11. Грамматика киргизского языка (фонетика, этимология и синтаксис), издание Православного Миссионерского Общества, Оренбург 1897.
12. *Deny J.*, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*, Paris 1920.
13. *Н. Ф. Катанов*, Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюрского корня, Казань 1903.
14. *Мирза Александр Казем-бек*, Грамматика турецко-татарского языка, Казань 1846.
15. *Поль Лафарг*, Язык и революция.
16. *С. Е. Малев*, Ибн-Муханна о турецком языке. Записки коллегии востоковедов, АН СССР, т. III, вып. 2.
17. Акад. *Н. Я. Марр*, Избранные работы, тт. II, IV.
18. *А. Мейе*. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва — Ленинград 1938.
19. *П. М. Мелиоранский*, Араб — филолог о турецком языке, СПб 1900.
20. *П. М. Мелиоранский*, Краткая грамматика казак-киргизского языка, часть I, СПб 1897.
21. *М. Н. Петерсон*, Введение в языкознание, Бюро заочного обучения при педфаке 2-го МГУ, задания №№ 7 и 8. Москва 1928.
22. *В. Радлов*, Опыт словаря турецких наречий, СПб 1908—1909.
23. *В. Радлов*, Языки Тактамыша и Темиркутлуга, Записки вост. отд., 1888.
24. *Шайх Сулаймон Бухорий*, Лугати Чигатои-туркий ва Усмоний, 1298.
25. *Н. В. Юшманов*, Грамматика иностранных слов (в словаре иностранных слов), Москва 1938.
26. *И. Д. Ягелло*, Полный персидско-арабско-русский словарь, Ташкент 1910 и т. п.

ҲУСАН ҒОЗИЕВ

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДАГИ
ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ СОСТАВИ
ҲАКИДА

ТЕМА ҲАҚИДА БИР-ИККИ СЎЗ

Бу теманинг вазифаси ҳозирги замон ўзбек адабий тилида эргашган қўшма гапларнинг тузилиш жиҳатдан қандай типларга эга эканлигини кўрсатишдир.

Бу тема ўзининг характери билан содда гапларнинг тузилиш типларининг анализ этилишига бирмунча ўхшайди.

Теманинг теоретик ва практик аҳамияти шундан иборатки, у ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги қўшма гапларнинг қандай парчалардан (гаплардан) тузилгани ва тузилиши мумкин эканини шу гапларнинг мазмун муносабатлари асосида ҳал қилиб беради; эргашган қўшма гаплар орқали фикр баён этишда тилимизнинг кўп хиллик ифода техникасига эга эканлигини ҳам баён этади.

Эргашган қўшма гапларнинг ҳарқайси типдаги тузилишининг қандай асарларда асосий ҳолат сифатида кўлланишини тўла бериш алоҳида теманинг ва йилларнинг ишидир.

Автор.

ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАП СОСТАВИНИ БЕЛГИЛАШ АСОСИ ҲАҚИДА

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги эргашган қўшма гапларнинг составларининг қандай типларда учрашини тўғри аниқлаш — шу гап тузилишидаги бўлак¹ (гап) ларнинг мазмун муносабатларини асосга олишни талаб қилади. Уларнинг мазмун алоқаларига асосланмай, ҳарқайси гапнинг айрим муносабати билан чегараланиш ва шу асосда гап составининг типини белгилаш, гапдаги фикрнинг тўғри англашилмаслигига сабаб бўлади; бунинг натижасида ишнинг теоретик ва практик аҳамияти ҳам йўқолади. Масалан, *қозонга яқин юрсанг, қораси юқар; ёмонга яқин юрсанг, балоси юқар*, дейилган қўшма гапни ташкил этган гапларнинг муносабатини шу таркибдаги умумий мазмунга асосламай текширганда, биринчидан, *қозонга яқин юрсанг*, дейилган гап „*қораси юқар*“ га боғланади, *ёмонга яқин юрсанг*, дейилган гап „*балоси юқар*“ га боғланади, гўё тўрт гап иккита-иккитадан бўлиб ўзаро боғланган бўлади, иккинчидан, *қораси юқар*ни каби балоси юқарди бўлиб чиқади.

¹ Стилистик қулайлик учун, қўшма гап ичидаги гаплар „бўлак“ термини билан берилди.

Бу гапларнинг умумий мазмунини кўзда тутиб, унинг тузилишини шундай изохлаш тўғри бўлади: *қозонга яқин юрсанг, қораси юқар*, дейилгандаги икки содда гап бир эргашган кўшма гапни ташкил қилиб, шу бир бутун ҳолдаги гап мазмуни каби *ёмонга яқин юрсанг, балоси юқар*, дейилган фикр ифодаланadi. Демак, биринчи кўшма гап иккинчи гапдаги мазмуни ўзига ўхшатиб, унинг муқаррарлигини баён этишга ёрдам беради.

Шунингдек, *бизнинг мамлакатимизда ким унумли ва сифатли ишласа, буюк ҳурматга эга бўлади, шунинг учун бизда ҳамма унумли, сифатли ишлашга тиришади*, дейилган гапнинг ҳам бир содда (бош) ва бир эргашган кўшма гапдан тузилганлиги шу гапнинг умумий мазмуни асосида белгиланади. Бу гапни ташкил қилган бўлак (гап)ларнинг ҳам мазмун мунособатига асосланмай, айрим-айрим боғланишларини асосга олганда, гап мазмуни англашилмаслик даражага бориб етади. Масалан, бу кўшма гапнинг охириги гапи билан иккинчи гапни (*буюк ҳурматга эга бўлади, шунинг учун бизда ҳамма унумли ва сифатли ишлашга тиришади*) бир боғланишда олиб кўриб бўлмайди, чунки улардан очик мазмун англашилмайди. У кўшма гапнинг биринчи ва иккинчи гапи (*бизнинг мамлакатимизда ким унумли ва сифатли ишласа, буюк ҳурматга эга бўлади*) ни бир эргашган кўшма гап ҳолида олиб, уни охириги гап билан, я'ни бош гап билан, боғлаб қараганда, бу кўшма гапдаги фикр тўғри тушинилади.

Мана бу фактлар кўрсатадики, эргашган кўшма гапларнинг состави шу гапнинг умумий мазмуни асосида тайин этилиши тўғри бўлади. Шунинг учун биз, эргашган кўшма гапларнинг состав жиҳатидан қандай типларда учрашини белгилаганимизда, кўшма гапни ташкил қилучи гапларнинг мазмун мунособатларини асосга олдик. Шу асосда эргашган гаплар состав жиҳатдан бирнеча типларга ажратилади.

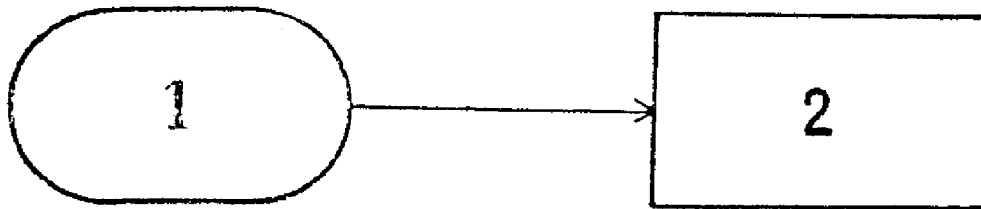
ИККИ СОДДА ГАПДАН ТУЗИЛГАН ЭРГАШГАН КЎШМА ГАП

Эргашган кўшма гаплар икки содда гапдан тузилган бўлиши мумкин. Масалан:

Қуёшнинг дастлабки нури бу кичкина қувачага тушганда, Турғуной қаттиқ йўтал билан уйғонди (А. Қажҳор).

Бу мисолдаги биринчи содда гап (*қуёшнинг дастлабки нури бу кичкина қувачага тушганда*) иккинчи содда гап (*Турғуной қаттиқ йўтал билан уйғонди*) нинг иш-ҳаракат пайтини англашиб, икки содда гап бирикиб бир эргашган кўшма гапни ташкил қилган. Бу гапнинг схемаси шундай¹:

¹ Асарнинг ҳарбир ерида учраган юмалоқ (0) шакл эргаш гапни, тўрт бурчакли шакл бош гапни кўрсатиш учун шартли равишда олинди.

1) *Кудшининг дастлабки нури бу кичкина кувачага тушганда,*

2) *Турғуной каттиқ йўтал блан уйғонди.*

Демак, биргина содда гап блан бир бош гапнинг боғланиши икки содда гапдан тузилган эргашган кўшма гапни ташкил қилади.

Бу типдаги эргашган кўшма гаплардаги бош ва эргаш гапларнинг турли формада турлича мазмунда муносабатга киришлари тилимизда анча учрайди. Уларнинг сабаби изоҳланган, сабаб эргаш гапли; мақсади изоҳланган, мақсад эргаш гапли; эгаси изоҳланган, эга эргаш гапли; кесими изоҳланган кесим эргаш гапли; даражаси изоҳланган даража эргаш гапли [*Жинни сувдан нақадар кўрқса, Усмонали ҳам қур'ондан шу қадар кўрқар эди. (А. Қаҳҳор).*]; ўрни изоҳлаган бош гап ва ўрин эргаш гапли ҳам бошқа бирнеча типларини учратиш мумкин.

ИККИ СОДДА ГАПДАН ТУЗИЛГАН ЭРГАШГАН КЎШМА ГАПДА ТАРТИБ

Бир содда бош ва бир содда эргаш гаплардан тузилган кўшма гапдаги содда гаплар куйидагича тартибда қўлланадилар:

1. Бош гапнинг сабабини, пайтини, мақсадини, шартини, равиш-холини, эгасини, ўрнини ва бош гапдаги иш-ҳаракатга тўсиқсизликни англатган эргаш гаплар кўп вақт бош гапдан аввал келадилар. Масалан:

1) *Отпуск вақтида боролмаганим учун, кампир бироз ранжиган бўлибдир. (Ғ. Ғулом.)*

2) *Қуёш шарқ томондаги тоғ оралигидан эндигина кўтарилар экан, отряд йўлга чиқди. (А. Қаҳҳор.)*

3) *Малика хизматин ўзим қилай деб, форга қараб отнинг бошини бурди. (Ф. Йўлдош.)*

4) *Агар буюрсангиз, қил блан фил боғлашга, тирноқ блан тоғ қўпорилшга тайёрман. (Ғ. Ғулом.)*

5) *Мен унга ижозат бермасдан, ўзим олиб бориб қўйдим. (Ғ. Ғулом.)*

6) *Ма'шуқ қайда бўлса, ошиқ шунда бўлур. (Х. Хакимзода)*

7) *Киши қариса-да, қўнгли қаримас. (Мақол.)*

8) *Ким ишласа, ўша тишлайди. (Мақол.)*

Бу тип эргашган гаплар ба'зан бош гапдан кейин ёки бош гап ўртасида келаолади. Масалан:

1) *... болани нобуд қилишга кўзимиз қиймади: оппоққина лўмбуллаган бола эди. (Ғ. Ғулом.)*

2) Шуниси характерлики, *Маркснинг ўзи ўрта табақаларга ва ҳаммадан аввал деҳқонларга тамоман бошқача баҳо берарди.* (И. Сталин, „Марксизм ва миллий-колониаль масала“, 181-нчи бет.)

3) *Демак, пролетариат партияси, агар у чинакам партия бўлишни истаса, энг олдин ишлабчиқаршнинг ривожланиш қонунларини, жамиятнинг иқтисодий тараққиёт қонунларини билиб олиши лозим* („ВКП(б) тарихи кеска курси“, 138-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

2. Аниқловчи эргаш гап ўзи аниқлаган отдан олдин келади, аниқловчи вазифасидаги сўзни изоҳлаганда эса, кўп вақт бош гапдан кейин келади. Масалан:

1) *От босган жойни той ҳам босади.* (Мақол.)

2) *Бу от шундай от эди, етти пушти тулпор от эди* (Ф. Йўлдош.)

Аниқловчи бўлган сўзи изоҳланган баъзи бош гап кейин аниқловчи эргаш гап олдин келиши мумкин. Масалан:

1) *Сен қайси китобни олсанг, мен ҳам ўша китобни оламан.*

2) *Қимнинг сўзи тўғри бўлса, ўшанинг юзи ёруғ бўлади.*

3. Тўлдиручи, кесим ва даража гаплар кўп вақт бош гапдан кейин келадилар. Масалан:

1) *Қани айт-чи, нимани билиб қолдинг, тентак қиз?* (С. Абдулла.)

2) *Биласанми, мен кимман?* (Ҳасан Худойберди ўғли, „Камбағал қиз“.)

3) *Париж Коммунасининг қулашининг бир сабаби шуки, у ўрта табақаларнинг, ҳаммадан аввал деҳқонларнинг қаршилигига учради!* (Сталин, „Марксизм ва миллий-колониаль масала“, 180-нчи бет)

4) *Намойиш шу қадар кучайиб кетдики, полиция унга қарши хужум қилишга ботинаолмади.* (Б. Пазери, „Комсомольская правда“ дан.)

Юқоридаги эргаш гаплар баъзан бош гапдан олдин келиши мумкин. Масалан:

Бу ерда ўлим йўқ, кўнгил ҳам шуни деди... (Лермонтов.)

ИККИ ҚЎШМА ГАПДАН ТУЗИЛГАН ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАП

Икки қўшма гапдан тузилган эргашган қўшма гапни ташкил қилучи икки гапнинг ҳарбири ўз ичида ўзаро боғланган содда гапларга эга бўлади.

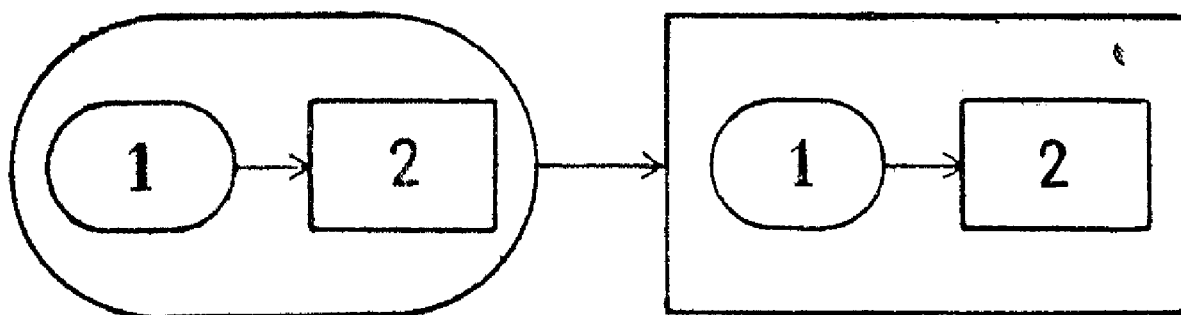
Уларнинг ҳарбиридан англашилган мазмун бир мураккаб фикр сифатида бир-бирларига боғлангандир. Булар шу тузилишлари асосида ўзаро муносабатга киришганларида, кўп

вақт уларнинг эргаш гапи бош гапнинг бирар бўлагига эмас, балки бутун гапга онд бўлади. Масалан:

*Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар;
Ўмонга яқин юрсанг, балоси юқар.*

Бу мисолнинг иккинчи сатридаги эргашган кўшма гап (*Ўмонга яқин юрсанг, балоси юқар*) мазмунига ишончни кучайтириш ниятида ундан олдин яна бир муқаррар ҳодиса эргаш ва бош гапнинг бир бутунлигида (*қозонга яқин юрсанг, қораси юқар*) айтилади ва биринчи сатрдаги мазмун каби иккинчи сатрдаги ишнинг ҳам муқаррарлиги англатилади. Шундай қилиб, икки кўшма гапдан тузилган бир эргашган кўшма гап ҳосил бўлади. У гапнинг схемаси қуйидагичадир:

1) *Қозонга яқин юрсанг,*
2) *қораси юқар;*

1) *Ўмонга яқин юрсанг,*
2) *балоси юқар.*

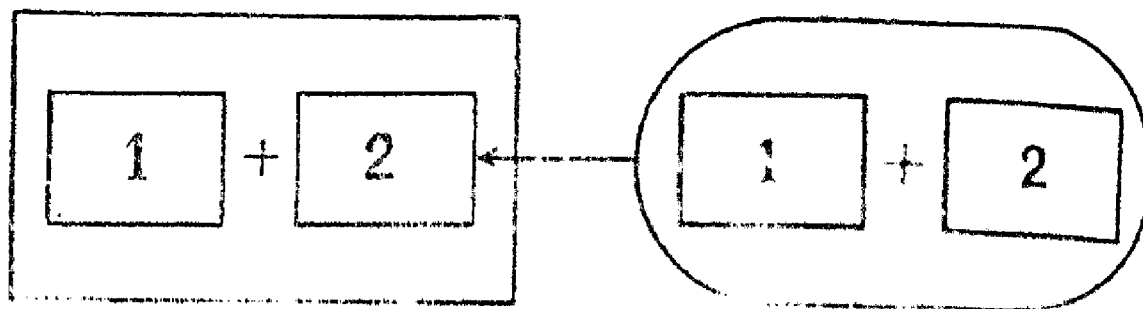
Кўшма гаплардан тузилган эргашган кўшма гаплар, эргашган кўшма гаплардан тузилишидан ташқари, боғланган кўшма гаплардан ҳам тузилишлари мумкин. Масалан:

Сен мажлисга қатнашмадинг, лекин Қарим қатнашди; чунки ташкилотчи унинг мажлисга қатнашмаслигига рози бўлмади ва ўзи ҳам мажлисга иштирок этишга жуда қизиқар эди.

Бу мисолда биринчи, қаршилик боғловчиси (*лекин*) блан айтилган, я'ни қарама-қарши мазмунли содда гаплардан тузилган боғланган кўшма гап иккинчи, я'ни бирикиш боғловчиси (*ва*) блан ўзаро муносабатга киришган содда гапли боғланган кўшма гапга эргашиб, улар боғланган кўшма гаплардан тузилган эргашган кўшма гап ташкил қилганлар.

У гапнинг биринчи боғланган кўшма гапи (*сен мажлисга қатнашмадинг, лекин Қарим қатнашди*) даги иккинчи гап (*Қарим қатнашди*) нинг иш-ҳаракат сабаби шу гап кетига боғланган кўшма гапда баён этилган бўлса-да, сабаби изоҳланган ўша гап содда синтагмада эмас, балки ўзига қарши қўйилган бир гап (*сен мажлисга қатнашмадинг*) блан бирга бир бутун фикрни ифодаламақда. Шунинг учун у гапни, ўзи блан боғланган гапдан ажратган ҳолда, бош гап деб қараш тўғри бўлмас, балки у боғланган кўшма гапни, бир бутун ҳолда, бош гап деб қараб, эргаш гап боғланган кўшма бош гапнинг иккинчи гапидаги мазмуннинг сабабини изоҳлаганини

та'кидлаш лозим. Шундай қилиб, у гап схемادا кўиindaгича кўринади:

- 1) Сен мажлисга қатнашмадинг,
лекин
2) Карим қатнашди;

- 1) ташкилотчи унинг мажлисга
қатнашмаслигига рози бўлмади,
ва
2) ўзи ҳам мажлисга жуда қизи-
қар эди.

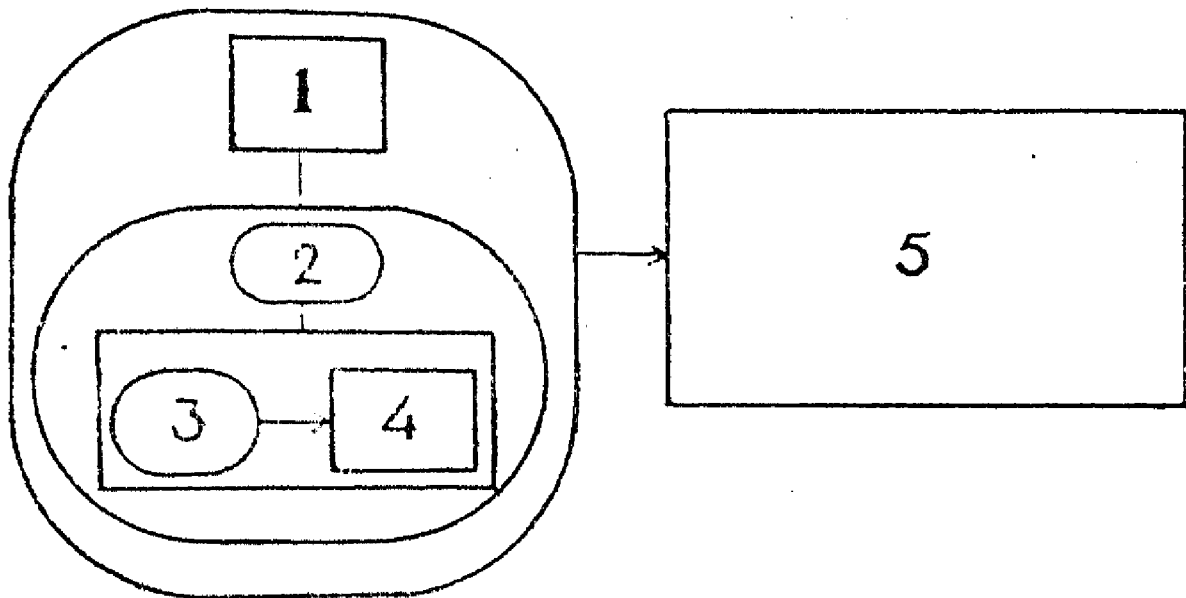
СОДДА ВА КЎШМА ГАПЛАРДАН ТУЗИЛГАН ЭРГАШГАН КЎШМА ГАП

Бу гаплар тузилишида бир содда бош гапга бир бутун ҳолда кўшма гаплар эргашадилар, ёки бир кўшма бош гапга бутун ҳолда содда эргашган гап эргашади. Бу тип эргашган кўшма гапларнинг ичидаги кўшма гаплар шу эргаш гапларнинг умумий мазмунларига асосан олдин ўзаро боғланиб, бир бутун фикрни баён этаётган ҳолда, содда гап билан боғланадилар. Демак, бу типдаги гаплар ҳам состав жиҳатдан икки гап бўлсалар-да, тузилиш ва мазмун муносабатлари жиҳатидан олдинги тип гаплардан ажраладилар. Масалан:

Биринчидан, кишилар бирор ишлабчиқариш усулини эркин равишда танлаб олмайдилар, чунки ҳарбир янги бўғин турмушга қадам қўйган вақтида, ўтган бўғинларнинг иш натижаси бўлган тайёр ишлабчиқариш кучлари ва ишлабчиқариш муносабатлари мавжуд бўлади, шу сабабдан янги бўғин, моддий бойликлар ишлабчиқариш имкониятига эга бўлмоқ учун, ишлабчиқариш соҳасида мавжуд бўлган тайёр нарсаларнинг ҳаммасини биринчи вақтларда қабул қилиши ва буларга мосланиши керак. („ВКП(б) тарихи қисқа курси“, 146-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

Мана бу кўшма гапнинг бош гапи (биринчидан, кишилар бирор ишлабчиқариш усулини эркин равишда танлаб олмайдилар) ўзига эргашган гап (чунки ҳарбир янги бўғин турмушга қадам қўйган вақтида, ўтган бўғинларнинг иш натижаси бўлган тайёр ишлабчиқариш кучлари ва ишлабчиқариш муносабатлари мавжуд бўлган бўлади) билан ва бу эргашучи гап ҳам ўз ичида эргаш гап (ҳарбир янги бўғин турмушга қадам қўйган вақтида ва ўтган бўғинларнинг иш натижаси бўлган) ларга эга бўлиб, у бош ва изоҳловчи гаплар бир бутун ҳолда мисолнинг қолган қисми (шу сабабдан янги бўғин, моддий бойликлар ишлабчиқариш имкониятига эга бўлмоқ учун,

ишлабчиқариш соҳасида мавжуд бўлган тайёр нарсаларнинг ҳаммасини биринчи вақтларда қабул қилиши ва буларга мосланиши керак) даги шу сабабдан дейилган бўлакнинг сабабини изоҳлаб, шу гапга эргашиб келган. Мисолдаги гапларнинг ўзаро боғланишлари схемада кўйидагича бўлади:

- 1) Биринчидан, кишилар бирор ишлабчиқариш усулини эркин равишда танлаб олалмайдилар,
 чунки
- 2) ҳарбир янги бўгин турмушга қадам қўйган вақтида,
- 3) ўтган бўгинларнинг иш натижаси бўлган.
- 4) тайёр ишлабчиқариш кучлари ва ишлабчиқариш муносабатлари мавжуд бўлган бўлади,

5 шу сабабдан янги бўгин, моддий бойликлар ишлабчиқариш имкониятига эга бўлмоқ учун, ишлабчиқариш соҳасида мавжуд бўлган тайёр нарсаларнинг ҳаммасини биринчи вақтларда қабул қилиши ва буларга мосланиши керак.

Бир содда ва бир қўшма гапдан тузилган эргашган қўшма гаплардаги бўлаklar боғланган ёки эргашган қўшма гаплар бўлиши мумкин.

1. Бир содда ва бир боғланган қўшма гапдан тузилган эргашган гап.

Бир содда қўшма гапдан тузилган эргашган қўшма гапдаги ўзаро боғланган гаплар турли типда учрайдилар. Улардан кўйидагиларни кўриш мумкин.

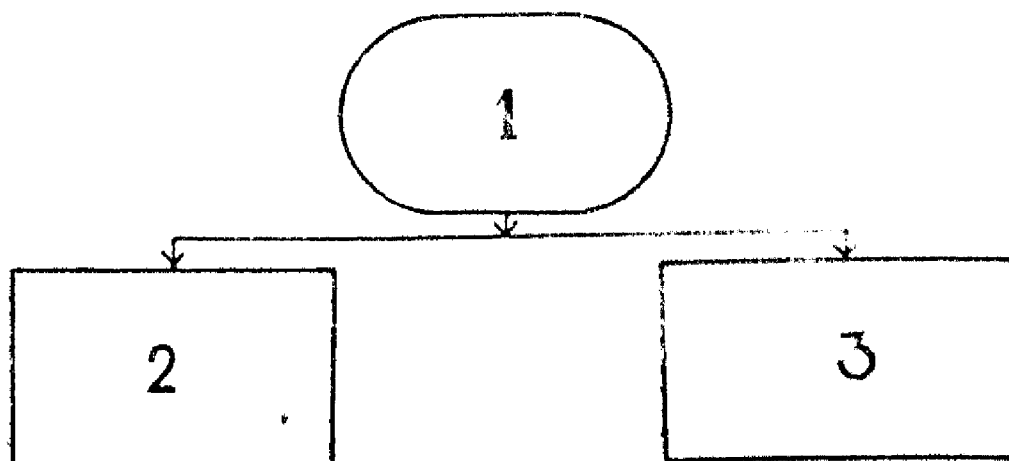
Биринчи тип мисол:

Бир кунни техникумдан дарсдан кеч қолиб, ўзи ёлғиз, эрмак қилиб, битта шўх ашулани айтиб, келаётган эди, йўл юзасидаги эшик тирқишидан шоҳи этак кўриниб, эшик қияси кенгайди. (С. Абдулла, „Улфат“, 31-нчи бет.)

Бу мисолдаги биринчи гап (бир кунни техникумдан, дарсдан кеч қолиб, ўзи ёлғиз, эрмак қилиб, битта шўх ашулани айтиб келаётган эди) сўнгги боғланган қўшма гап (йўл юзасидаги эшик тирқишидан шоҳи этак кўриниб, эшик қияси кенгайди) даги

икки содда гапнинг пайтини бирдан билдирган. Бу гапнинг схемаси:

1) *Бир кунни техникумдан дарсдан кеч қолиб, ўзи ёлғиз, эрмак қилиб, битта шўх ашулани айтиб келайтган эди,*

2) *йўл юзасидаги эшик тирқишидан шоҳи этак кўришиб,*

3) *эшик қийси кенгайди.*

Қуйидаги мисоллар ҳам биринчи мисолдаги бир содда эргаш гап ва бир боғланган кўшма гапдан тузилган эргашган кўшма гаплардир:

1) *Ярим кеча, ҳамма ухлаган бир вақтда, фақатгина колхознинг қоравули, Мелиқўзи, қўш тирғ милтиққа таяниб муд-
д айди; бир фонуз ёқилди, унинг остида жимгина чўзилиб
„Дўлта“ боти рмизғийди. (С. Абдулла, „Улфат“, 68-ичи бет.)*

2) *Қаригандан кейин гам-ҳасрат кўп, дармон оз, ле тамою
бўлиб қолар экан. (М. Горький, „Опа“.)*

3) *Қизим, иш қилсанг шундай қилки, ё бутун дун'ё кўлсин,
ё бутун дун'ё йиғласин. (Х. Ҳакимзода.)*

4) *Бажарилди тарихий бир иш,
Чарақлади чехраси фаннинг;
Рози бўлиб ботирларидан
Ярақлади юзи ватаннинг.*

(Уйғун)

5) *Қимки аччиғ та'мини гар татмасе,
Ёки қаттиқ ерда тунаб ётмасе,
Кўрмасе ким кеча қоронғусини,
Очлик учун чекмасе қайғусини,
Қадрини билмайди ёриғликни ҳам,
Кўзига илмайди озодликни ҳам.*

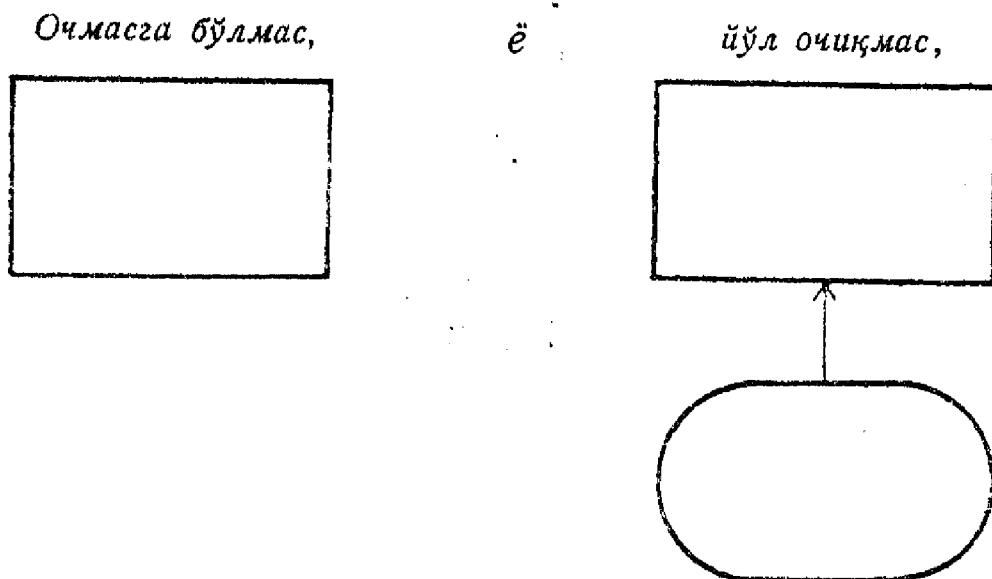
(С. Абдулла, Ҳабибий, Чустий, Ализов, Нехоқов,
Қосимов, „Ўзбекистон“.)

Иккинчи тип мисол:

*Очмасга бўлмас, ё йўл очикмас,
Кетсам стаклаб ул карбалоге.*

(Ҳ. Ҳакимзода.)

Бу мисолда ҳам бир боғланган қўшма гап блан бир содда эргаш гапнинг ўзаро алоқалари бор. Лекин буларнинг алоқалари биринчи мисолдаги гапдан бошқача: биринчи сатрдаги бош гапнинг ҳар иккаласи ҳам бирдан иккинчи сатрдаги эргаш гап томонидан изоҳланмасдан, боғланган қўшма гапнинг иккинчи содда гап (ё йўл очикмас) и изоҳланаётир. У эргашган қўшма гапнинг схемаси шундай бўлади:

кетсам етаклаб ул карбалога.

Учинчи тип мисол:

Бу вазифа қанчалик тез бажарилса, қишлоқ хўжалигига оператив раҳбарлик шунчалик яхшиланади, колхоз, совхоз ва МТС ларимиз социалистик деҳқончилик ҳамда чорвочиликнинг янада янги қалабалари сари олға боражоклар („Қизил Ўзбекистон“нинг бош мақоласидан, 8—VI—40 йил.)

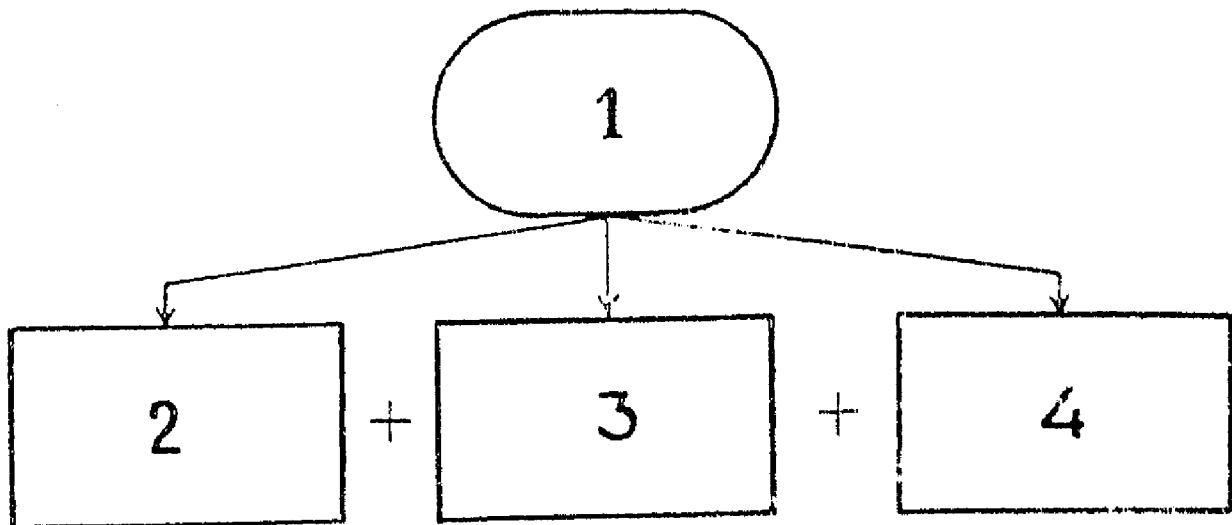
Бу мисолдаги биринчи гап (бу вазифа қанчалик тез бажарилса) эргаш гап вазифасида ўзидан сўнгги боғланган қўшма гапга эргашиб келаётир. Уларнинг ўзаро боғланишлари олдинги ҳар икки мисолдан ҳам фарқланади: бу қўшма гапда бош гап бўлиб келган боғланган қўшма гапнинг биринчи гапи (қишлоқ хўжалигига оператив раҳбарлик шунчалик яхшиланади) даги шунчалик дейилган сўз изоҳланиб, эргаш гап у (шунчалик) блан боғланган; бош гапнинг иккинчи гапи (колхоз, совхоз ва МТС лар социалистик деҳқончилик ҳамда чорвочиликнинг янада янги қалабалари сари олға боражаклар да шунчалик) тез дейилган сузлар айтилмаган, лекин у, охирги гап боғланган қўшма гапнинг биринчи гапидаги (шунчалик тез дейилган) сўзлар орқали эргашган гап блан, бош гапнинг биринчи гапи каби муносабатга киришган.

Тўртинчи тип мисол:

Миербой блан ким ёмон чиқишган бўлса, қамалиб, мулки мусодара бўлди, яхши оти Миербойнинг йилқисига кирди. (С. Абдулла, „Улфат“.)

Мана бу эргашган кўшма гапдаги бўлаklar муносабати олдинги уч мисолдаги бўлаklar алоқасидан ўзгарокдир. Бу кўшма гапдаги биринчи гап (*Мисрбой блан ким ёмон чиқишган бўлса*) ўзидан кейинги уч содда гапдан ташкил топган боғланган кўшма гапга эргашган. Уларнинг бир-бирларига боғланишлари шундан иборат: эргаш гап (*Мисрбой блан ким ёмон чиқишган бўлса*) боғланган кўшма гапдаги биринчи булак (*қамалиб*)нинг айтилмаган эгаси ўрнида, шу эргаш гап яна бош гап составидаги иккинчи гап (*мулки мусодара бўлди*)нинг аниқловчиси ўрнида келаётир; шунингдек, ўша бир эргаш гап яна бош гап составидаги учинчи гапнинг ҳам айтилмаган аниқловчиси (*унинг деган сўз*) ўрнида қўлланаётир. Буларнинг алоқалари схемада қуйидагича:

1) *Мисрбой блан ким ёмон чиқишган бўлса,*

2) *қамалиб,*

3) *мулки мусодара бўлди,*

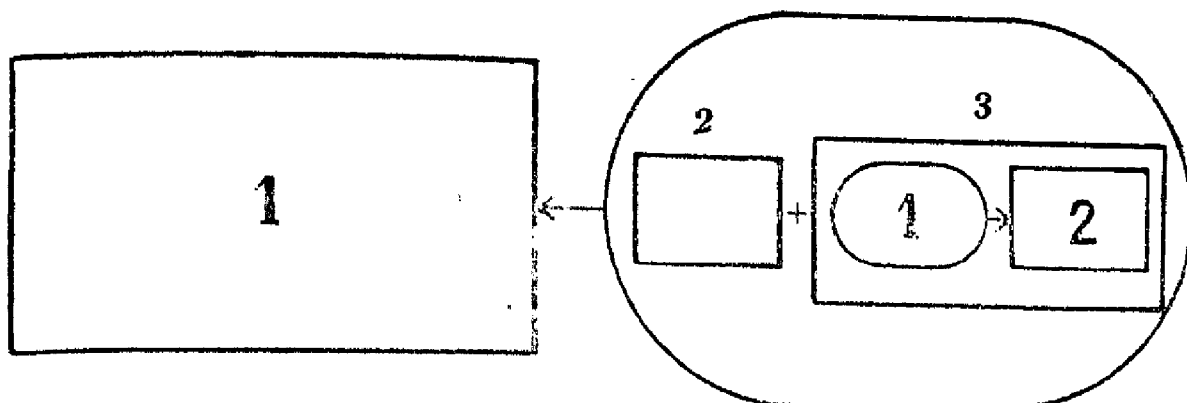
4) *яъни оти Мисрбойнинг йиқисига кирди.*

Шунингдек, эргашган кўшма гап ичидаги боғланган кўшма гапни ташкил қилган бўлаklarнинг ўзлари ҳам кўшма гап бўлишлари мумкин. Масалан:

Жамиятдаги илғор кучларнинг манфаатларига хизмат қиладиган янги, илғор идея ва теориялар ҳам бўлади. Уларнинг аҳамияти шундан иборатки, улар жамиятнинг ривожланишини, жамиятнинг илгарига томон ҳаракат қилишини осонлаштирадilar ва, шу блан бирга, улар жамият моддий ҳаётининг ривожланиш эҳтиёжларини қанчалик аниқ ин'икос этдирсалар, аҳамиятлари ҳам шунчалик катта бўлади. („ВКП(б) тарихи киска курси“, 132-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

Бу мисолдаги бош гапга эргашиб, унинг кесими (*шундан иборатки*)нинг нимадан иборат эканини, яъни мазмунини баён этаётган боғланган кўшма гапдан бўлган эргаш гап (*улар жамиятнинг ривожланишини, жамиятнинг илгарига томон ҳаракат қилишини осонлаштирадilar ва, шу блан бирга, улар жамият моддий ҳаётининг ривожланиш эҳтиёжларини қанчалик аниқ ин'икос этдирсалар, аҳамиятлари ҳам шунчалик катта бўлади*)

даги иккинчи гап (улар жамият моддий ҳаётининг ривожланиш эҳтиёжларини қанчалик аниқ ин'икос этдирсалар, аҳамиятлари ҳам шунчалик катта бўлади) эргашган кўшма гапдан тузилгандир. Унинг схемаси шундай:

- 1) Уларнинг аҳамиятлари шундан иборатки,
- 2) жамиятнинг ривожланишини, жамиятнинг илгарига томон ҳаракат қилишини осонлаштирадилар,

ва

- 3) шу блан бирга, улар жамият моддий ҳаётининг ривожланиш эҳтиёжини қанчалик аниқ ин'икос этдирсалар (1), аҳамиятлари ҳам шунчалик катта бўлади (2).

2. Бир содда бош гап ва бир эргашган кўшма гапдан тузилган эргашган кўшма гап

Бир содда бош гапни, бир бутун фикр баён қилган ҳолда, эргашган кўшма гап изоҳлаши мумкин. Масалан:

Бизнинг мамлакатимизда ким унумли ва сифатли ишласа, буюк ҳурматга эга бўлади, шунинг учун бизда ҳамма унумли ва сифатли ишлашга тиришади.

Бу мисолдаги биринчи гап (бизнинг мамлакатимизда ким унумли ва сифатли ишласа) иккинчи гап (буюк ҳурматга эга бўлади) нинг эгаси ўрнида келиб, иккови гап, бир бутун ҳолда, эргашган кўшма гап сифатида бош гап (шунинг учун ҳамма унумли ва сифатли ишлашга тиришади) даги иш-ҳаракатнинг сабабини изоҳлаган.

БИР СОДДА ВА БИР КЎШМА ГАПДАН ТУЗИЛГАН ЭРГАШГАН КЎШМА ГАПДА ТАРТИБ

Бир содда ва бир кўшма гапдан тузилган эргашган кўшма гапда кўп вақт эргаш гап олдин, бош гап кейин келади. Масалан:

*Шарқ юлдузи Тамарахон ўйнаган маҳал
Дўст тортардик, теварақда ёнарди маш'ал...*

(Ф. Фулом, Ҳ. Олимжон.)

Бу мисолда биринчи содда гап пайт эргаш гап бўлиб, иккинчи сатрдаги боғланган кўшма гапдир; демак, бу кўшма гапда эргаш гап олдин, бош гап кейин келгандир.

Шу блан бирга, бир содда ва бир кўшма гапдан тузилган эргашган кўшма гапдаги бош гап олдин, эргаш гап кейин келиши ҳам мумкин. Масалан:

Совет ҳокимияти шундай тузулганки, ўзининг ички моҳияти блан интернациональ ҳокимият бўлган бу ҳокимият ҳархил йўллар блан омма орасида бирлашув ғожиши парварши қилади— тарбиялайди, унинг ўзи омmani бирлашув йўлига солади. (Сталин, „Марксизм ва миллий-колониаль масала“. 121-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1939 йил.)

Бу мисолда биринчи гап (*Совет ҳокимияти шундай тузилганки,*) бош гап бўлиб, у эргаш гапдан олдин келгандир.

БОШ ВА УЮШИҚ ЭРГАШ ГАПЛАРДАН ТУЗИЛГАН КЎШМА ГАП

Эргашган кўшма гаплардаги бош гапнинг бир бўлагига ёки бутун бош гапга бир турли вазифадаги бирдан ортик эргаш гаплар боғланади, ва у эргаш гапларнинг ҳарбири турли сўроқка жавоб бўлади; улар шундай қилиб, ўзаро боғланган холда, уюшиқ эргаш гап бўлиб, бош гап блан бирга бош ва уюшиқ эргаш гапли кўшма гапни ташкил қиладилар. Мисоллар:

... Агар дун'ё узлуксиз ҳаракат қилиб ва ривожланиб турса, агар эски нарсаларнинг ўлабориши ва янгиларининг ўсабориши ривожланиши қонуни бўлса, у вақтда «ўзгармас» ижтимоий тартибларнинг бўлмаслиги, хусусий мулкчилик ва эксплуатация тўғрисидаги «абадий принципларининг» бўлмаслиги, деҳқонларнинг помещикларга, ишчиларнинг капиталистларга бўйсунуши тўғрисидаги «абадий идеяларнинг» бўлмаслиги равшан. ВКП(б) тарихи қисқа курси“, 124-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

Мана бу кўшма гапдаги биринчи (*агар дун'ё узлуксиз ҳаракат қилиб ва ривожланиб турса*) ва иккинчи гап (*агар эски нарсаларнинг ўлабориши ва янгиларининг ўсабориши ривожланиши қонуни бўлса*) учинчи гап (*у вақтда «ўзгармас» ижтимоий тартибларнинг бўлмаслиги, хусусий мулкчилик ва эксплуатация тўғрисидаги «абадий принципларнинг» бўлмаслиги, деҳқонларнинг помещикларга, ишчиларнинг капиталистларга бўйсунуши тўғрисидаги «абадий идеяларнинг» бўлмаслиги равшан*) даги иш-ҳаракатнинг бўлмаслик шarti нималигини изоҳлаган; шунинг учун ҳар икки эргаш гап нима бўлса? дейилган сўроқларга жавоб бўлади. Бу кўшма гапда гапларнинг ўзаро боғланишлари схема (130-нчи бетдаги)да куйидагича кўринади.

Бош ва уюшиқ эргаш гапли кўшма гапдаги эргаш гаплар тўғридан-тўғри ёки умумлаштиручи сўз ё таркиблар орқали бош гапга боғланишлари мумкин.

Биринчи тип мисол:

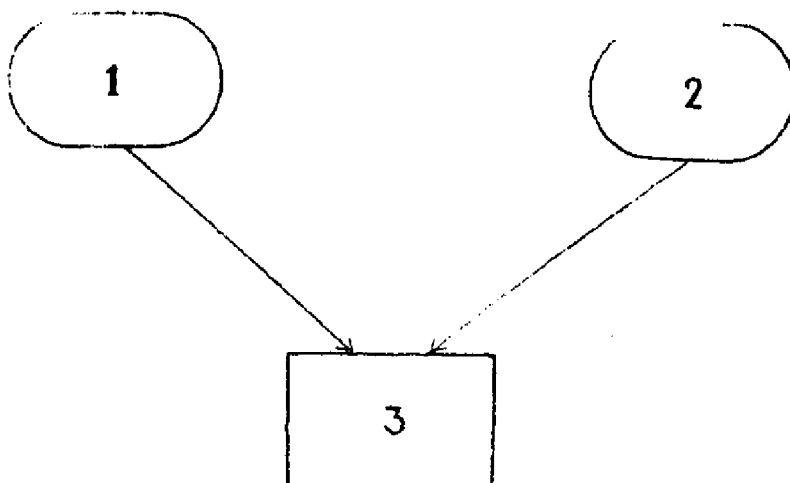
*Март ойи келса, барча очилса,
Не важе қиларман Хайринисога.*

(Х. Ҳакимзода)

1) Агар дун'ё узлуксиз ҳаракат қилиб ва ривожланиб турса,

2) агар эски нарсаларнинг ўлиб бориши ва янгиларининг ўсабориши ривожланиш қонуни бўлса,

3) у вақтда „ўзгармас“ ижтимоий тартибларнинг бўлмаслиги, хусусий мулкчилик ва эксплуатация тўғрисидаги „абадий принципларнинг“ бўлмаслиги, деҳқонларнинг помещикларга, ишчиларнинг капиталистларга бўйсунishi тўғрисидаги „абадий идеяларнинг“ бўлмаслиги равшан.

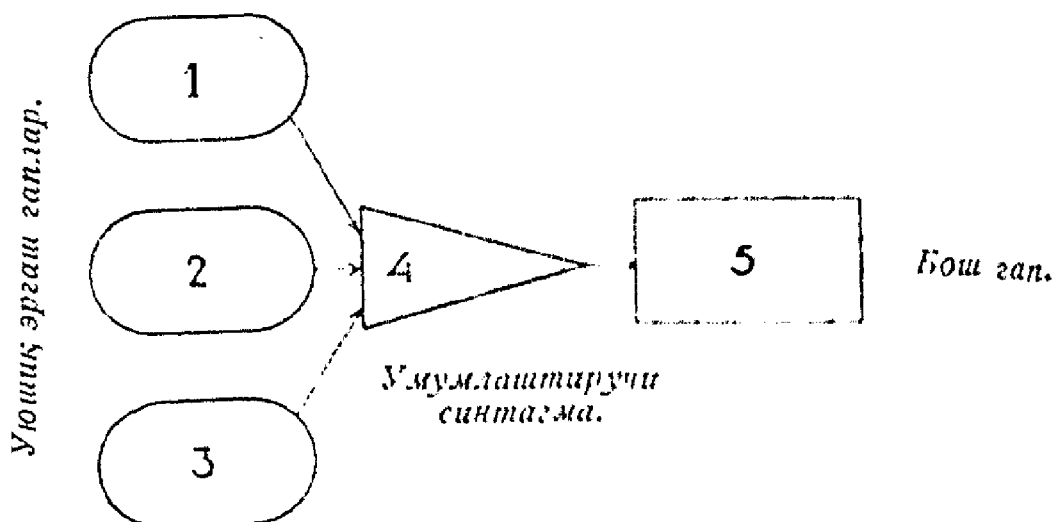
Ше'рнинг биринчи сатридаги гаплар икки эргаш гапнинг ўзаро уюшиши билан тўғридан-тўғри, умумлаштиручи воситага боғланмай, бош гапга боғланганини кўрсатади. У эргаш гапларнинг ҳарбири ҳам бош гапдаги иш-ҳаракатнинг пайтини билдирмоқдалар.

Иккинчи тип мисол:

Партиямиз юксалишининг фақат иккинчи босқичида, юксалишининг фақат иккинчи стадиясида, бу кадрлар ўсиб етишгач, улар партиямизнинг асосий ядросига қўшилгач, ишчилар синфи ичидаги энг яхши элементларнинг муҳаббати забт қилингандан ёки деярлик забт қилингандан кейингина, фақат мана шулардан кейингина партия олдига навбатдаги ва кечиктирилиши сра мумкин бўлмаган зарур эҳтиёж бўлиб, миллионларча оммани эгаллаш вазифаси, партияли кадрларни ҳақиқатан оммавий ишчилар партиясига айлантириш вазифаси келиб босди. (Сталин, „Марксизм ва миллий-колониаль масала“, 177-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1939 йил.)

Бу мисолимиздаги биринчи (партиямиз юксалишининг фақат иккинчи босқичида, юксалишининг фақат иккинчи стадиясида, бу кадрлар ўсиб етишгач), иккинчи (улар партиямизнинг асосий ядросига қўшилгач), учинчи (ишчилар синфи ичидаги энг яхши элементларнинг муҳаббати забт қилингандан ёки деярлик забт қилингандан кейингина) гаплар учинчи гапдан кейинги таркиб (фақат мана шулардан кейингина) га боғланиб, у таркибда шу уч гап умумлаштирилган; у таркиб, шу уч гап билан муносабатда бош гап (партия олдига навбатдаги ва кечиктирилиши сра мумкин бўлмаган зарур эҳтиёж бўлиб, миллионларча оммани эгаллаш вазифаси, партияли кадрларни ҳақиқатан оммавий ишчилар партиясига айлантириш вазифаси келиб босди) га боғла-

ниб, бош гапдаги иш-ҳаракатнинг пайтини изохлаган. Бу гапни ташкил қилган гаплар бир-бирлари билан схемада қуйидагича боғланадилар:

- 1) *Партиямиз юксалишининг фақат иккинчи босқичида, юксалишининг иккинчи стадиясида, бу кадрлар ўсиб етишган,*
- 2) *улар партиямизнинг асосий идросига қўшилган,*
- 3) *ишчилар синфи ўртасидаги энг яхши элементларнинг муҳаббатига забт қилингандан ўки деярлик забт қилингандан кейингина,*
- 4) *фақат шулардан кейингина,*
- 5) *партия олдида навбатдаги ва кечиктириллиши ора мумкин бўлмаган зарур эҳтиёж бўлиб, миллионларча оммани эгаллаш вазифаси, партиясиз кадрларни ҳақиқатан оммавий ишчилар партиясида айлантириш вазифаси келиб босди.*

БОШ ВА УЮШИҚ ЭРГАШ ГАПЛАРДАН ТУЗИЛГАН ҚЎШМА ГАПДА ТАРТИБ

Бош ва эргаш гаплардан тузилган қўшма гаплардаги бош ва эргаш гапларнинг ўринлари шундай:

1. Бош гапдаги иш-ҳаракатнинг шартини, пайтини, сабабини, мақсадини, ўрнини, равиш-ҳолини баён этган ва бош гапдаги иш-ҳаракатга тўсиксизлик мазмунини ифодалаган уюшиқ гаплар бош гапдан олдин келадилар. Бу ҳол проза асарларининг асосий хусусиятларидир. М а с а л а н:

Агар бу табақалар ҳеч бўлмаганда бетарафланган бўлмасалар, агар бу табақалар капиталистлар синфидан ажралиб кетишга ҳали улгурмаган бўлса, агар бу табақаларнинг кўпчилиги ҳали ҳам капитал армияси бўлса, пролетариат ҳокимиятни қўлга олиш ҳақида энгиддий ҳаёл ҳам қилаолмайди. (Сталин, „Марксизм ва миллий-колониаль масала“, 180-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1939 йил).

Мисолдаги биринчи (агар бу табақалар ҳеч бўлмаганда бетарафланган бўлмасалар), иккинчи (агар бу табақалар капиталистлар синфидан ажралиб кетишга ҳали улгурмаган

бўлса), учинчи (агар бу табақаларнинг кўпчилиги ҳали ҳам капитал армияси бўлса) уюшиқ эргаш гаплар бош гап (пролетариат ҳокимиятни қўлга олиш ҳақида жиддий ҳаёл ҳам қилаолмайди) дан олдин келиб, эргашган қўшма гап ташкил қилинганлар.

Қуйидаги мисоллар ҳам бош гаплари кейин, эргаш гаплари олдин келган бош ва уюшиқ эргаш гапли қўшма гаплардир:

1) Ленин жуда равшан ва яққол қилиб кўрсатиб бердики, „капитализм замонида айрим хўжаликлар ва айрим давлатларнинг иқтисодий ривожини бир текисда бўлиши мумкин эмас“ ва уларнинг „кучи эса, иқтисодий ривожланишнинг боришига қараб ўзгаради“. (И. Ключков, „Қизил Ўзбекистон“, 25/IX—40 йил.)

2) Диалектик материализм марксни-ленинчи партиянинг дунёга қарашидир. Унинг диалектик материализм деб аталishi-нинг сабаби шуки, унинг табиат ҳодисаларига қараши, табиат ҳодисаларини ўрганиш методи, бу ҳодисаларни билиш методи диалектикдир, унинг табиат ҳодисаларини тушинтириши, табиат ҳодисаларини тушиниши, унинг теорияси материалистикдир. („ВКП(б) тарихи қисқа курси“, 118-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

3) Қози сўрамайди, боши не эди, ё пули аввалдан ўн мингмиди. (Эргаш Жуманбулбул ўғли.)

4) Эл сероб бўлсин учун, далалар чанқоқликдан қутилиб, ўз бағридаги ҳамма нозу-не'матларни одамзодга яратиб берсин учун, пахтанинг ҳосили яна ҳам ортсин учун, одамлар ўз ихтиёрлари билан сун'ий денгиз яратишга киришдилар. (Х. Олимжон.)

Эслатиш. Юқоридаги каби эргашган қўшма гапларнинг ше'рларда (айрим вақтларда проза асарларида ҳам) ба'зан бош гапи олдин, эргаш гапи кейин келиши мумкин. Масалан:

*Яшнади, кулди халқимиз озод,
Хўжалик тўқу, мулкимиз обод.*

(Коллектив, „Ўзбекистон“ достони.)

Бош гап тўлдиручиси айтилмаган кесим ёки қандайдир бўлак олмошлар, ма'носи конкрет бўлмаган сўзлар (муаммо, нарса кабилар) билан айтилганда, уюшиқ эргаш гап кўп вақт бош гапдан кейин келади ва бош гапдан кейин келган уюшиқ эргаш гап состави кўпроқ боғланган қўшма гап типига бўлади. Масалан:

Шакарбек кўрди, гуллар очилиб, булбуллар бир-бирига чаҳ-чаҳ уриб, тўти-майналар сайраб ётибди. (Ф. Йўлдош ўғли.)

Бу мисолдаги биринчи гап (Шакарбек кўрди) бош гап бўлиб, унинг тўлдирғичи шу бош гапдан кейинги уюшиқ эргаш гаплар (гуллар очилиб, булбуллар чаҳ-чаҳ уриб, тўти-майналар сайраб ётибди) орқали ифодаланган; демак, бош гап олдин, уюшиқ эргаш гаплар кейин келганлар.

2. Бош ва уюшиқ гаплардан тузилган эргашган қўшма гап-

ларда бош гап ўртада, эргаш гаплар бош гапнинг икки томонида келиши мумкин. Масалан:

Сен бординг, шунинг учун мен бормадим, чунки у иш сен блан ҳам битар эди.

Бу мисолдаги бош гап (**шунинг учун мен бормадим**) дан олдин (**сен бординг**) ва кейин келган (**чунки у иш сен блан ҳам битар эди**) эргаш гаплар бош гап кесимидаги иш-харакатнинг сабабини изоҳлаб келаётир.

Бу каби уюшиқ эргаш гапларнинг бош гапларнинг икки томонида келиши проза асарларида кўпроқ сабаб эргаш гаплар уюшиб келганларида учрайди.

Қуйидаги мисоллар ҳам бош гапи ўртада, уюшиқ эргаш гапи бош гапнинг икки томонида келган эргашган қўшма гаплар типидандир:

1) *Гилам сотсанг, қўшинингга сот, бир чеккасида ўзинг ўлтирасан.* (Мақол.)

2) *Болаларни саранжомлаб чиққунимча, касаллар мени хутиб қоладилар, мен уларнинг кўзига ёмон кўринаман,* (С. Абдулла, „Улфат“, 6-нчи бет.)

3) *Хавтабуз келаётган бўлса, четга чиқиб тургин, тагин босиб кетмасин.* (Ғ. Ғулом, „Ёдгор“.)

4) *Улуғ кундир, эркаланса халқнинг ҳақи бор, Чунки бизга ўзинг раҳбар, ўзингсан саркор.* (Ғ. Ғулом, Х. Олимжон.)

3. Уюшиқ эргаш ва бош гапли қўшма гапда бош гап икки томонда, эргаш гап бош гапнинг ичиде келиши мумкин. Масалан:

Аммо энди, я'ни граждандлар уруши битиб, республикаларимиз хўжалик қурилиши ишларига киришишга эндигина имкон топганлари бир вақтда, ҳамда хўжалик соҳасидаги бойликларнинг жуда камлигини ва ички хўжалик ишларида ҳам, ташқи ишлар юзасидан ҳам бирлашув зарурлигини пайқаганлари бир вақтда бу ҳоллар ғоят катта кучга эга бўлдилар. (Сталин, „Марксизм ва миллий-колониаль масала“, 121-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1939 йил.)

Бу мисолда бош гап (**аммо энди бу ҳоллар ғоят катта кучга эга бўлдилар**) нинг **энди** дейилган бўлагидан кейин уюшиқ эргаш гап (**я'ни граждандлар уруши битиб, республикаларимиз хўжалик қурилиши ишларига киришишга эндигина имкон топганлари бир вақтда, хўжалик соҳасидаги бойликларнинг жуда камлигини ва ички хўжалик ишларида ҳам, ташқи ишлар юзасидан ҳам бирлашув зарурлигини пайқаганлари бир пайтда**) лар айтилган, шу уюшиқ эргаш гаплардан сўнг бош гапнинг қолган қисми (**бу ҳоллар ғоят катта кучга эга бўлдилар**) келган.

БОШ ВА УЮШИҚ ЭРГАШ ГАПЛАРНИНГ СОСТАВИ

Бош ва уюшиқ эргаш гапли қўшма гаплардаги бош гаплар содда ёки боғланган қўшма гап бўлишлари, уюшиқ эргаш

гаплар эргашган гаплар блан ёки эргашган гапсиз, боғланган кўшма гап холида келишлари мумкин.

1. Содда бош ва изоҳловчи гапсиз уюшиқ эргаш гапдан тузилган кўшма гап:

Мен ўйлайманки, бизнинг ҳаммамиз ҳам шиша синиқлари устидан яланг оёқ юриб ўтганмиз, бизнинг ҳарбиримиз ҳам ўзимизнинг қора кунларимизда, худди сенга ўхшаб, оғир-оғир нафас олганмиз. (М. Горький, „Она“.)

Бу мисолдаги биринчи содда бош гап (мен ўйлайманки,) ўзига боғланган кўшма гапни, я'ни уюшиқ эргаш гап (биз ҳаммамиз ҳам шиша синиқлари устидан яланг оёқ юриб ўтганмиз, бизнинг ҳарбиримиз ҳам ўзимизнинг қора кунларимизда, худди сенга ўхшаб, оғир-оғир нафас олганмиз) ни эргаштириб келган. Бу эргаш гаплар кўшма гап составида эргаштириш вазифасигагина эгалар, уларнинг ўзларига махсус эргаш гаплари йўқ.

Қуйидаги гаплар ҳам шу типдаги эргашган кўшма гапга кирди:

1) *Бу қарамлик шундан иборат эдики, халқ хўжалигининг энг муҳим тармоқлари бўлган кўмир, нефть, электр саноати, металлургия чет эл капиталининг қўлида эди ва чор Россияси ҳамма машиналарни деярлик чет мамлакатлардан келтиришга мажбур эди. („ВКП)б) тарихи қиска курси“, 113-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)*

2) *Ёзув шундай қудратли қуролдирки, унинг ёрдами бланкиши ўз фикрини акс этдиради, ёзув орқали кишилар ўз фикрларини бошқаларга англадилар ва ёзув орқали фикрларини абадий сақлаб қоладилар; ёзув кишиликка ўзининг асрлар бўйи ҳосил қилган билимларини сақлаш имкониятини беради. (Проф. Т. Н. Қори-Ниёзий.)*

3) *Шунча расво қилдиким, мушкуллар ўлди мушкулим, Кўчага чиқсам, юзимга пардадур икки қўлим.*

(Х. Ҳакимзода)

4) *Ёзган хати унинг шундай бўлибдики,
Тўқсан қолмоқ кунда йиғиб келибди,
Қолмоқнинг юртида улар қарибди,
У алллар ҳам кўп таади қилибди.*

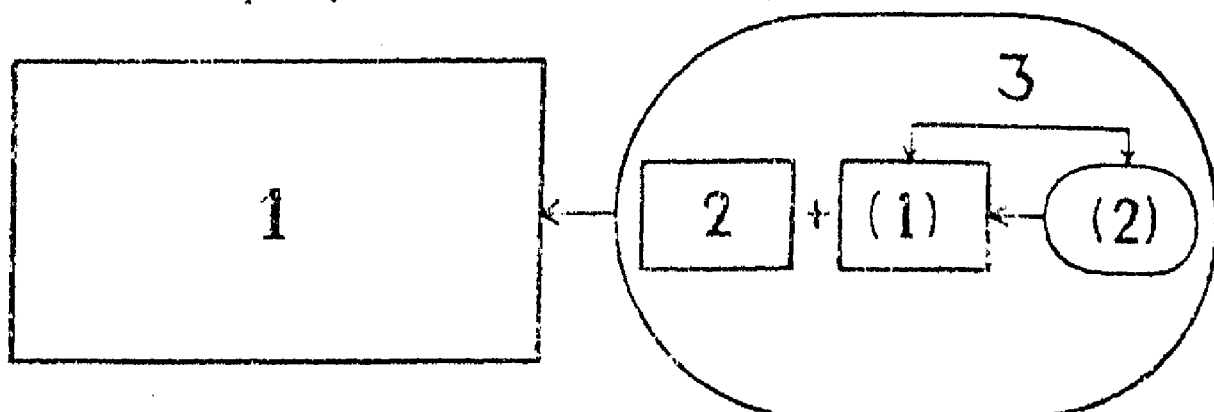
(Ф. Йўлдош, „Олпомиш“)

2. Содда бош гапга эргаш гапли ва эргаш гапсиз уюшиқ гаплар боғланиб келишлари мумкин:

Бу табақаларнинг салмоғи икки ҳолга қараб белгиланади: биринчидан, бу табақалар мавжуд табақалар аҳолисининг кўпчилигини, ёки ҳарҳолда, бирмунча озчилигини ташкил этадилар; иккинчидан, булар шундай жиддий эҳтиёт кучдирларки, капиталистлар синфи пролетариатга қарши турадиган қўшинини шулар ичидан олади. (Сталин, „Марксизм ва миллий-колониаль масала“, 180-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1939 йил)

Мана бу мисолдаги бош гап (бу табақаларнинг салмоғи икки ҳолга қараб белгиланади:) боғланган кўшма гапни уюшиқ:

эргаш гап сифатида ўзига эргаштириб келган, у эргаш гапнинг бири эргаш гапсиз (биринчидан, бу табақалар мавжуд давлатлар аҳолисининг кўпчилигини, ёки ҳарҳолда, бирмунча озчилигини ташкил этадилар), иккинчиси эргаш гапи блан (иккинчидан, булар шундай жиддий эҳтиёт кучлардирки, капиталистлар синфи пролетариатга қарши турадиган қўшинини шулар ичидан олади) айтилиб, улар бир эргашган кўшма гап ташкил қилганлар. Бу гапнинг схемаси шундай:

1. Бу табақаларнинг салмоғи икки ҳолга қараб белгиланади:
2. биринчидан, бу табақалар мавжуд давлатлар аҳолисининг кўпчилигини ёки ҳарҳолда, бирмунча озчилигини ташкил этадилар;
3. иккинчидан, булар шундай жиддий эҳтиёт кучлардирки (1), капиталистлар синфи пролетариатга қарши турадиган қўшинини шулар ичидан олади (2).

3. Содда бош гапга эргаш гапли уюшиқ гаплар эргашиб келишлари мумкин. Масалан:

Сен шундай гапирдинги, бундан сўнг Қарим дарсдан қолмайдиган бўлди, чунки у дарсдан қолишининг зарарини жуда яхши тушунди ва Қосим ҳам иши тамом бўлгач, ўз ишини тездан оммалаштирмоқчи бўлиб қолди.

Бу мисолдаги бош гап (*сен шундай гапирдинги,*) дан сўнг икки эргаш гапи бор, я'ни эргашган кўшма гап [*бундан сўнг Қарим дарсдан қолмайдиган бўлди, чунки у дарсдан қолишининг зарарини тушунди* (бир эргашган кўшма гап), *ва Қосим ҳам иши тамом бўлгач, ўз ишини оммалаштирмоқчи бўлиб қолди* (бу ҳам бир эргашган кўшма гап)], уюшиқ гап холида айтилган.

4. Бир боғланган кўшма бош гапга уюшиқ гаплар эргашиб келиши мумкин. (Бу уюшиқ гаплар ҳам боғланган кўшма гап блан биринчи, иккинчи, учинчи типларда боғланади.) Масалан:

Эркин келса, сен хат ёзсанг, мен бораман, ишлар битади.

Келтирилган мисолдаги биринчи (*Эркин келса,*) ва иккинчи (*сен хат ёзсанг,*) гаплардан кейин санап паузаси ҳосил қилинган, шу блан у гаплар бош гап (*мен бораман, ва ишлар битади*) га уюшиқ эргаш гап сифатида боғланганлар. Шундай қилиб, улар уюшиқ эргаш гаплар ва бир боғланган кўшма гапдан эргашган кўшма гап тузганлар.

Агар мисолдаги биринчи ва иккинчи гаплар санап паузаси блан айтилмаса эди, у гапларнинг биринчиси (*Эркин келса,*) иккинчиси (*сен хат ёзсанг,*) га эргашган бўлиб, бу кўшма гапдан уюшиқ эргаш гапли кўшма гап ҳосил бўлмас эди.

Куйидагилар бош ва уюшиқ гаплардан тузилган эргашган кўшма гаплардир:

1) Сўнгра. Агар табиат, борлиқ, моддий дун'ё биринчи нарса бўлса, ақл, тафаккур — иккинчи, ҳосила нарса бўлса, агар моддий дун'ё кишиларнинг онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда яшайдиган объектив реаллик бўлса, онг эса бу объектив реалликнинг ин'икоси бўлса, у вақтда бундан жамиятнинг моддий ҳаёти, унинг борлиғи ҳам биринчи нарсадир, унинг ма'навий ҳаёти эса — иккинчи, ҳосила нарсадир, жамиятнинг моддий ҳаёти кишиларнинг иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда яшайдиган объектив реалликдир, жамиятнинг ма'навий ҳаёти эса бу объектив реалликнинг ин'икос этишидан, борлиқнинг ин'икос этишидан иборатдир деган хулоса келиб чиқади. („ВКП(б) тарихи қисқа курси“, 130-нчи бет, УзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

2) Турмушимиз қанчалик илгари борса ва қанчалик мукамал бўлса, техника қанчалик баланд бўлса, халқнинг бадиий талабларини қанчалик юқори кўтарсак, мутахассисларнинг совет союзидаги бутун социалистик қурилишига та'сири шунчалик кўп бўлади (М. И. Калинин).

3) Мастон салмоқлик қадам ташлаб борганда, унинг қўпол этиги остида шағал фарч-ғурч қилади, тошлар отилиб чиқади, қуруқ янтоқ ва турли тиканлар мажағланади, аммо Мастоннинг мувозанати — истиқомати сра бузулмайди (А. Қаҳҳор.)

4) Севинч, қувонч юраклардан тошканда,
Шодлик саси осмонлардан ошганда,
Тўлқинимиз ер юзини босганда,
Қийматдонлар, тантанангиз муборак.
(А. Умарий.)

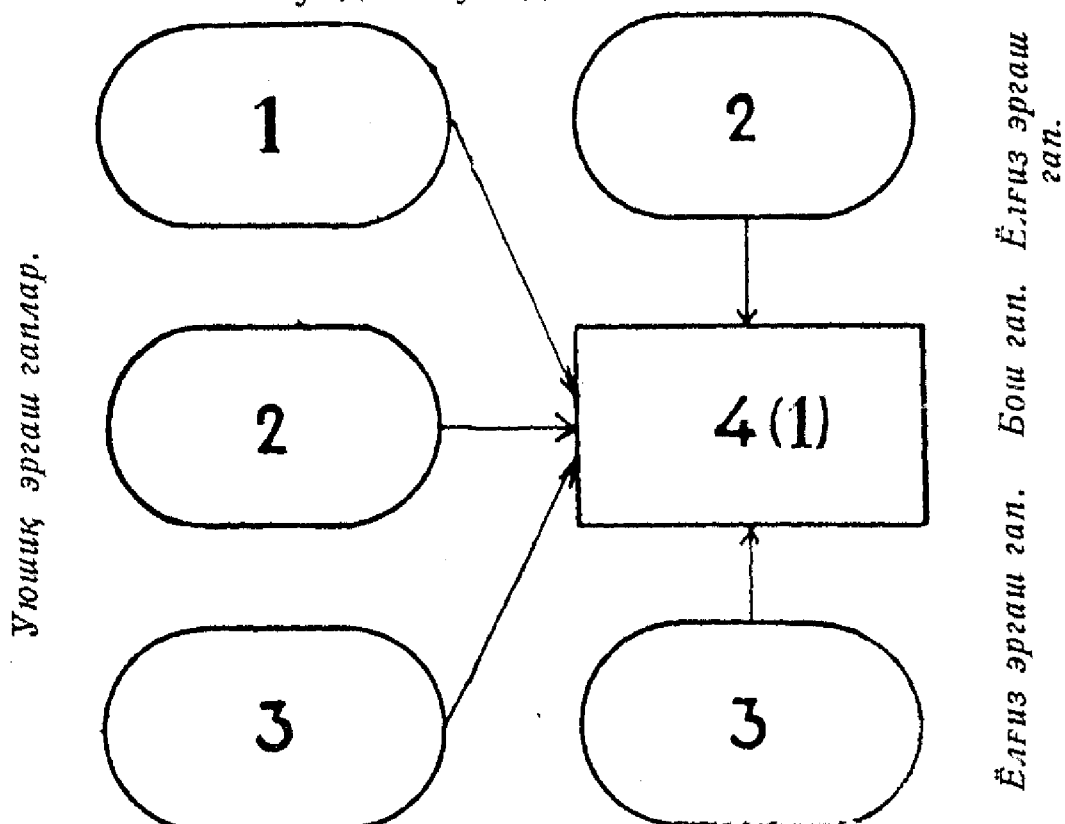
БОШ ВА УЮШГАН ҲАМ УЮШМАГАН ЭРГАШ ГАПЛАРДАН ТУЗИЛГАН КЎШМА ГАП

Эргашган кўшма гап составида бир бош гапга уюшиқ ва уюшмаган эргаш гапларнинг бирдан боғланиб келиши мумкин. М а с а л а н :

Агар дун'ёда яккаланган (изолированные) ҳодисалар бўлмаса, агар барча ҳодисалар ўзаро боғлиқ бўлсалар ва бирининг яшови учун иккинчисининг яшови шарт бўлган бўлса, тарихдаги ҳарбир ижтимоий тузум ва ҳарбир ижтимоий ҳаракатга, кўпинча тарихшунослар қилгандек, „абдий адолат“ нуқтаи назаридан ёки олдиндан белгилаб қўйилган бошқа бир идея нуқтаи назаридан эмас, балки бу тузумни ва бу ижтимоий ҳаракатни туғдирган ва улар блан боғли бўлган шароитлар нуқтаи назаридан баҳо бериш лозим эканлиги равшан. („ВКР(б) тарихи қисқа курси“, 124-нчи бет, УзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

Мана бу кўшма гапдаги бош гап (тарихдаги ҳарбир ижтимоий тузум ва ҳарбир ижтимоий ҳаракатга „абдий адолат“ нуқтаи назаридан ёки бошқа бир идея нуқтаи назаридан эмас, балки бу тузумни ва бу ижтимоий ҳаракатни туғдирган ва улар блан боғли бўлган шароитлар нуқтаи назаридан баҳо бериш

лозим эканлиги равшан) га бешта эргаш гап эргашиб келган. Беш эргаш гапдан учтаси (агар дун'ёда яккаланган (изолированные) ҳодисалар бўлмаса, агар барча ҳодисалар ўзаро боғлиқ бўлсалар ва бирининг яшови учун иккинчисининг яшови шарт дўлган бўлса) уюшган ҳолда, я'ни у гаплар бирлашиб, бош гапдаги иш-ҳаракатнинг бўлиш шартини англатганлари ҳолда, бош гапга боғланган; бир эргаш гап (кўпинча тарихшунослар қилгандек) эса, бош гапдаги бир таркиб („абадий адолат“) ни изоҳлайди; бир эргаш гап (олдиндан белгиланиб қўйилган) эса, бош гапнинг бир бўлаги (идея) ни изоҳлайди. Шундай қилиб, бош гапнинг бир таркиби уч эргаш гап томонидан бир турли изоҳланади, бир таркиби бир эргаш гап томонидан, бир сўзи яна бошқа бир эргаш гап томонидан изоҳланган; уч уюшиқ эргаш гап бош гап орқали икки эргаш гап блан ҳам мазмунан муносабатга киришган. Демак, шу бир эргашган кўшма гап тузумида олти гап қатнашган. Бу кўшма гапнинг схемаси шундай бўлади:

1) Агар дун'ёда яккаланган (изолированные) ҳодисалар бўлмаса,
 2) агар барча ҳодисалар ўзаро боғлиқ бўлсалар ва
 3) бирининг яшови учун иккинчисининг яшови шарт дўлган бўлса,
 4) (1) тарихдаги ҳарбир ижтимоий тузум ва ҳарбир ижтимоий ҳаракатга (2) кўпинча тарихшунослар қилгандек (2), „абадий адолат“ нуқтаи назаридан (3) ёки олдиндан белгилаб қўйилган (3) бошқа бир идея нуқтаи назаридан эмас, балки бу тузумни ва бу ижтимоий ҳаракатни туғдирган ва улар блан боғли бўлган шароитлар нуқтаи назаридан баҳо бериш лозим эканлиги равшан (1).

Куйидаги мисоллар ҳам бош ва уюшиқ ва уюшмаган эргаш гаплардан тузилган кўшма гаплар типидандир:

1) Агар биз партиямизнинг ривожланиш йўлини олиб, (мен унинг асосий қисми бўлган рус қисмини оламан), ривожланишидаги асосий этапларни кўздан кечирсак, сўнгра область ва республикалардаги коммунистик ташкилотларимизнинг яқин фур-

сашдаги тараққиёти манзарасини худди шу этапларга ўхшатиб кўрсак, мен ўйлайманки, чекка ўлкаларда партия ташкилотларимизнинг тараққий қилишлари нуқтаи назаридан бу мамлакатларда бўлган хусусиятларни тушиниб олиш калитини топиб оламиз, (Сталин, „Марксизм ва миллий-колониаль масала“ 176-нчи бет, ЎзК (б) ПМК партия нашриёти, 1939 йил.)

2) Шу вақтда узоқдан Дўлтанинг ғингшиган товуши эшитилди, ҳаммалари тўпланишиб, чироқ кўтаришиб бориб, қарасалар, йўнғичқа орасида бир катта бўри қонга бўёлиб ўлиб ётади, Дўлта бўлса, бироз ярадор бўлгани ҳолда, дармонсизланиб, ўлган бўри ёнида жавдираб турар эди. (С. Абдулла, „Улфат“.)

3) Нима бўлди, нима учун ўлди, буни текширишга сра эҳтиёж бўлмади, чунки ўлимнинг сабабини текшириш тирикни ўлимдан олиб қолиш учунгина керак, халос. (А. Қаҳҳор.)

БОШ ВА УЮШМАГАН ЭРГАШ ГАПЛАРДАН ТУЗИЛГАН ҚЎШМА ГАП

Эргашган қўшма гаплар тузилишида бир бош гап ва бир-неча хил вазифадаги, я'ни уюшмаган эргаш гаплар қатнашиши мумкин. Бу тип гапларнинг бош ёки эргаш гаплари содда ё боғланган қўшма гаплардан бўлади.

Бош гап блан уюшмаган эргаш гапларнинг боғланиши

1. Бир содда бош гапнинг бир бўлагига уюшмаган эргаш гаплар эргашиб, эргашган қўшма гап тузилади. Масалан:

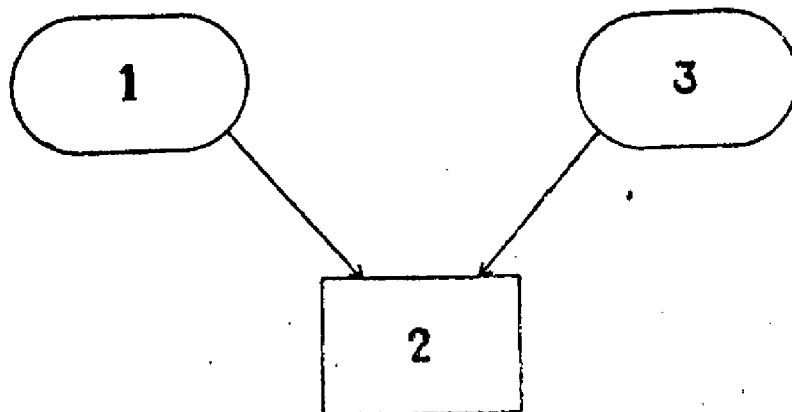
Чор ҳукумат вақтидаги қуллиғингни ўйласанг,

Шодлигинг мангу туганмас, қанча ўйнаб, кўйласанг. (Х. Хакимзода.)

Ше'рнинг иккинчи сатридаги бош гап (*шодлигинг мангу туганмас,*) га икки турли вазифада, я'ни биринчиси (*чор ҳукумат вақтидаги қуллиғингни ўйласанг,*) бош гапдаги иш-ҳаракатнинг бўлишига шартлик, иккинчиси (*қанча ўйнаб кўйласанг,*) тўсиқсизлик ма'носида боғланган. Демак, бу эргаш гаплар, бош гап кесимига турли вазифада боғланиб, эргашган қўшма гап тузилишида катнашганлар. Унинг схемаси:

1) *Чор ҳукумат вақтидаги қуллиғингни ўйласанг,*

3) *қанча ўйнаб, кўйласанг.*

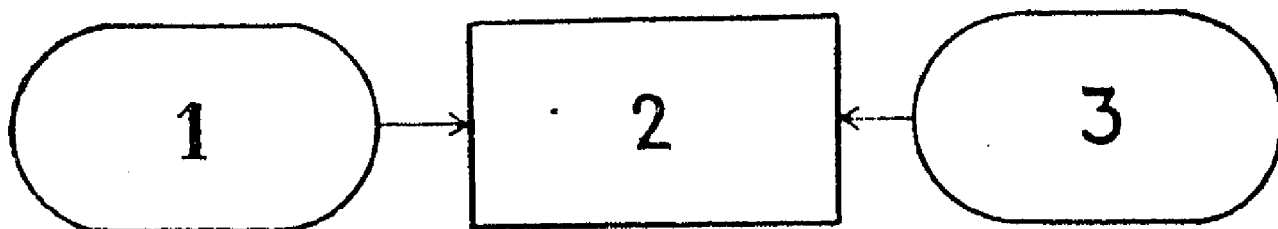
2) *шодлигинг мангу туганмас,*

Куйидаги мисол ҳам юқоридаги кўшма гап тузилишидандир:
Шундай дўлгандан кейин, то бу талабни ижро этмагунча,
мурод эшиги ҳам ҳаргиз очилмагай. (Х. Ҳакимзода.)

2. Бир содда бош гапнинг бошқа-бошқа бўлақларига уюшмаган кўшма гаплар эргашиб келиши мумкин. Масалан:

У бу шодликни изҳор этганда, кўзларида шу қадар эҳтирос, шу қадар қониқиш бор эдики, азобланган Стенкага ўлим тиловчи бу ғамгузарлик мени сескантирди. (М. Горький, „Коновалов“, „Ҳозирги замон адабиёти“, 15-нчи бст. 1938 йил.)

Бу кўшма гапдаги биринчи гап (у бу шодликни изҳор этганда,) иккинчи гап (кўзларида шу қадар эҳтирос, шу қадар қониқиш бор эдики,) нинг кесимига боғланиб, у гапнинг пайтини изоҳламоқда; учинчи гап шу қадар дейилган сўзларга боғланиш билан эҳтирос ва қониқиш сўзларининг изоҳларини конкретлаштирган. Шундай қилиб, икки турли вазифада бош гапнинг бошқа-бошқа бўлақларига боғланган, икки эргаш ва бир бош гапдан тузилган эргашган кўшма гап ҳосил бўлган. Унинг схемаси:

1. У бу шодликни изҳор этганда, 2. кўзларида шу қадар эҳтирос, шу қадар қониқиш бор эдики, 3. азобланган Стенкага ўлим тиловчи бу ғамгузарлик мени сескантирди.

БОШ ВА УЮШМАГАН ЭРГАШ ГАПЛАР СОСТАВИ

1. Бош гап содда, уюшмаган эргаш гапли кўшма гаплардан бўлиши мумкин. Масалан:

1. Дар'ёлар кўп, сув беҳисоб, фойда йўқ аммо,
Бошимизни қотиради чигал муаммо:
Оқ пахталар сероб бўлиб сув ичалмайди,
Ариқлардан шарақ-шарақ сув кечалмайди.

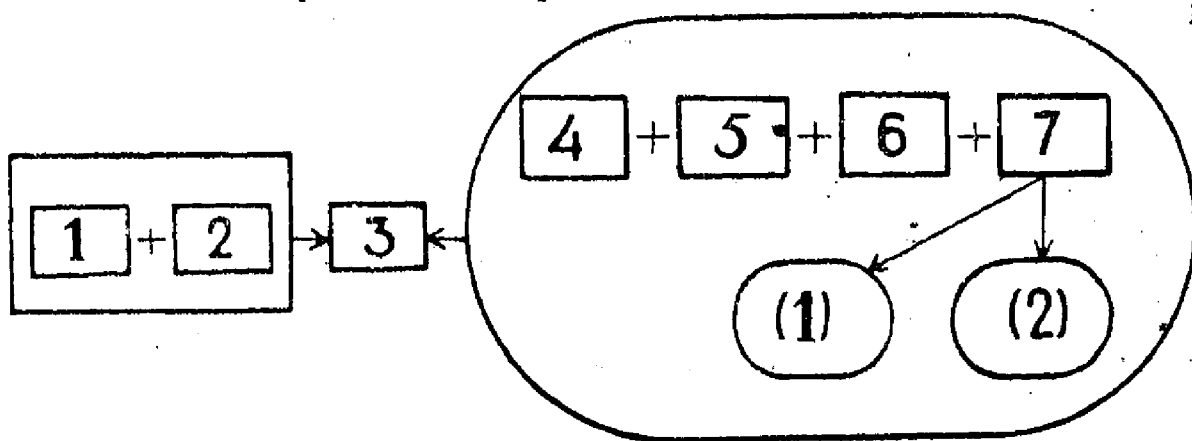
(Ғ Фулом, Х. Олимжон, „Катта Фаргона каналининг қуручиларидан ўрток Сталинга хат“ дан).

Ше'рдаги биринчи сатр бир боғланган кўшма гап бўлиб, унинг мазмунидан иккинчи сатрда баён этилган ҳаракатнинг сабаби англашилаётир, демак, бош гап (бошимизни қотиради чигал муаммо) нинг сабабини изоҳламоқда; учинчи (оқ пахталар сероб бўлиб сув ичалмайди.) ва тўртинчи (ариқлардан шарақ-шарақ сув кечалмайди) сатрдаги гаплар бир боғланган кўшма гапни ташкил қилиб, ўзларидан олдинги бош гапдаги „чигал муаммо“ таркибини изоҳламоқда. Демак, бу кўшма гап бир содда бош гапнинг турли бўлақларига турли вазифада боғланган икки боғланган кўшма эргаш гапдан тузилган.

2. Бу даврнинг тамом бўлишига ҳали кўп бор, лекин шундай бўлса-да, бу давр ўз натижаларини кўрсатди, чунки бу

даврда совет ҳокимияти ўтган йил мамлакат бошига тушган очорчилик блан муваффақиятли кураш олиб борди; бу даврда қишлоқ хўжалиги анча кўтарилди, енгил саноат анча жонланди; саноатимиз бизнинг умидимиз, бизнинг хурсандчилигимиз бўлган ва ишда танилган қўмондон кадрларга эга бўлди. (Сталин, „Марксизм ва миллий-колониаль масала“, 126—127-нчи бетлар, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1939 йил.)

Бу қўшма гапдаги бош гап (бу давр ўз натижаларини кўрсатди) кесими—кўрсатди дейилгандаги иш-ҳаракатнинг бўлишига монисизликни ўзидан олдин келган боғланган қўшма эргаш гап (бу даврнинг тамом бўлишига ҳали кўп бор, лекин шундай бўлса-да) англатаётир; бош гапдан сўнгги боғланган эргаш гап (чунки бу даврда совет ҳокимияти ўтган йил мамлакат бошига тушган очорчилик блан муваффақиятли кураш олиб борди, бу даврда қишлоқ хўжалиги анча кўтарилди, енгил саноат анча жонланди, саноатимиз бизнинг умидимиз, бизнинг хурсандчилигимиз бўлган ва ишда танилган қўмондон кадрларга эга бўлди) бош гап кесимига боғланиб, унинг иш-ҳаракат сабабини англатмоқда. Демак, бир содда бош гапнинг бир бўлаги (кесими ва у орқали бутун гап мазмуни) га турли функцияда боғланган қўшма гаплар эргашиб келган. Бунинг схемаси қуйидагичадир:

I	II	III
1) Бу даврнинг тамом бўлишига ҳали кўп бор, лекин ..	3) бу давр ўз натижаларини кўрсатди,	4) чунки бу даврда совет ҳокимияти ўтган йил мамлакат бошига тушган очорчилик блан муваффақиятли кураш олиб борди;
2) шундай бўлса-да,		5) бу даврда қишлоқ хўжалиги анча кўтарилди;
		6) енгил саноат анча жонланди;
		7) саноатимиз бизнинг умидимиз, бизнинг хурсандчилиги мизбўлган (1) ва ишда танилган (2) қўмондон кадрларга эга бўлди.

2. Бир содда бош гапга бир боғланган қўшма ва бир содда гап турли вазифада эргашиб келиши мумкин:

*Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз;
Ўйлашайлик, бизлар на деб
Золим бойлар қулимиз?*

(Х. Ҳакимзода.)

Бу мисолнинг биринчи ва иккинчи сатридаги гаплар ўзаро боғланиб, бир боғланган қўшма гап тузганлар, сўнгра улар учинчи сатридаги содда бош гап (*ўйлашайлик*,) нинг сабабини изоҳлаганлар; учинчи ва тўртинчи сатридаги (*бизлар на деб золим бойлар қулимиз*) эргаш гап яна учинчи сатридаги (*ўйлашайлик*,) бош гапда ниманинг ўйланишини баён этмоқдалар. Демак, бу қўшма гап бир содда бош гапдаги кесимни турли вазифада изоҳлаган бир содда ва бир боғланган қўшма эргаш гаплардан тузилгандир.

3. Бир бош гапга уюшмаган содда эргаш гаплар боғланиб келиши мумкин:

Агар Турғуной ҳолдан тоймаса, қоронғи тушгандан кейин, дашт орқада қолиб, қир бошланади. (А. Қаҳҳор.)

Бу мисолдаги бош гап (*дашт орқада қолиб, қир бошланади*) га биринчи содда гап (*агар Турғуной ҳолдан тоймаса*,) шарт, иккинчи содда гап (*қоронғи тушгандан кейин*) пайтани англитиш блан боғланган.

Кўрсатилган бош ва уюшмаган эргашган қўшма гаплардаги уюшмаган эргаш гаплар кетма-кет ва айрим эргаш гап бўлиши мумкин:

Энди қозига бу ишлар оғир ботиб, Ойхонни сендан айриб олув қасдига тушгандирки, отанг васият қилган ўша 20 тилла амонат олтинга хиёнат қилди (Х. Ҳакимзода.)

Бу мисолдаги биринчи (*энди қозига бу ишлар оғир ботиб*) гап ўзидан кейинги гап (*Ойхонни сендан айриб олув қасдига тушгандирки*) нинг иш-ҳаракат сабабини изоҳлаган, шу изоҳланган гап эса, бош гап (*ўша 20 тилла амонат олтинга хиёнат қилди*) нинг иш-ҳаракат сабабини баён этган; демак, бу икки эргаш гапнинг биринчиси иккинчисига эргашиб, иккинчиси бош гапга эргашган, мисолдаги учинчи эргашган (*отанг васият қилган*) бош гапдаги *олтин* дейилган сўзни аниқлаб келган. Шундай қилиб, бир-бирига эргашган эргаш гап ва бир бош гапдан эргашган қўшма гап тузилган.

БОШ ВА УЮШМАГАН ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАРДА ТАРТИБ

1. Бош гапнинг бир қисми қўшма гапнинг олдида, ундан кейин уюшмаган эргаш гаплардан, сўнгра бош гапнинг қолган қисми айтилиб, энг охирда яна уюшмаган эргаш гаплардан келиши мумкин:

Эрталаб, завод иккинчи сменага гудок берганда, сиз заводда ҳозир бўлишингиз лозим, чунки иш вақтингиз иккинчи сменага кўчди.

Бу мисолда бош гапнинг биринчи сўзи (*эрталаб*) энг олдин айтилган, ундан кейин турли вазифадаги эргаш гапларнинг бири (*завод иккинчи сменага гудок берганда*) айтилиб, ўша *эрталаб* дейилган сўзни изоҳлаган; ундан сўнг бош гапнинг қолган қисми (*сиз заводда ҳозир бўлишингиз лозим*) айтилган, сўнгра уюшмаган эргаш гапларнинг яна бири (*чунки иш вақтингиз иккинчи сменага кўчди*) келтирилган.

2. Уюшмаган эргаш гаплар олдин, ундан кейин ўз ичида яна эргаш гапи бор бош гап келиши мумкин:

Кеч кириб, кун пастлагач ва уйларнинг дераза ойнакларида унинг қизил шу'лалари ҳорғин-ҳорғин йилтирагач, фабрика ўзининг тош бағридан бирқанча одамларни, худди мағзи олинган данак пўчоқ каби, чиқариб ташлар эди... (М. Горкий.)

Бу мисолда бош гапдаги иш-ҳаракатнинг пайти бош гапдан олдин айтилган икки эргаш гап (*кеч кириб, кун пастлагач ва уйларнинг тераза ойнакларида унинг қизил шу'лалари ҳорғин-ҳорғин йилтирагач*) томонидан изоҳланган, бош гап ичида бош гапдаги *данак пўчоқ* дейилганни аниқлаган аниқловчи эргаш гап айтилиб, қўшма гап бош гап блан тамомланган.

3. Бош гап ўртада, уюшмаган эргаш гаплар бош гапнинг икки томонида келиши мумкин.

Сен келгунча, мен кутолмадим, чунки шошинч равишда мажлисга чақириб қолдилар.

Бу мисолда бош гап (*мен кутолмадим*) ўртада айтилиб, уюшмаган эргаш гаплар (*сен келгунча, чунки шошинч равишда мажлисга чақириб қолдилар*) бош гапнинг икки томонида келгандирлар.

БОШ ВА КЕТМА-КЕТ ЭРГАШ ГАПЛАРДАН ТУЗИЛГАН ҚЎШМА ГАП

Эргашган қўшма гапларнинг умумий мазмуни асосида улардаги бош ва эргаш гап муносабатларини кўздан кечирсак, юкорида кўриб ўтилган тузилишдан бошқача бўлган эргашган қўшма гапни кўрамиз. Унда бош гапдан бошқа гапларнинг бири бош гапга эргашиб, қолган гаплар бир-бирини изоҳлайди: *Масалан, бу ойнадан ҳам равшандирким, одам қайси томонда кўп бўлса, соққа ҳам ўшал томонда кўпроқ бўлади (Х. Ҳокимзода).*

Бу мисолдаги биринчи гап (*бу ойнадан ҳам равшандирким*) нинг эгаси (*бу*) охирги гап (*соққа ҳам ўшал томонда кўп бўлади*) томонидан изоҳланган, у изоҳланган гап эса, ўзидан олдинги гап (*одам қайси томонда кўп бўлса*) тарафидан изоҳланган. Шундай қилиб, бир бош ва бир-бирига эргашиб блан бош гапга боғланган эргаш гаплар томонидан қўшма гап тузилган.

БОШ ВА КЕТМА-КЕТ ЭРГАШГАН ГАПЛАРДАН ТУЗИЛГАН ҚЎШМА ГАПДА ТАРТИБ

Бош ва бир-бирини изоҳловчи эргаш гаплардан тузилган қўшма гапдаги бош гап эргаш гапдан олдин ё кейин келиши мумкин:

Деҳқонлар (якка хўжалик деҳқонлар тўғрисида гап борар эди — Ред.) кўп сонли бўлишларига қарамасдан, шундай бир меҳнаткаш синфдирки, бу синф хўжаликнинг энг қолоқ формаси блан — майда ишлабчиқариш блан боғланган, шу сабабли у катта келажакка эга эмас ва эга бўлмайди ҳам. („ВКП(б) тарихи қисқа курси“, 16-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

Бу мисолдаги бош гап (*деҳқонлар (якка хўжалик деҳқонлар тўғрисида гап борар эди — Ред.) кўп сонли бўлишларига қарамасдан, шундай бир меҳнаткаш синфдирки,*) дан кейин тўғридан-тўғри бош гапга боғланган, я'ни етакчи эргаш гап, (*бу синф хўжаликнинг энг қолоқ формаси блан — майда ишлабчиқариш блан боғланган*) айтилган; у эргаш гапдан кейин шу эргаш гапни изоҳлаган гап, я'ни етакланучи (*шу сабабли у катта келажакка эга эмас ва эга бўлмайди ҳам*) гап келган. Шундай қилиб, бу қўшма гапдаги бош гапдан кейиноқ бош гапни изоҳловчи эргаш гап, ундан кейин унга эргашган гап келиб, эргашган қўшма гап тузилган.

Мана бу таҳлил кўрсатадики, бош ва кетма-кет эргаш гаплар малум тартибда ўзаро боғланадилар. У тартибни айрим-айрим кўриш мумкин.

А. Бош гап олдин, кетма-кет эргаш гаплар кейин келади.

Бундан чиқатурғон хулоса шуки, жуғрофий муҳит ижтимоий тараққиётнинг бош сабаби, белгилловчи сабаби бўлаолмайди, чунки ўн мингларча йил давомида қарийб ўзгармайтурғон нарса юзларча йил давомида туб ўзгаришларни бошидан кечирадиган нарсанинг ривожланиши учун бош сабаб бўлаолмайди. („ВКП(б) тарихи қисқа курси“, 134-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

Келтирилган мисолда биринчи гап (*бундан чиқатурғон хулоса шуки*) бош гап бўлиб, унинг кесими ўзидан кейин келган гап (*жуғрофий муҳит ижтимоий тараққиётнинг бош сабаби, белгилловчи сабаби, бўлаолмайди*) томонидан изоҳланган, бош гапни изоҳловчи иккинчи гапга учинчи гап (*чунки ўн мингларча йил давомида қарийб ўзгармайтурғон нарса юзларча йил давомида туб ўзгаришларни бошидан кечирадиган нарсанинг ривожланиши учун бош сабаб бўлаолмайди*) эргашиб, ундаги иш-ҳаракат сабабини изоҳламоқда. Шундай қилиб, бу қўшма гапда бош гап олдин келиб, бош гапдан кейин кетма-кет эргаш гаплар айтилганлар.

Бош гап аввал, кетма-кет эргаш гаплари кейин келган қўшма гапдаги етакчи эргаш гап кетма-кет эргаш гаплар составида аввалда, охирида ёки ўртасида келиши мумкин:

1. Етакчи эргашган гап кетма-кет эргаш гаплар составининг охирида келади. Масалан:

Лекин менинг сизларга катта насиҳатим шуки, биз жудаям нозик иш устида турганимиз учун, то саломат мақсадимизга еткунимизгача, бир-бирингиз блан бўладиган бир хил шўхликлардан ўзингизни маҳкам тортинглар... (Х. Ҳакимзода.)

Бу мисолда бош гап (лекин менинг сизларга катта насиҳатим шуки,) олдин, кетма-кет эргашган гапларнинг бевосита бош гапга эргашгани, я'ни етакчи эргаш гап, (бир-бирингиз блан бўладиган бир хил шўхликлардан ўзингизни маҳкам тортинглар...) кетма-кет эргаш гапларнинг охиригиси бўлиб келган; бош гап блан етакчи эргаш гап орасида етакчи эргаш гапга боғланган гап (биз жуда нозик ишда турганимиз учун, то саломат мақсадимизга еткунимизгача,) айтилган.

2. Етакчи эргаш гап кетма-кет эргаш гапларнинг олдида, я'ни бош гапдан бевосита кейин келади:

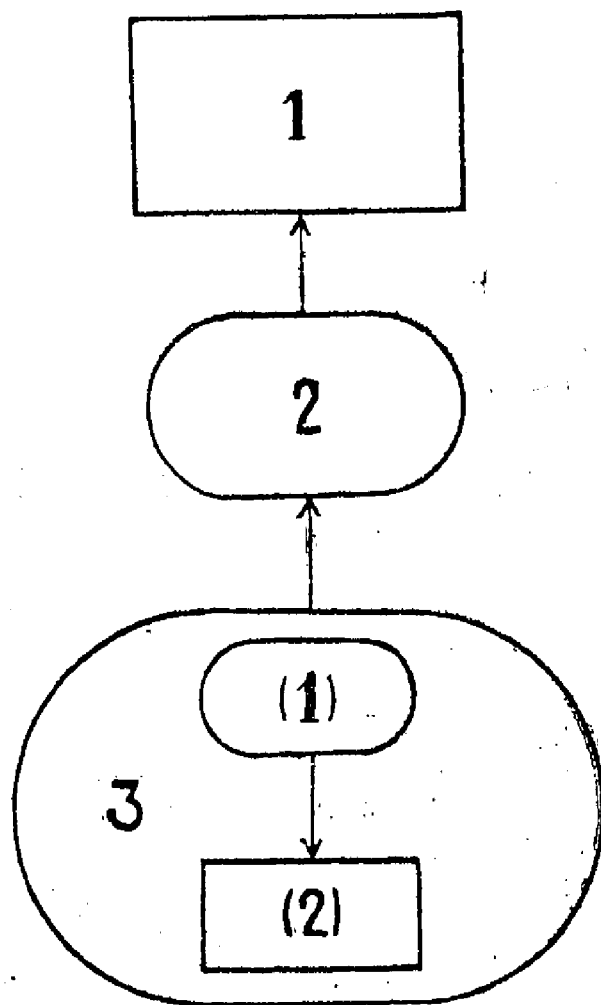
Бунда шуни ҳам айтмоқ керакки, ишлабчиқариш муносабатлари жуда узоқ вақтгача ишлабчиқариш кучларининг ўсишидан кейинда қолишлари ва ишлабчиқариш кучларига зид бўлиб туришлари мумкин эмас, чунки фақат ишлабчиқариш муносабатлари ишлабчиқариш кучларининг характериға, ҳолатига мувофиқ бўлган ва ишлабчиқариш кучларининг ривожланиши учун эркинлик берган тақдирдагина, ишлабчиқариш кучлари тўла суратда ривожланаоладилар. („ВКП(б) тарихи қисқа курси“, 139-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

1) Бунда шуни ҳам айтмоқ керакки,

2) ишлабчиқариш муносабатлари жуда узоқ вақтгача ишлабчиқариш кучларининг ўсишидан кейинда қолишлари ва ишлабчиқариш кучларига зид бўлиб туришлари мумкин эмас.

3) чунки (1) фақат ишлабчиқариш кучларининг характериға, ҳолатига мувофиқ бўлган ишлабчиқариш кучларининг ривожланиши учун эркинлик берган тақдирдагина (1), (2) ишлабчиқариш кучлари тўла суратда ривожланаолади (2).

Мисолдаги бош гап (бунда шуни ҳам айтмоқ керакки) дан кейинок кетма-кет эргаш гаплардан етакчи эргаш гап (ишлабчиқариш муносабатлари жуда узоқ вақтгача ишлабчиқариш кучларининг ўсишидан кейин қолишлари ва ишлабчиқариш кучларига зид бўлиб туришлари мумкин эмас) келган, етакчи эргаш гапдан кейин яна унга эргашган гап айтилган; демак, бош гапдан кейинок етакчи

эргаш гап, ундан сўнг етакланучи эргаш гап келган. (Бу мисолдаги гапнинг схемаси 153-нчи бетда.)

Қуйидаги мисоллар ҳам бош гапдан кейинок етакчи эргаш гаплари айтилган бош ва кетма-кет эргаш гаплардан тузилган қўшма гаплардир:

1) *Биламизки, сен бу юртни жуда севасан.*

Сталиннинг севгисига сазовор ватан.

2) *Лозимдирки бу ерларни гуллатса одам,*

Чунки ҳали дун'ёмизга анча нарса кам.

(*Ф. Фулом, Х. Олимжон.*)

3) *Бўлди бугун катта бир йиғин,*

Кўз илғамас, одамлар тиқин.

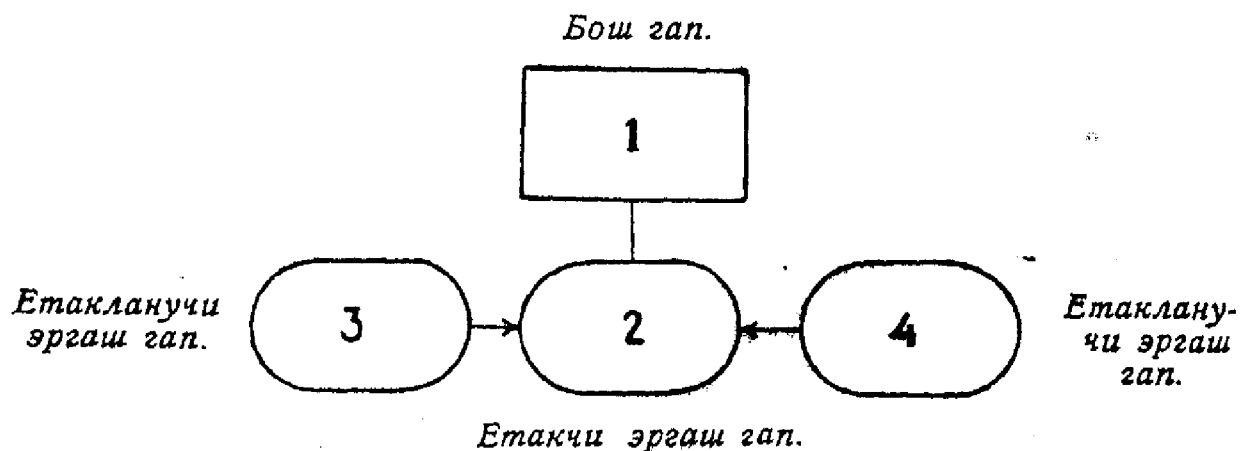
(*Миртемир.*)

Бири буки: бу охшом, то ўргангунча биров ўтириб қайтадилар, токим чўчимасин. (*Х. Ҳакимзода.*)

3. Етакчи эргаш гапнинг кетма-кет эргаш гаплар ичида келиши:

Шуни айтаман, қарши лагерьда кўринган эканман, фиксимла, эз, янч; қоним ифлослар қонига қўшилсин. (*Х. Ҳакимзода.*)

Мисолдаги биринчи гап (*шунини айтаман,*) бош гап бўлиб, унга эргашган етакчи эргаш гап (*фиксимла, эз, янч*) кетма-кет эргаш гаплар (*қарши лагерьда кўринган эканман, қоним ифлослар қонига қўшилсин*) нинг ўртасида келган. Бўнинг схемаси шундай:

1) *Шуни айтаман,*

2) *Фиксимла, эз, янч,*

3) *қарши лагерьда кўринар эканман,*

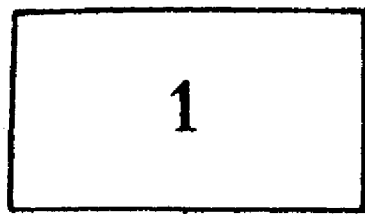
4) *қоним ифлослар қонига қўшилсин.*

3. Бош гап кейин, кетма-кет эргаш гаплар олдин келади:

Ёшим йиғирма иккида бўлгани учун, ҳарбий хизматга чақириқ бўлиб, маҳалла комиссияси Ҳарбий Комиссариатнинг повесткасини топширди. (*Ф. Фулом, „Ёдгор“.*)

Бу мисолдаги бош гап (*маҳалла комиссияси Ҳарбий Комиссариатнинг повесткасини топширди*) кетма-кет эргашган гаплар (*ёшим йиғирма иккида бўлгани учун, ҳарбий хизматга чақириқ бўлиб*) дан кейин айтилган. Унинг схемаси шундай:

- 1) Ёшим йигирма иккида бўлгани учун,
- 2) ҳарбий хизматга чақириқ бўлиб,
- 3) маҳалла комиссияси Ҳарбий Комиссариатнинг повесткасини топширди.

Қуйидаги мисоллар ҳам бош гапи охирида, кетма-кет эргаш гаплари олдин келган қўшма гаплардандир:

- 1) *Бир хилини оти эрур Қўзивой, Они ким бемаза деса, сўзи вой.*
- 2) *Оқ олтинлар заводларда буюк тоғ, Ютуқлар бўлди бизда, табимиз чдф.*
(Коллектив, „Ўзбекистон“ достони.)

Бош гапи кейин, кетма-кет эргаш гапи олдин келган гаплардаги кетма-кет эргаш гаплар бош гапга нисбатан турли ўринларда бўлиши мумкин.

1. Кетма-кет эргаш гапдаги етакчи эргаш гап бевосита бош гапнинг олдида келади:

Сен келган вақтда, мен бўлмаган эдим, шунинг учун мени яна чақирганлар.

Бу мисолда бош гап (*шунинг учун мени яна чақирганлар*) охирида, кетма-кет эргашган гапларнинг етакчи гапи (*мен бўлмаган эдим,*) бош гапдан олдин, ундан илгари етакчи эргаш гапга боғланган гап (*сен келган вақтда,*) айтилган.

2. Бош гап охирида, кетма-кет эргаш гапнинг етакчи эргаш гапи эргашгани қўшма гапнинг олдида, етакланучи эргаш гап бош ва етакчи эргаш гап ўртасида келиши мумкин:

Собир келмади, чунки унга хабар берилмаган экан, шунинг учун масала ечилмай қолди.

Бу мисолдаги гапларнинг охиригиси (*шунинг учун масала ечилмай қолди*) бош гап бўлиб, унга бевосита эргашган гап биринчи гап (*Собир келмади*) дир, биринчи гапга эргашган гап (*чунки унга хабар берилмаган экан*) эса, икки гап я'ни етакчи эргаш ва бош гап, ўртасида келгандир. Шундай қилиб, бош ва кетма-кет эргаш гапли қўшма гап тузилгандир.

3. Бош гап охирида, кетма-кет эргаш гаплардаги етакчи эргаш гапга боғланган гап етакчи эргаш гапнинг орасида келиши мумкин:

Кеча, сен кўрган вақтда, қанча одам ишлятган бўлса, бугун ҳам шунча одам ишламоқда.

Мисолдаги гапларнинг охиригиси (*бугун ҳам шунча одам ишламоқда*) бош гап бўлиб, унга бевосита эргашган гап орасида шу етакчи эргаш гапга боғланган гап (*сен кўрган вақтда,*) айтилган; кетма-кет эргаш гапнинг етакчи гапининг бир қисми (*қанча одам ишлаётган бўлса,*) бош гапдан, бир қисми, тўғрироғи бир сўзи (*кеча,*), ўзига эргашган гапдан олдин айтилган.

БОШ ВА КЕТМА-КЕТ ЭРГАШ ГАПЛАРНИНГ СОСТАВИ

Бош ва кетма-кет эргаш гапли кўшма гапдаги бош ҳам кетма-кет эргаш гапларнинг ўзлари содда ёки кўшма бўлишлари мумкин:

1. Содда бош ва содда ҳам эргашган кўшма кетма-кет эргаш гаплардан тузилган гап:

Янги ижтимоий идея ва теориялар аслда шунинг учун пайдо бўладиларки, улар жамият учун зарурдирлар, улар уюштиручилик, мобилизация қилучилик ва ўзгартучилик ишини бажармаганлари тақдирда, жамиятнинг моддий ҳаётини ривожлантириш бобидаги ҳал қилиниши лозим дўлган (етилган) вазифаларни ҳал қилиш мумкин эмас. („ВКП(б) тарихи қисқа курси“, 132-нчи бет, ЎзК(б)П МК партия нашриёти, 1938 йил.)

Бу мисолдаги биринчи гап (*янги ижтимоий идея ва теориялар аслда шунинг учун пайдо бўладиларки*) содда бош гап бўлиб, ундан кейинги (*улар жамият учун зарурдирлар*) шу бош гапга боғланган содда етакчи эргаш гапдир, бош эргаш гап ўзидан кейинги эргашган кўшма гап (*улар уюштиручилик, мобилизация қилучилик ва ўзгартучилик ишини бажармаганлари тақдирда, жамиятнинг моддий ҳаётини ривожлантириш бобидаги ҳал қилиниши лозим бўлган (етилган) вазифаларни ҳал қилиш мумкин эмас*) томонидан изоҳланадир. Демак, бу кўшма гап содда бош гап ва содда ҳам эргашган кўшма кетма-кет эргашган гаплардан тузилгандир.

2. Кўшма бош гап ва содда кетма-кет эргаш гаплардан тузилган кўшма гап:

Шаҳарнинг кўп уйларида ёнаётган лампочкалар ўчирилганликдан, Холисхоннинг электр лампочкаси жуда ёруғланган, уй игна йўқолса, топиладиган. (С. Абдулла, „Улфат“ 73-нчи бет.)

Мисолда икки кетма-кет эргашган (*шаҳарнинг кўп уйларида лампочкалар ўчирилганликдан, Холисхоннинг электр лампочкаси жуда ёруғланган*) ва бир эргашган кўшма бош гап (*уй игна йўқолса, топилгундай*) қатнашуви блан кўшма гап тузилган.

3. Содда бош ва содда кетма-кет эргаш гаплардан тузилган кўшма гап:

Мен эшитдимки, сен чақиртирганинг учун, Қомил келибдир.

Бу мисолдаги биринчи содда гап (*мен эшитдимки,*) бош гап бўлиб, унга иккинчи (*сен чақиртирганинг учун*) ва учинчи (*Қомил келибдир*) содда гаплар кетма-кет эргашгандир.